

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik
jurnalının redaksiya heyəti**

Baş redaktor

Sakit YAQUBOV *iqtisad elmləri doktoru, professor*

Redaksiya heyəti:

Ziyad SƏMƏDZADƏ *iqtisad elmləri doktoru,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü*

Səlim MÜSLÜMOV *iqtisad elmləri doktoru, professor*

Şahin SADIQOV *iqtisad elmləri doktoru, professor*

Ədalət MURADOV *iqtisad elmləri doktoru, professor*

Vahid NOVRUZOV *iqtisad elmləri doktoru, professor*

Nazim İMANOV *iqtisad elmləri doktoru, professor*

Süleyman QASIMOV *iqtisad elmləri doktoru, professor*

Tahir BUDAQOV *tibb üzrə fəlsəfə doktoru*

Azər ƏMİRASLANOV *iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*

Mehman TAĞIYEV *iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*

Saleh MÖVLAMOV *iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*

Alxan MANSUROV *məsul katib*

***“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalının
rubrikaları***

Statistikanın inkişaf
strategiyası
və taktikası

Statistik təsnifatlar,
standartlar və
registrlər

Statistik müşahidə
metodları

Statistik məlumatların
toplanması, işlənməsi,
saxlanması və yayıl-
ması texnologiyaları

İnformasiya şəbəkəsi,
məlumat bazaları

Statistik informasiya
sisteminin
təkmilləşdirilməsi

Milli hesablar
sistemi

Statistik tədqiqatlar

Statistika sahəsində
beynəlxalq əməkdaşlıq

Statistika:
xronika, informasiya

Bibliografiya:
yeni nəşrlər

Oxucuların rəy
və təklifləri

Statistika:
rəsmi sənədlər

Statistika:
metodoloji təminat

Statistika:
faktlar və proqnozlar
(statistik əlavələr)

Stefan SCHWEINFEST

Director, United Nations Statistics Division

Distinguished colleagues in Azerbaijan,

Today we are celebrating World Statistics Day 2015! And I would like to thank you for inviting me to add a few greeting words to this first edition of the new “Statistical News” journal of Azerbaijan.

Today we are united as a global professional community and as a global statistical family – in delivering an important message: better statistics bring better lives. The fundamental importance of statistics has never had a stronger recognition than it is receiving today. The call for better data for sustainable development resonates strongly with all of us.

During our working days we are bound by a shared professional ethos and today on this day of celebration we are rightfully bound by a shared sense of professional pride, conscious that what we do every day has an impact on people’s life. Whether we work on a census or on a survey or on administrative records; whether we focus on collecting, processing or making data available to all; whether we double, triple or quadruple check data... This day is for us – for each and every statistician around the world. And the celebrations take many different forms: from seminars to panel discussions, from creative competitions to launches of new initiatives such as this new journal; and it is generally a happy affair – and rightly so - appropriately symbolized by our little blue friend - the smiling statistician.

We are living in a fast-evolving world. Our last World Statistics Day was only 5 years ago, but just consider how much has happened and changed since then: Let me highlight just a few milestones:

- 2010 – the most successful and comprehensive Global Census round ever is conducted;
- 2011 – the United Nations launches a programme on Global Geospatial Information Management, studying, among other things, the integration of statistical and geospatial information;
- 2013 – the Statistical Commission launches a Global Working Group on Big Data for Official Statistics;
- 2014 – the UN General Assembly adopts the Fundamental Principles of Official Statistics at the highest political level;
- 2014 again – the UN Secretary General commissions a report on “Data Revolution for Sustainable Development”;
- 2015 – the last Millennium Development Goal indicator report is released, completing an extra-ordinary chapter of global cooperation in statistics, led by the Inter-Agency and Expert

Group on MDG indicators, delivering annually, not only to the policy makers but also to the public, the best available data sets to monitor progress towards the Millennium Development Goals.

- And this year again – for the first time in history the Chair of the UN Statistical Commission addresses the UN General Assembly, to obtain the technical mandate to formulate the new indicator framework for the newly adopted United Nations 2030 Sustainable Development Agenda.

And during that same 5-year period, at national level, you have been experiencing on the one side the opportunities provided by fascinating ICT developments, but on the other side the twin pressures of ever-increasing user-demands paired with often decreasing resources. Many national statistical offices responded with a mixture of rationalization and modernization to these new challenges.

The 2030 Sustainable Development Agenda epitomizes the challenges but also the opportunities ahead of us: The agenda itself recognizes the centrality of statistics and data to development. The formulation of a new, global, regional and national indicator architecture, provides high visibility for our profession and uniquely opens the door for an inter-active dialogue with policy decision makers at all levels. We need to provide our best professional advice: it is clear that the significantly broader development agenda with a higher focus on disaggregation will require more resources, new methodological developments, integration of new data sources with traditional ones, the building of partnerships and increased cooperation within and across countries. To put it in my simple favourite phrase these days: Sustainable Development will need to be supported by Sustainable Statistics.

Therefore, the joint project of the global statistical community for the future is to continue to build strong National Statistical Systems, National Information Systems, under the leadership of the National Statistical Offices. This can only be successful if the statistical community has strong support and full political backing from the highest national authorities. This World Statistics Day is an excellent opportunity to start a conversation between users and producers of statistics and data at all levels. It is an opportunity to showcase our achievements centred around the key concepts of quality and sustainability, and to demonstrate our unique position as official statisticians to contribute to improving the lives of many through our products – living up to our vision statement: Better Data. Better Lives.

The new “Statistical News” Journal, the first issue of which you are holding in your hands, is a perfect example of what I mentioned above. It’s an important tool to foster dialogue between users and producers, to inform users about new methodologies, new data and recent achievements and to overall further develop statistics in Azerbaijan. I am sure that in five years, when we celebrate the third World Statistics Day, we will be able to look at five interesting volumes of “Statistical News” having covered statistics from multiple angles – such as policy relevance, methodologies, data collection, processing, storage and dissemination and data quality, just to name a few.

Congratulations to the very first issue of this new journal and – and Happy World Statistics Day.

В.Л.СОКОЛИН

**Председатель Межгосударственного статистического
комитета Содружества Независимых Государств**

В последние годы роль статистики в современном мире становится все более значимой. Это связано с глобальными процессами, которые происходят в социально-политической сфере, дальнейшим развитием экономических знаний, основанных на информационно-телекоммуникационных технологиях.

Современная официальная статистика, ориентированная на потребности различных групп пользователей, среди которых органы власти, бизнес-сообщество, научные, общественные организации, средства массовой информации и население, охватывает различные аспекты жизни общества, являясь необходимым элементом его развития.

В рыночной экономике статистика является средством для ориентации и практического анализа социально-экономических процессов и, следовательно, она должна быть доступной и понятной для каждого. А она доступна лишь в том случае, если каждый потенциальный потребитель услуг официальной статистики будет иметь возможность получить исчерпывающие пояснения относительно содержания статистических показателей, их аналитических возможностей, методов интерпретации и возможностей получения в тех или иных информационных источниках.

В этой связи резко возрастает значимость научно-информационных журналов, посвященных различным аспектам статистической работы, ее научно-методологической основе. Поэтому выпуск Государственным Комитетом по Статистике Азербайджанской Республики научно-практического журнала «Вестник статистики» представляется весьма своевременным, актуальным и очень важным для повышения роли статистики в жизни общества.

На современном этапе совершенствование национальной статистики эффективно может осуществляться только при условии участия статистических органов страны в широком международном сотрудничестве, предполагающем обмен опытом, данными, концепциями в этой области, а также участие в соответствующих проектах, инициируемых международными организациями.

Руководители национальных статистических служб 6 февраля 1992 года подписали «Соглашение о статистической службе Содружества Независимых Государств», которым был образован Совет руководителей статистических служб государств-членов Содружества и создан Статистический комитет Содружества Независимых Государств, позднее переименованный Советом глав правительств СНГ в Межгосударственный Статистический комитет Содружества Независимых Государств.

С момента присоединения Азербайджанской Республики в 1994 году к Соглашению о статистической службе Содружества Независимых Государств Государственный Комитет по Статистике Азербайджанской Республики тесно сотрудничает с Межгосударственным статистическим комитетом Содружества Независимых Государств. Статистики Азербайджанской Республики принимают самое активное и деятельное участие в семинарах и рабочих группах по различным направлениям статистики для специалистов национальных статистических служб, которые организует Статкомитет СНГ. Все это способствует

укреплению и дальнейшему развитию статистики на пространстве Содружества Независимых Государств.

Руководство и коллектив Межгосударственного статистического комитета Содружества Независимых Государств желают Вашему журналу «Вестник статистики» больших успехов в деле правдивого и подробного освещения статистической деятельности в Азербайджанской Республике, в совершенствовании профессионального мастерства статистиков республики, в формировании на страницах журнала творческой атмосферы различных дискуссий по актуальным направлениям статистической науки и практики. Пусть Ваш журнал станет трибуной для обсуждения злободневных вопросов теории и практики статистики, распространения знаний в области научно-статистической методологии, совершенствования анализа экономических проблем республики.

BAŞ REDAKTORDAN

Dövlət idarəetməsinin mühüm sahəsi olan statistikaya ölkəmizdə xüsusi diqqət yetirilir. Özünün mövcud olduğu dövr ərzində o, uzun, zəngin, məzmunlu, şərəfli yol keçmiş və dövlət idarəetmə sistemində layiqli yer tutmuşdur. Bu gün Dövlət Statistika Komitəsi əsas iqtisadi parametrlər, mühüm sosial-iqtisadi, demografik və ekoloji göstəricilər haqqında tam, obyektiv informasiya mənbəyidir. Azərbaycan statistiklərinin əməyinin nəticələri mühüm idarəetmə qərarlarının qəbulunda, uzunmüddətli proqnozların verilməsində, genişmiqyaslı proqramların və inkişaf layihələrinin həyata keçirilməsində uğurla istifadə olunur.

Müasir dövrdə statistika demokratik cəmiyyətin informasiya sisteminin zəruri ünsürlərindən birinə çevrilmişdir. Yaxın illərdə statistika işlərinə təsir edən əsas amillər qloballaşma, davamlı inkişafın və iqlim dəyişikliklərinin qiymətləndirilməsi, statistika fəaliyyətinin nəticələri və onların işlənməsi metodlarına yeni baxış, statistik məlumatların təqdim edilməsi və yayılması olacaqdır. Qeyd edilən mühüm məsələlərin və ölkəmizin minilliyin inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilmiş vəzifələrin həll edilməsi adekvat rəsmi statistikanın mövcudluğundan birbaşa asılıdır. Bunları nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi statistikanın elmi, metodoloji və praktiki inkişaf problemlərinin geniş öyrənilməsi məqsədilə ilk dəfə olaraq “Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalını təsis etmişdir.

Göründüyü kimi, müasir statistikanın problemləri qlobal və milli xarakterli olmaqla, çoxşaxəli və mürəkkəbdir. Bu problemlərin ən vacibləri aşağıdakılardır:

- müxtəlif səviyyələrdə statistika işlərinin təşkilinin vahid metodologiyaya uyğunlaşdırılması, statistika sisteminin fəaliyyət səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- statistika məlumatlarının hazırlanması və yayılmasında statistika elminin müasir metodlarından istifadənin genişləndirilməsi;
- bazar münasibətlərinin tələblərinə, iqtisadi inkişafın real mənzərəsinin əks etdirilməsinə, uzunmüddətli sosial-iqtisadi proqnozların işlənilməsinə, innovasiya xarakterli iqtisadiyyatın nəticələrinin qiymətləndirilməsinə adekvat statistikanın formalaşdırılması;
- elmi tədqiqat işlərinin aparılmasında statistika məlumatlarından istifadənin təşviqi və müvafiq informasiya təminatının yüksəldilməsi;
- statistik məlumatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə informasiya toplanması və yayılmasında daha təkmil metodlardan istifadə edilməsi, müasir texnologiyaların inkişafı və statistika sahəsində onların tətbiq edilməsi, cəmiyyətin maarifləndirilməsi;
- beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi nəticəsində qabaqcıl ölkələrin statistika fəaliyyəti sahəsindəki təcrübəsinin öyrənilməsi və ölkə statistikasında tətbiqi imkanlarının müəyyən edilməsi və s.

Sadalanan bu və statistikaya aid digər problemlərin araşdırılması, müzakirəsi və işıqlandırılması “Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalının əsas məqsədidir. Ümid edirəm ki, redaksiya heyəti aktual və çətin olan bu missiyanın öhdəsindən layiqincə gələcək və jurnal geniş oxucu kütləsi üçün maraqlı, həmçinin statistikanın nəzəri və praktiki məsələlərinin həlli üçün dəyərli mənbə olacaqdır.

Mündəricat

Tahir BUDAQOV Azərbaycanda rəsmi statistikanın əsas inkişaf istiqamətləri.....	9
Şahin MUSTAFAYEV Dayanıqlı inkişafı təmin edən siyasət.....	16
Səlim MÜSLÜMOV Demosqrafiyanın statistik göstəriciləri: təhlillər və proqnozlar.....	22
Əbülfəs QARAYEV Azərbaycanda turizmin inkişafı: rəqəmlər nəyi göstərir?.....	27
Aydın ƏLİYEV 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri haqqında.....	31
Elman MEHDİYEV Qlobal risklər şəraitində sığorta-pensiya sistemlərində aktuar tədqiqatların aparılmasında statistik məlumatların rolu.....	36
Urxañ ƏLƏKBƏROV Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafı rəqəmlərdə:beynəlxalq statistika.....	39
Шахун САДЫГОВ Макроэкономическая стабильность, рост и развитие финансового сектора в Азербайджане.....	46
Elşən HACIZADƏ Ölkələrin iqtisadi inkişaf göstəriciləri və Azərbaycanın qlobal reytinglərdəki mövqeyi.....	56
Fərhad MƏMMƏDOV Siyasi araşdırmalarda və təbliğat fəaliyyətində statistikanın rolu.....	63
Rauf SƏLİMOV Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın rəsmi statistikada qiymətləndirilməsi.....	68
Sakit YAQUBOV Statistika fundamental elm və praktiki fəaliyyət sahəsidir.....	75
Yusif YUSİFOV Rəsmi statistikada metodoloji uyğunluğun təmin olunması əsas şərtlərdən biridir.....	79
Saleh MÖVLAMOV, Çiçək HÜSEYNZADƏ Regionların statistik məlumatlarının ekonometrik təhlili.....	82
İlqar VƏLİYEV Atmosferin çirkləndirilməsinin əhəlinin sağlamlığına və ömür uzunluğuna təsirinin statistik təhlili.....	91

AZƏRBAYCANDA RƏSMİ STATİSTİKANIN ƏSAS İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Tahir BUDAQOV

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin sədri

AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: sc@azstat.org

Müasir dünyada sosial-iqtisadi proseslər o qədər sürətlə baş verir ki, yeni yaranan ehtiyaclar çərçivəsində cəmiyyətin statistikaya olan tələbi statistika orqanlarının təklifini açıq-aşkar qabaqlayır. Dövlət idarəetmə orqanları, işgüzar dairələr, vətəndaş cəmiyyətinin üzvləri informasiyalara olan ehtiyaclarını ödəmək üçün davamlı şəkildə çağırışlar edir, yeni tələblər formalaşdırırlar. Belə vəziyyətdə statistika orqanlarının qarşısında duran ən mühüm məsələ statistika fəaliyyətinin qəbul olunmuş ümumi prinsiplər, beynəlxalq standartlar və milli qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirilməsi şərti ilə statistikanı yeni çağırışlara, baş verən sosial-iqtisadi hadisələrə adekvat təşkil etməkdir. Statistikanın ümumi inkişafı daim diqqətdə saxlanılmalı, bununla yanaşı, ayrı-ayrı sahələr üzrə çağırışlar və ehtiyaclar da dəqiq müəyyən olunmalıdır. Beynəlxalq çağırışların əhəmiyyətli səviyyəsi və ölkə üzrə prioritetliyi ətraflı təhlil olunmalı, məsələyə sistemli yanaşılmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, bir sıra hallarda beynəlxalq çağırışlar universal xarakter daşıyır. Məqsədlər fərqləndiyinə görə onların əhəmiyyətli səviyyəsi və ölkə üzrə prioritetliyi ətraflı təhlil olunmadan qərarların qəbul edilməsi statistiklərin, respondentlərin üzərinə düşən yükün artmasına və nəticədə, məlumatların iqtisadi səmərəsinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Beynəlxalq aləmdə və konkret məkanda gedən proseslərə və strateji hədəflərə uyğun olaraq statistikanın inkişaf istiqamətinin düzgün müəyyən olunması hər bir ölkə üçün çox vacibdir. Rəsmi statistika həm dövlət, biznes və vətəndaş cəmiyyətində qərarların qəbul olunması üçün informasiya mənbəyinə xidmət etməli, həm də həmin qərarlar qəbul olunduqdan sonra onların icrası prosesini izləməyə imkan verməlidir. Bununla yanaşı, statistika orqanlarının fəaliyyəti yalnız statistika məlumatlarının ümumiləşdirilərək ötürülməsi ilə məhdudlaşmamalı, onlar həmin məlumatlar əsasında təhlillər aparan və mühüm qərarların qəbulu üçün təkliflər irəli sürən dövlət orqanına çevrilməlidir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın əsas inkişaf istiqamətləri mövcud sahələrin təkmilləşdirilməsini, hazırda icra olunan dövlət proqramları, strategiyalar, konsepsiyalar çərçivəsində, habelə beynəlxalq səviyyədə bütün ölkələr üçün xarakterik olan yeni məlumatların hazırlanmasını əhatə etməlidir.

Dünya səviyyəsində statistika məlumatlarına olan tələblərin ümumiləşdirilmiş xarakteri göstərir ki, son illər iqtisadi göstəricilərlə müqayisədə **sosial göstəricilərə** olan ehtiyaclar daha sürətlə artır. BMT-nin Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin tam əksəriyyəti, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının üçdə iki hissəsi sosial sfera ilə bağlıdır. Ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, Azərbaycanda dövlət siyasətinin mərkəzində insanın durması və bu siyasətin vətəndaşın sosial rifahına xidmət etməsi statistika orqanlarının üzərinə mühüm vəzifələr qoymuşdur. Həmin vəzifələr sosial statistikanın təkmilləşdirilməsindən, statistik məlumatların vaxtında və keyfiyyətlə hazırlanması və istifadəçilərə çatdırılmasından ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 dekabr 2012-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2013-2017-ci illərdə rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramı”nda bir sıra sosial sahələr, o cümlədən əhalinin fasiləsiz təhsillə əhatə olunması, qeyri-rəsmi məşğul əhalinin strukturu, gənclərin işsizlik problemi, uşaq yoxsulluğu, məktəbdən işə keçidlə bağlı yeni statistik məlumatların əldə edilməsi, eyni zamanda elm, texnologiya və innovasiya statistikasının inkişafı, innovasiyanın iqtisadiyyata təsiri, “insan kapitalı”nın ölçülməsi, valideyn himayəsindən məhrum olmuş gənclərin işsizlik problemi, çoxmilli yoxsulluq və digər sahələrdə metodoloji əsasların təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında qeyd olunmuş hədəflərə nail olmaq üçün statistika orqanlarının qarşısında yuxarıda qeyd olunan məsələlərlə yanaşı,

əhalinin qeyri-monetar rifah halının öyrənilməsi, təhsil və səhiyyə statistikasının təkmilləşdirilməsi, layiqli əmək və keyfiyyətli məşğulluğun ölçülməsi kimi məsələlər də durur.

Milli və beynəlxalq tələblər nəzərə alınmaqla ölkə əhalisinin vərdiş, sağlamlıq və ümumilikdə, insan kapitalının inkişafı meyarı olan asudə vaxtdan istifadənin öyrənilməsinin təkmilləşdirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf mərhələsində əhali qruplarının vərdişlərinin öyrənilməsi, əhalinin orta təbəqəsinin müəyyənləşdirilməsi metodikasının hazırlanması, əhalinin gəlir və xərcləri arasındakı diferensiasiyanın mümkünlüyü baxımından, cəmiyyətdə stabilliyin əsasını təşkil edən varlılar, orta və kasıb təbəqəsi arasındakı fərqlərin, orta statistik sakinin yaşayış şəraitinin öyrənilməsi də həyata keçiriləcəkdir. Əhalinin həyat keyfiyyəti aspektindən yeni yanaşma ilə bağlı göstəricilərin, sosial mühit və sosial inkişaf statistikasının təkmilləşdirilməsi təmin olunmalıdır.

Ümumiyyətlə, sosial sferanın statistikasının təkmilləşdirilməsi müvafiq kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini şərtləndirir. Səhiyyə sahəsində statistikanın inkişafı məqsədilə kompleks göstəricilər sisteminin təkmilləşdirilməsi və müasir tələblərə uyğunlaşdırılması zəruridir. Elektron xidmətlərin və elektron hökumətin cəmiyyətə təsirinin statistikada ölçülməsinin nəzəri-metodoloji əsasları işlənilməli, əhalinin fasiləsiz təhsillə əhatə olunmasının vəziyyəti statistikada öyrənilməlidir. İqtisadiyyatın biliyə əsaslanmaqla inkişafı strategiyaları təhsil, treninq və peşə hazırlığına dair informasiya təminatının yaxşılaşdırılmasını da zəruri edir. Elmi tədqiqatların və elmi biliklərin inkişafa və məhsuldarlığa təsirinin dəqiq müəyyən edilməsi də olduqca vacibdir.

İnsan inkişafının demoqrafik aspektləri ilə bağlı rəsmi statistika hesabatlarının, onların tərtib edilməsinə dair təlimatların beynəlxalq statistika təcrübəsində istifadə olunan metodologiya və standartlara uyğunlaşdırılması və mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi, aidiyyəti məlumatların inzibati mənbələrdən toplanması imkanlarının artırılması, əhalinin təbii və mexaniki hərəkətini xarakterizə edən göstəricilər bazasının təkmilləşdirilməsi, onların keyfiyyət və səmərəliliyinin artırılması, əhali statistikasını üçün yeni istehsal sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Ədliyyə Nazirliyinin Qeydiyyat İnformasiya Sistemindən istifadə, miqrasiya proseslərinin statistik ölçülməsinin təşkili və təkmilləşdirilməsi, gender bərabərliyi ilə bağlı statistik məlumatların genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əmək bazarı statistikasının qarşısında duran əsas məsələlərdən biri hazırda bazar iqtisadiyyatı şərtlərinə uyğunlaşdırılmış və Beynəlxalq Əmək Təşkilatı tərəfindən müəyyənləşdirilmiş statistik normaların tətbiqidir. Əmək bazarı ilə bağlı yeni beynəlxalq anlayış və metodologiyaların tətbiqi bu sahədə ciddi islahatların həyata keçirilməsini zəruri edir. Əmək fəaliyyəti, işçi qüvvəsi, məşğulluqla bağlı statistikanın genişləndirilməsi, peşəkar bacarıqların və ixtisasların inkişaf etdirilməsi, o cümlədən texniki-peşə təhsilinin və hazırlığının inkişafına yönəlmiş iqtisadi və sosial proqramların və siyasətin işlənilməsi, hazırlanması, həyata keçirilməsi və qiymətləndirilməsi məqsədilə əmək bazarının və işçi qüvvəsinin natamam istifadəsinin monitorinqi aparılmalıdır. Layiqli əməyin, keyfiyyətli məşğulluğun ölçülməsi əmək statistikasının vacib elementlərindən biridir. Demoqrafik dəyişikliklərin əmək bazarına təsiri, istehsalın həyata keçirilməsində əməyin iştirakının, o cümlədən əmək fəaliyyətinin hər bir növünün iqtisadi inkişafa, ev təsərrüfatlarının gəlirlərinə, ayrı-ayrı şəxslərin və bütövlükdə cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsinə töhfəsinin qiymətləndirilməsi məqsədilə bütün növ əmək fəaliyyətində iştirakın kompleks ölçülməsi təmin edilməlidir. Əhalinin məşğulluq problemlərinin öyrənilməsi məqsədilə ev təsərrüfatlarının məlumatları nəzərə alınmaqla əmək ehtiyatları balansının formalaşdırılması və hesablanması üzrə metodikanın təkmilləşdirilməsi, gizli məşğulluğun müəyyənləşdirilməsi, habelə xarici əmək miqrasiyasının kompleks qiymətləndirilməsi metodologiyasının hazırlanması zəruridir. Miqrasiya statistikasına dair məlumatlarla təminat səviyyəsinin artırılmasına ehtiyac vardır.

İqtisadi sahələrin statistikasının təkmilləşdirilməsi davamlı olaraq həyata keçirilməlidir. **Milli hesablara** dair göstəricilərlə bağlı yeni məlumatların əldə edilməsi və metodologiyaların təkmilləşdirilməsi, statistikada iqtisadi təhlilin müasir tələblərinə cavab verən makroiqtisadi sistemlərin, xüsusilə də Milli Hesablar Sisteminin 2008-ci il versiyasının inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bu istiqamətdə tövsiyələrin ölkənin statistika praktikasına tətbiqinin başa çatdırılması, illik ehtiyat-istifadə cədvəllərinin və rüblük hesabların qurulması, illik və rüblük hesabların inteqrasiya olunmuş sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi məqsəduyğundur. Yeni tələblərə uyğun olaraq aktivlər

və passivlər balansının tərtib edilməsi, aktivlərin ölkə iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən növlərinin ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi üzrə işlərin davam etdirilməsi, əsas kapitalın istehlakı göstəricisinin hesablanması üsullarının daha da təkmilləşdirilməsi, dövlət tənzimləməsinin iqtisadiyyata təsirinin və onun nəticələrinin statistik göstəricilərdə adekvat əks etdirilməsi məqsədilə dövlət sektoru hesablarının qurulması və inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyatın inkişaf potensialının düzgün qiymətləndirilməsi üçün məhsuldarlıq göstəricilərinin işlənməsi və təkmilləşdirilməsi lazımdır. Qeyri-dövlət pensiya fondlarının fəaliyyətinin, tələb və öhdəliklərinin, həmçinin ev təsərrüfatları sektorunun qeyd olunan pensiya fondlarına qarşı tələblərinin milli hesablar statistikasında nəzərə alınmasına dair beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və gələcəkdə ölkənin statistika praktikasına tətbiqi, maliyyə və bank statistikasına sahəsi üzrə bank, bank olmayan kredit təşkilatları, sığorta təşkilatlarının və qeyri-maliyyə korporasiyaları sektorunun maliyyə-iqtisadi fəaliyyətini səciyyələndirən göstəricilər, ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiyalar, həmçinin dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri, iqtisadiyyata kredit qoyuluşları, depozitlər, əmanətlər və digər pul-kredit göstəricilərinə dair hazırlanan statistik məlumatların təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı, lizinq və sığorta şirkətləri tərəfindən təqdim edilən hesabat formalarının göstəricilərinin yeni tələbata uyğun təkmilləşdirilməsi, qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətini və inkişafını, həmçinin xarici investisiya axınlarını səciyyələndirən statistik informasiyaların təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi, sığorta bazarının inkişafını, bazarda aparılan əməliyyatları, qiymətli kağızların hərəkətini və qiymətli kağızlar üzrə məlumatların yığılması üçün statistik müşahidələrin təşkil edilməsi, təkmilləşdirilməsi və əldə edilən gəlirləri əhatə edən göstəricilər sisteminin hazırlanması əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri-dövlət xarici borcu və beynəlxalq investisiyalara dair statistika müşahidəsi təşkil olunmalı, məlumatlar nəşr olunaraq istifadəçilərə çatdırılmalıdır.

Kənd təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsi, torpaq ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması məqsədi ilə səhrələşmə proseslərinin qarşısının alınması, iri sənaye və dağ-mədən obyektlərinin fəaliyyəti nəticəsində yararsız vəziyyətə düşmüş torpaqların bərpası, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadə sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində görülən işlərin genişləndirilməsi, torpaqların antropogen çirklənməsinə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün statistik məlumatlara olan ehtiyaclar ödənilməlidir. Müasir iqtisadi siyasətin əsas xəttinə uyğun olaraq ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi və aqrar sektorda islahatların dərinləşdirilməsi adekvat statistik məlumatların hazırlanmasını şərtləndirir. “Elektron kənd təsərrüfatı” sistemi üçün informasiya təminatının həyata keçirilməsi, BMT-nin Statistika Komissiyası tərəfindən qəbul edilmiş “Kənd təsərrüfatı və kənd statistikasının təkmilləşdirilməsinin qlobal strategiyası”nın praktiki olaraq tətbiq olunması, ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafın əks etdirilməsi üçün əhalinin içməli su təchizatı və sanitariya sistemindən istifadəsi haqqında məlumatları əldə etmək məqsədi ilə yeni rəsmi statistika hesabatı forması hazırlanmaqla zəruri statistik məlumatların əldə edilməsi lazımdır. BMT-nin Statistika Komissiyasının “Ətraf mühit statistikasının inkişafının baza prinsipləri”nə uyğun olaraq, ətraf mühitin mühafizəsi statistikasının göstəricilər sisteminin təkmilləşdirilməsinin davam etdirilməsi, kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatlarının ümumi məhsul buraxılışının və ərzaq balanslarının hesablanması metodologiyasının təkmilləşdirilməsi, fermerlər tərəfindən könüllülük əsasında yaradılacaq yeni təsərrüfatların uçotunun təşkili ilə əlaqədar hesabat formalarının tərtib edilməsi diqqətdə saxlanılmalıdır.

Ölkə iqtisadiyyatında aparıcı rol oynayan sənaye sahəsinin də dayanıqlı inkişafı üçün əlverişli imkanların yaranması, qeyri-neft sənayesinin yeni istehsal sahələrinin formalaşdırılması **sənaye statistikasının** inkişaf perspektivlərini və qarşıda duran vəzifələri müəyyən etməyi tələb edir. Əldə olunan statistik məlumatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sənaye istehsalı indeksinin hesablanması metodlarının təkmilləşdirilməsi, rəsmi statistika hesabatlarının, onların tərtib edilməsinə dair təlimatların davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq statistika təcrübəsində istifadə olunan metodologiya və standartlara uyğunlaşdırılması, ev təsərrüfatlarının sənaye fəaliyyətinin statistikada mütəmadi uçotu, sənayenin qeyri-formal sektoruna dair statistik müşahidənin təkmilləşdirilməsi və sənaye fəaliyyətinin statistik uçotla tam əhatə olunması qarşıda duran vəzifələrdəndir. Bu zaman sənayeləşmə prosesinin müşahidəsinin aparılması və texnoparkların fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi məsələləri də nəzərə alınmalıdır.

Ticarət statistikasında ölkə əhalisinin idxal mallarından asılılıq vəziyyətinin öyrənilməsi məqsədi ilə regionlar üzrə ticarət subyektlərində realizə olunmuş yerli istehsal və idxal mallarının həcminə dair əldə edilmiş məlumatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, xarici ticarət statistikasında mövsümlilik indekslərinin hesablanması üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və hesablanması, BMT-nin “Malların beynəlxalq ticarət statistikasi” tövsiyələrinə uyğun olaraq xarici ticarətin, o cümlədən xidmətlərin xarici ticarətinin statistikasının inkişafı, “Pərakəndə və topdansatış ticarət statistikasi üzrə tövsiyələr”inə uyğun olaraq daxili ticarət statistikasi üzrə metodoloji yanaşmaların təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

Turizm statistikasi üzrə ölkəyə gələn və xarici ölkələrə gedən turistlərin sayı, məqsədləri və xərcləri barədə statistik məlumatların əldə edilməsi ilə bağlı vaxtaşırı seçmə statistika müşahidəsinin aparılması, ölkə daxilində turist axınlarının statistikasının öyrənilməsi, gəlmə və getmə (xarici) turizminə dair məlumatların mütəmadi olaraq toplanması, tək turizm sektoru üzrə deyil, ümumilikdə, turizm üzrə köməkçi (satellit) hesabların qurulması məqsədilə xarici və daxili turizmə dair dəyər ifadəsində göstəricilər, turist axınları, turizm sektorunda məşğulluq və digər makroiqtisadi göstəricilər haqqında daha dolğun məlumatların əldə olunması, turizm statistikasına dair göstəricilər sisteminin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Göstəricilərin beynəlxalq müqayisəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə, BMT-nin Statistika şöbəsi və Ümumdünya Turizm Təşkilatının turizm statistikasına dair metodologiyalarına uyğun olaraq, gəlmə, getmə və daxili turizmə dair sorğu anketlərinin mütəmadi yenilənməsi, sorğuların aparılması və bu sahədə qabaqcıl təcrübəyə malik ölkələrin statistika xidmətləri ilə təcrübə mübadiləsinin aparılması zəruridir.

Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ölçülməsi metodologiyası əsaslı şəkildə işlənilməli, makroiqtisadiyyat və sahələr səviyyəsində uçot sistemi təkmilləşdirilməlidir. Respondentlər tərəfindən təqdim olunan məlumatlarda təhrif etmə hallarının aşkara çıxarılması, hesabatlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, təqdim olunmayan məlumatların inzibati və elmi-nəzəri əsaslarla tamlığı təmin edilməlidir. Statistika orqanlarında əsas etibarilə formalaşmış məlumatların toplanması və ötürülməsi ənənəsinin müasir proseslər fonunda inkişaf etdirilməsi zəruridir. Səhv təqdim edilmiş və ya gizlədilmiş məlumatların real vəziyyətə uyğun qiymətləndirilməsi, şərti hesablamaların aparılmasının nəzəri əsasları daha təkmil işlənilməli və praktikada tətbiqi həyata keçirilməlidir.

Sahə statistikalarının inkişafı ilə yanaşı, statistika sisteminin müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsi də diqqətdə saxlanılmalıdır. Sistemin, mühitin, proseslərin və məlumatların idarə olunması **keyfiyyətin təmin olunması** prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməli və **metaməlumatlar sistemi** davamlı şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Burada əsas istiqamətlər statistika məlumatlarının hazırlanması üçün bütün proseslərin mərhələlər üzrə təşkili, sənədləşdirmə işlərinin vahid qaydalar əsasında aparılması, məlumatların keyfiyyətinin təmin olunması, metaməlumatlar sisteminin tətbiqi və statistik informasiya sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Ötən illər ərzində əldə olunmuş nailiyyətlərlə yanaşı, rəsmi statistika sistemində keyfiyyətin idarə olunması standartları çərçivəsində sənədlərin idarə edilməsi prosedurlarının, statistika proseslərinin təkmilləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, rəsmi statistika məlumatlarının istehsalı və yayılması sahəsində keyfiyyətin artırılması, statistikanın bütün sahələrində müşahidələrin standart modellərə uyğun təhlili, statistik hesabat formaları və göstəricilər üzrə metaməlumatların məlumat bazalarına inteqrasiyası prioritet məsələlərdəndir. Statistika işlərinin, məlumatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, şəffaflığının təmin edilməsi və statistikaya inamın artırılması məqsədilə yerli statistika orqanlarında və struktura daxil olan bütün qurumlarda İSO 9001:2008 standartının tələblərinə uyğun olaraq keyfiyyətin idarə olunması sisteminin qurulmasına nail olunmalıdır.

Dövlət Statistika Komitəsinin işinin əsas istiqamətlərindən biri də statistika fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan məlumatların səmərəli yayılmasıdır. Komitədə **məlumatların yayılması** sahəsinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, statistik məlumatların istifadəçiləri ilə işin təkmilləşdirilməsi, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə statistik məlumatlarla təminatın daha da yaxşılaşdırılması üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Dövlət Statistika Komitəsinin “Rəsmi statistik məlumatların yayılması üzrə siyasət”inə yenidən baxılaraq aparıcı Avropa ölkələrinin statistika qurumlarının eyniadlı sənədlərinə uyğun, Komitənin “Əsas statistik göstəricilər üzrə məlumatlara yenidən baxılması reqlamenti”, “Statistik nəşrlərin tərtibatının vahid stilistika dizaynı üzrə təlimat”ı əsasında statistik məlumatın vizuallaşdırılması

təkmilləşdirilməlidir. Kütləvi informasiya vasitələri ilə əlaqələrin daha da genişləndirilməsi, statistik mövzular üzrə mətbu məlumatların təkmilləşdirilməsi və bu sahədə qabaqcıl tövsiyələrin tətbiq edilməsi, ayrı-ayrı istifadəçi qruplarına fərdi yanaşma və yeni istifadəçilərin cəlb edilməsi, istifadəçi məmnunluğunun öyrənilməsi və əks əlaqələrin genişləndirilməsi, yeni yayım formatlarının tətbiqi, istifadəçilər üçün internet səhifədə yerləşdirilmiş məlumat bazasının bütün göstəriciləri üzrə interaktiv olaraq çoxölçülü cədvəllərin hazırlanması imkanlarının yaradılması, statistik məlumatların əldə edilməsində istifadəçilərin informasiya texnologiyalarının imkanlarından daha geniş yararlanmasına, coğrafi informasiya sisteminin tam tətbiqinə nail olunmalıdır.

Kadr siyasətinin təkmilləşdirilməsi Dövlət Statistika Komitəsinin prioritet vəzifələrinə daxil olan məsələlərdən biridir. Kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi və yerdəyişməsi, karyera yüksəlişinin planlaşdırılması, peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, xidməti fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, işçilərin təklif və rəylərinə baxılması və digər müvafiq işlərin təkmilləşdirilməsi, dövlət statistika orqanlarında müasir texnologiyadan istifadə etməklə insan ehtiyatlarının peşəkar inkişafı üçün balanslaşdırılmış və səmərəli sistemin yaradılması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulur. Mövcud imkanlara əsaslanan və mümkün yerdəyişmələr zamanı yüksəkixtisaslı kadr itkisinin və kadr axınının qarşısının alınması və statistika sisteminin gücləndirilməsinə olan ehtiyacın təmin edilməsi məqsədilə insan ehtiyatlarının inkişafının vacibliyi və strateji məsələlərdən biri olduğu nəzərə alınmalıdır. Dövlət statistika sistemində kadrların idarə edilməsi və kadr potensialının gücləndirilməsi üçün işçilərin fasiləsiz və sistemli şəkildə ixtisas səviyyəsinin, bilik və bacarıqlarının artırılması, işçilərin əmək fəaliyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə motivləşdirici tədbirlərin həyata keçirilməsi, dövlət statistika orqanlarında işçi heyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, kadr potensialının müəyyənəşdirilməsi, kadrlara tələbatın proqnozlaşdırılması, iş mühiti, bu sahədə görülən tədbirlər və digər məsələlərlə bağlı Komitənin işçilərinin rəyinin öyrənilməsi, statistika sistemində tətbiq olunan yeniliklər və beynəlxalq standartlarla işçilərin tanış edilməsi və maarifləndirilməsi məqsədilə yerli statistika orqanları ilə informasiya texnologiyaları əsasında məsafədən təhsil yolu ilə treninqlərin keçirilməsi, gənc mütəxəssislərin statistika mühitinə uyğunlaşması işinin təşkili, onlardan səmərəli istifadə edilməsi diqqətdə saxlanılmalıdır. İşçilərin xarici dillərə yiyələnməsi üçün təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Statistik məlumatların istifadəçiləri ilə işin əsas tərkib hissələrindən biri statistik savadlılığın artırılmasıdır. İstifadəçilərin inamının yüksəldilməsini şərtləndirən amil kimi onların statistika sahəsi üzrə zəruri biliklərlə təmin olunması, statistika fəaliyyətinə məxsus olan xüsusiyyətlər ilə tanış edilməsi, statistik metod və metodologiyaya çıxışının təmin edilməsi əsas götürülməlidir. İstifadəçilərlə işin təkmilləşdirilməsi və inkişafı onların statistika məlumatları ilə təminatı və istifadəçi-statistika əlaqələrinin gücləndirilməsi və davamlılığı çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Ənənəvi metodlarla yanaşı, statistik məlumatlarla təminat və işin təşkili sahəsində daha çox istifadəçiyə xidmət yönümlü metodlar və vasitələr artırılmalıdır. İstifadəçilərin məlumatlarla təminatının gücləndirilməsi tələblərin intensiv və ekstensiv artımı ilə düz mütənasibliq və adekvatlıq təşkil etməlidir. Statistikanın təklifi "qırmızı xətt" gözlənilməklə tələbə uyğun inkişaf etdirilməli, istifadəçiyə verilən informasiyanın yükü optimallaşdırılmalıdır. Məlumatlarla təminat təqdim olunan məlumatın çoxluğu ilə deyil, lazım olan informasiyanın düzgün müəyyənəşdirilməsindən asılıdır. İstifadəçilərlə görüş, metaməlumatlar və onların təşviqi, əks əlaqə və gözləntilərin idarə olunması müsbət fikirlərin formalaşmasına təsir edir. İstifadəçinin ruhlandırılması, onların fikrinə hörmətlə yanaşılması və mümkün vasitələrdən istifadə etməklə, mövcud məlumatların daha yaxşı təqdim olunması onun tələbatının ödənilməsi və statistikaya inamın yüksəlməsi ilə nəticələnir.

Statistik imicin yüksəldilməsi daim diqqətdə saxlanılmalıdır. Müsbət statistik obrazın daimi olaraq saxlanılması, korporativ imicin yüksəldilməsi, statistika fəaliyyəti ilə bağlı dövlət proqramları, strategiya və konsepsiyalarla ictimaiyyətin məlumatlandırılması, mütəmadi olaraq konfransların, dəyirmi masaların və digər formatda müzakirələrin təşkili, videoçarxların hazırlanması mühüm əhəmiyyətə malikdir. İmicin yüksəldilməsi üçün həmçinin statistik assosiasiyaların, istifadəçi qruplarının yaradılması, dövrü maarifləndirici və elmi məqalələrin nəşri təmin olunmalıdır.

Sahibkarlara düşən informasiya yükünün azaldılması prioritet olaraq qalmaqdadır. İnformasiya yükünü azaltmaq üçün statistik məlumatların toplanması və işlənilməsində informasiya texnologiyalarının tətbiqi genişləndirilməli, məlumatların uçot vahidlərinin məlumat sistemləri şəbəkəsindən birbaşa götürülməsi, inzibati məlumat mənbələrindən istifadə, müşahidə (seçmə) texnologiyasının optimallaşdırılması və göstəricilər sisteminin aktuallaşdırılması kimi mühüm məsələlər həll edilməlidir.

Dövlət Statistika Komitəsi öz səlahiyyətinə aid olan məsələlər üzrə xarici ölkələrin statistika orqanları və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr yaradır, onlarla **beynəlxalq əməkdaşlıq** haqqında müqavilələr bağlayır və bu sahədə Azərbaycan Respublikasını təmsil edir. Beynəlxalq səviyyəli konfrans, müşavirə və seminarlar təşkil edir, habelə hökumətlərarası və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının təşkil etdikləri tədbirlərdə iştirak edir. Buna baxmayaraq, qlobal rəsmi statistika sistemində milli statistikanın gücləndirilmiş inteqrasiyası, beynəlxalq statistik təşkilatlarla və xidmətlərlə sıx əməkdaşlıq daim nəzərdə saxlanılmalıdır. Bu sahədə mühüm məsələlərdən biri də beynəlxalq təşkilatların işində fəallığın gücləndirilməsi, gündəlikdə duran məsələlərin formalaşdırılmasında aktivliyin artırılması, “iştirakçı” mövqeyindən “təşkilatçı-aparıcı” mövqeyinə keçid, statistika mütəxəssislərinin ekspert və təlimçi kimi əhatə dairəsinin və təsir imkanlarının genişləndirilməsidir.

Müxtəlif dövlət orqanlarının öz funksiyalarının icrası ilə bağlı topladıqları **inzibati məlumatlarından istifadə** genişləndirilməlidir. Rəsmi statistika üçün toplanan məlumatların həcmnin böyüklüyü, habelə istifadəçilərin artan tələbi fonunda daha da artması həmin məlumatları təqdim edən uçot vahidlərinin üzərinə düşən statistik yükün artması ilə səciyyəlidir. Bu baxımdan inzibati mənbələrdə olan məlumatlardan istifadə etməklə təkrarçılığın aradan qaldırılmasına, uçot vahidinin vaxt və maliyyə itkisinin azaldılmasına, dövlət orqanları arasında inteqrasiyanın güclənməsinə nail olmaq olar. Bu məqsədlə hüquqi əsasların işlənilməsi, istifadə olunan müxtəlif mənbələr arasında vahid eyniləşdirmə sisteminin yaradılması, dövlət orqanları arasında hərtərəfli və etibarlı məlumat mübadiləsi sisteminin qurulması və əməkdaşlığın gücləndirilməsinə ehtiyac vardır.

Statistika sahəsində **qanunvericilik** bazası təkmilləşdirilməlidir. Belə ki, hazırda müxtəlif dövlət orqanları tərəfindən statistika məlumatlarının toplanmasına və yayılmasına baxmayaraq, bəzi hallarda həmin məlumatların hazırlanması metodologiyası statistika təcrübəsində tətbiq olunan metodlara uyğun gəlmir. Təcrübədə statistika fəaliyyəti ilə bağlı fərqli yanaşmalara, məsələn rəsmi statistika metodologiyasına riayət olunmaması, dövlət statistika orqanları ilə razılaşdırmadan statistikanın təşkilatların özləri tərəfindən müstəqil aparılması hallarına rast gəlinir. Belə fərqli halların aradan qaldırılması üçün praktiki addımlar atılmalı, qeyri-statistika dövlət təşkilatları tərəfindən məlumatların toplanması və yayılması fəaliyyəti və onların bu fəaliyyət zamanı səlahiyyət və vəzifələri qanunvericilikdə dəqiq təsbit olunmalıdır.

Bütün bunlar isə statistika sisteminin **təşkilati strukturunun** təkmilləşdirilməsini, yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində yaranmış vəziyyətə uyğun struktur islahatların həyata keçirilməsini zəruri edir. Yeni biznes arxitektura işlənilməli, işçi yükünün rasionallaşdırılması, yeni istiqamətlərin və tələblərin dəyişməsi fonunda idarəetmə mexanizmi yenidən formalaşdırılmalı və təkmilləşdirilməlidir. Keyfiyyət meyarları əsasında sistemin və işçilərin fəaliyyəti qiymətləndirilməli, ənənəvi inzibati metodların elmi-texnoloji metodlarla əvəzlənməsi prosesi sürətlənməli, innovativ proseslər dəstəklənməlidir.

Statistika sistemində **innovasiyalar** prioritetə çevrilməlidir. Yeni texnika və texnologiyaların proseslərə tətbiqi, informasiya texnologiyaları mütəxəssisləri ilə peşəkar statistiklərin məsələlərə sistemli yanaşması tələb olunur. İKT mütəxəssislərinin əməyindən daha səmərəli istifadə etməklə onların statistika məhsullarının hazırlanmasına düzgün istiqamətləndirilməsi, daxili və beynəlxalq əlaqələndirmənin həyata keçirilməsi informasiya sisteminin təkmilləşdirilməsinə mühüm töhfə verə bilər. İnnovativ fikirləri dəstəkləmək, onları aktivləşdirmək və işçilərin stereotip ənənələrini yeniləri ilə əvəz etmək lazımdır.

Tahir Budaqov
Azərbaycanda rəsmi statistikanın əsas inkişaf istiqamətləri
Xülasə

Məqalədə rəsmi statistikanın əsas inkişaf istiqamətləri, müxtəlif dövlət proqramları və konsepsiyalardan irəli gələrək sosial, iqtisadi statistika sahələrinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı qarşıda duran vəzifələr təhlil olunmuş, strateji hədəflər müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, məqalədə statistik məlumat istifadəçiləri, respondentlərlə işin təşkili, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, kadr siyasəti, beynəlxalq əməkdaşlıq və s. prioritet məsələlər əhatə olunmuşdur.

Тахир Будагов
Основные направления развития официальной статистики в Азербайджане
Резюме

В статье дан анализ основных направлений развития официальной статистики, определены задачи органов статистики по исполнению различных государственных программ, концепций по совершенствованию статистики социально-экономических отраслей. Вместе с тем, затронуты вопросы организации работы с респондентами, пользователями статистической информации, совершенствования законодательной базы, международного сотрудничества и др.

Tahir Budagov
The main development directions of official statistics in Azerbaijan
Summary

The main development directions of official statistics, tasks regarding to improvement of social and economic statistical fields arisen from different state programs and concepts are analyzed in the article and strategic targets are determined. Moreover, organization of works with statistical data users and respondents, improvement of legislative base, staff policy, international cooperation and etc. issues are covered in the article.

Açar sözlər: rəsmi statistika, strateji hədəflər, dövlət proqramı, informasiya yükü, müşahidə olunmayan iqtisadiyyat, kadr siyasəti, keyfiyyətin idarə edilməsi, statistik imic, istifadəçilərlə iş, qanunvericilik, innovasiyalar.

Ключевые слова: официальная статистика, стратегические цели, государственная программа, информационная нагрузка, ненаблюдаемая экономика, кадровая политика, управление качеством, статистический имидж, работа с пользователями, законодательство, инновации.

Keywords: official statistics, strategic target, state program, information burden, non-observed economy, staff policy, quality management, statistical authority, works with users, legislation, innovation.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası
http://www.president.az/files/future_az.pdf;
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2014-2017-ci illər üçün strateji planı
http://www.stat.gov.az/menu/2/strategy/strategy_plan.pdf;
3. “2013-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramı”
http://www.stat.gov.az/menu/2/state_programs/2013_2017/;

“...Uzun illər Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan vəsait, şaxələndirmə siyasəti, qeyri-neft sektorunun inkişafı imkan verir ki, iqtisadiyyatımız dayanıqlı surətdə inkişaf etsin, bir sektordan – neft-qaz sektorundan asılı olmasın. Hətta dünyada neftin qiymətinin kəskin şəkildə düşməsi bizim ümumi iqtisadi inkişafımıza təsir etməmişdir. Budur, Azərbaycanın iqtisadi modelinin unikalığı və bu göstəricilər bizim seçdiyimiz yolun nə qədər düzgün olmasını bir daha göstərir”.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

DAYANIQLI İNKİŞAFI TƏMİN EDƏN SİYASƏT

Şahin MUSTAFAYEV
Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyat və sənaye naziri
Bakı şəhəri, Ü.Hacıbəyli 84 (Hökumət Evi)
e-poçt: office@economy.gov.az

Dünya iqtisadiyyatının hazırkı vəziyyəti böhranların dövriliyinin artması və əhatəsinin genişlənməsi, geosiyasi risklərin yüksəlməsi, əmtəə və fond bazarlarındakı qeyri-sabitlik ilə müşayiət olunur. Region ölkələrində müşahidə edilən iqtisadi problemlər, Yaxın Şərqdə gərginliyin artması, dünya iqtisadiyyatında böyük xüsusi çəkisi olan Çin iqtisadiyyatının artım tempinin enməsi, Avropada borc problemi əksər ölkələrin iqtisadiyyatına bu və ya digər dərəcədə mənfi təsir göstərir. Məhz bu amilləri əsas götürərək Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və digər nüfuzlu maliyyə təşkilatları qlobal iqtisadi proqnozlarına yenidən baxır və azaldırlar.

Digər tərəfdən bu amillərlə yanaşı, dünya enerji bazarındakı qeyri-sabitlik, əsas ticarət tərəfdaşlarının milli valyutalarının devalvasiyası Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əlavə risklər yaradır.

Qlobal və regional səviyyədə gedən mürəkkəb siyasi və iqtisadi proseslərin mənfi təsirlərinə, bir çox ölkələrin ciddi iqtisadi, maliyyə və sosial problemlərlə üzləşməsinə baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafı davam edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, real sektora, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin artırılması, biznes və investisiya mühitinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılması tədbirləri, təmin edilmiş siyasi və makroiqtisadi sabitlik Azərbaycan iqtisadiyyatının xarici təsirlərə və yuxarıda qeyd olunan risklərə dayanıqlılığını şərtləndirən başlıca amillərdir.

Hələ 2008-ci il qlobal böhranından xeyli əvvəl iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi tədbirlərinə başlanılması bu siyasətin nə qədər doğru olduğunu hazırkı dövrdə bir daha təsdiq edir. Xam neftin qiymətinin 2 dəfədən çox enməsinə baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı məhz qeyri-neft sektoru hesabına inkişaf edir. Belə ki, əgər 2009-cu ildə ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı 47% idisə, 2014-cü ildə 61% təşkil etmişdir. Strateji valyuta ehtiyatları, xarici borclanmaya konservativ yanaşma da Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlılığına öz töhfəsini verir.

Dövlət başçısının qeyd etdiyi kimi: “Əvvəllər bizim uğurlarımızı bədxahlar, paxıllar neftlə bağlayırdılar. Deyirdilər ki, Azərbaycanda neft hasil olunur. Ona görə Azərbaycan inkişaf edir. Yaxşı, Azərbaycanda neft hasilatı artmır, düşür. Neftin qiyməti iki dəfədən çox düşüb. Ancaq biz yenə də inkişaf edirik”.

Dünyadakı mənfi iqtisadi tendensiyalar fonunda investisiyalar uğrunda rəqabət kəskinləşir. Belə şəraitdə Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investorlar tərəfindən sərmayə qoyulması davam

edir və bu ilin ötən dövründə ölkə iqtisadiyyatına yatırılmış investisiyaların əhəmiyyətli hissəsinin xarici sərmayələr təşkil etməsi investorların Azərbaycana inamının ifadəsidir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas sahələrdən biri qeyri-neft sənayesidir. Dövlət başçısının 26 dekabr 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” ölkədə sənayeləşmə prosesinin sürətləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və hazırda Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planında nəzərdə tutulmuş tədbirlər icra olunur.

Sənayeləşmə siyasətinə uyğun olaraq, həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində son illər yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş ölkə sənayesində ənənəvi sahələr genişlənməklə yanaşı, kosmik, müdafiə, alternativ enerji, gəmi istehsalı və digər yeni sənaye sahələri yaradılmış, yüzlərlə müasir istehsal və emal müəssisələri fəaliyyətə başlamışdır. Təkcə 2015-ci ilin 9 ayı ərzində 200-dən çox sənaye müəssisəsi yaradılmış, 10 elektrik yarımstansiyası fəaliyyətə başlamışdır. Hazırda dövlətin maliyyə dəstəyi ilə özəl sektor tərəfindən 20-yə yaxın sənaye müəssisəsi inşa olunur.

Müasir texnologiyalara və qabaqcıl təcrübəyə əsaslanan yeni müəssisələrin yaradılması ilə Azərbaycanda istehsal edilən sənaye məhsullarının çeşidi və rəqabətqabiliyyətliliyi artmışdır. Hazırda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrində ərzaq məhsulları, müxtəlif tikinti materialları, avtomobil, kompüter, günəş batareyaları, elektrik avadanlıqları, mebel və s. istehsal olunur, bir çox sənaye məhsulları üzrə Azərbaycan özünü təmin edir. Rəqabətədavamlı məhsul istehsalı, beynəlxalq standartlara cavab verən markalanma və qablaşdırmanın aparılması ixracın genişlənməsinə yeni imkanlar yaradır, Azərbaycanın bir sırasənaye müəssisələrinin məhsulları xarici bazarlara çıxarılır.

Sumqayıt Kimya, Balaxanı, Mingəçevir və Qaradağ sənaye parklarının, regionlarda sənaye məhəllələrinin yaradılması qeyri-neft sənayesinin davamlı inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradır. Təkcə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkına rezidentlər tərəfindən istehsal müəssisələrinin qurulmasına 1 mlrd. manatdan çox investisiyanın yatırılması nəzərdə tutulur. Artıq Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının rezidenti “Azertexnolayn” MMC tərəfindən dəyəri 45 mln. ABŞ dolları olan 60 min ton boru məhsulunun Türkmənistanı ixracı üzrə müqavilə bağlanmışdır.

Qaradağ Sənaye Parkının rezidenti olan “Bakı Gəmiqayırma Zavodu” MMC tərəfindən müqavilə dəyəri 40 mln. ABŞ dolları olan sifariş əsasında yarım dalma qazma qurğusunun pantonlarının tikintisi başa çatdırılaraq təhvil verilmiş və hazırda ümumi dəyəri 404 mln. ABŞ dollarından çox olan 2 sifariş əsasında sualtı tikinti gəmisinin və üç ədəd 80 nəfərlik sərnəşin gəmisinin tikintisi işləri aparılır.

Tullantıların təkrar emalı sahəsində regionda ilk sənaye parkı olan və ölkəmizdə “yaşıl biznes”in inkişafında əhəmiyyətli rola malik Balaxanı Sənaye Parkına rezidentlər tərəfindən ilkin mərhələdə 10 mln. manatdan artıq investisiya yatırımı nəzərdə tutulur.

Bununla yanaşı, gələn ilin birinci yarısında Neftçala rayonunda ilk sənaye məhəlləsi fəaliyyətə başlayacaqdır. Hazırda sənaye məhəlləsində geniş infrastruktur şəbəkəsinin (elektrik, qaz, su, kanalizasiya, rabitə, nəqliyyat, yanğından mühafizə, inzibati, istehsal və digər infrastruktur obyektlərinin) yaradılması işləri aparılır. Sahibkarlar tərəfindən sənaye məhəlləsində balıq məhsulları və yeminin, müxtəlif avadanlıqların, qapı-pəncərə və tikinti materiallarının, qayıq və balıqçılıq ləvazimatlarının istehsalı ilə bağlı Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinə 18 layihə təqdim olunmuşdur. Sənaye məhəlləsində sahibkarların fəaliyyətinin səmərəli təşkili üçün hüquqi, bank, sığorta, ümumi mühasibatlıq xidmətləri göstəriləcək, onlara müxtəlif təlimlər keçiriləcəkdir. İlkin mərhələdə şirkətlər tərəfindən sənaye məhəlləsinə 7 layihə üzrə 15,6 mln. manat investisiya qoyulacağı və bunun nəticəsində 380 iş yerinin açılacağı gözlənilir. Burada sənaye istehsalı və ya sənaye ilə bağlı xidmət üzrə layihələr həyata keçirmək istəyən sahibkarlar Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinə müraciət edə bilərlər.

Sənaye sahəsində həyata keçirilən tədbirlər rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının genişlənməsi ilə bərabər, idxalın əvəz edilməsinə də öz töhfəsini verir. Məsələn, son illər yeni sement zavodlarının fəaliyyətə başlaması bu sahədə ölkəmizin illik istehsal gücünün 5 milyon tonu ötməsinə və tələbatın əsasən yerli istehsal hesabına ödənilməsinə imkan yaratmışdır.

Qarşıdakı illərdə sənayenin modernləşdirilməsi və innovasiyalar əsasında inkişafı, qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi, mövcud zəngin təbii resurslardan səmərəli istifadə, son məhsuladək texnoloji zəncirin qurulması, rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının artırılması və ixracın genişləndirilməsi Azərbaycan sənayesinin başlıca istiqamətləridir. Növbəti illərdə bu prioritetlərə uyğun olaraq, sənayenin inkişafına dövlət dəstəyi tədbirləri davam etdiriləcək, yeni istehsal sahələrinin yaradılması və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının artırılması diqqət mərkəzində saxlanılacaqdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 2015-ci il “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilmişdir. İstehsalçılar vergilərdən azad edilməklə (torpaq vergisi istisna olmaqla) bərabər, onlara güzəştli şərtlərlə kredit, toxum, gübrə, texnika almaq imkanı yaradılır, əkin sahələrində istifadə olunan yanacaq üçün subsidiyalar verilir. Görülmüş işlər və aqrar sahəyə göstərilən dövlət dəstəyi tədbirləri nəticəsində bir sıra ərzaq məhsullarının istehsalı artmış, ölkəmizin özünütəminatmə səviyyəsi yüksəlmişdir.

Son illər təkcə dövlətin maliyyə dəstəyi ilə müasir texnologiyalara əsaslanan 43 quşçuluq təsərrüfatı, 23 cins heyvandarlıq kompleksi, 8 süd və 6 ət emalı müəssisəsi, 39 intensiv bağçılıq və üzümçülük təsərrüfatı, 43 müasir istixana kompleksi, 16 meyvə-tərəvəz emalı müəssisəsi, 51 logistik mərkəz və 22 taxıl anbarı kompleksi yaradılmışdır ki, bu da istehlak bazarının sabitləşməsində, ixrac potensialının artmasında, idxaldan asılılığın azalmasında, ümumilikdə ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Bununla yanaşı, aqroparkların və intensiv metodlara əsaslanan yüksək məhsuldarlığa malik müasir iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması tədbirləri də davam etdirilir.

Prezident İlham Əliyevin tapşırığına uyğun olaraq, respublikanın hazırda 19 rayonunda (Ağcabədi, Beyləqan, Kürdəmir, Ağsu, İmişli, Hacıqabul, Cəlilabad, Salyan, Xaçmaz, Füzuli, Saatlı, Şamaxı, Yevlax, Ağdaş, Şəmkir, Siyəzən, İsmayılı, Samux və Şəmkir) 40 min hektardan artıq sahədə 22 sahibkarlıq subyekti tərəfindən 30 iri fermer təsərrüfatı yaradılır. Ümumi dəyəri 162.4 milyon manat olan bu təsərrüfatların yaradılmasına İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən 61.6 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir. Hazırda fəaliyyətdə olan təsərrüfatlarda müasir suvarma sistemləri qurulmuş, hər hektardan 58-60 sentner arpa və buğda, 120 sentnerədək dənlik qarğıdalı əldə edilir. Bununla yanaşı, Şəmkir, Xaçmaz və Xızı rayonlarında aqroparklar yaradılır. Aqroparklarda müasir istehsal, emal və infrastruktur müəssisələrinin yaradılmasına 23 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir. Şəmkir və Yalama aqroparklarında 1-ci mərhələ üzrə işlər ilin sonunadək yekunlaşacaq, Xızı aqroparkında isə hazırda müvafiq layihələndirmə işləri aparılır.

Heyvandarlığın maddi-texniki bazasının, cins tərkibinin yaxşılaşdırılması və bu sahədə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi barədə dövlət başçısının imzaladığı sərəncamlar aqrar sektorun inkişafına əlavə təkan verir.

Taxtakörpü və Şəmkirçay su anbarlarının istifadəyə verilməsi, bu yaxınlarda isə Taxtakörpü-Ceyranbatan kanalından suvarma suyunun verilməsinə başlanılması meliorativ tədbirlərin yaxşılaşdırılmasına, on minlərlə hektar yeni torpaqların əkin dövriyyəsinə cəlb olunmasına, iri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılmasına imkan verir.

Böyük potensiala malik olan nəqliyyat sektorunda regional və yerli əhəmiyyətli iri infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, Şimal-Cənub, Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizləri çərçivəsində görülən işlər ölkəmizin tranzit imkanlarının reallaşdırılmasını təmin edir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının birinci mərhələsinin istifadəyə verilməsi, bu sahədə yeni infrastruktur layihələrinin icrası, nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsi və nəqliyyat əlaqələrinin genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər tranzit imkanlarına görə Azərbaycanın regionun aparıcı dövləti statusunu daha da möhkəmləndirir. Yeri gəlmişkən, Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi ilə bağlı işlər intensivləşdirilmişdir və bu günlərdə dəhlizlə bağlı görülən işlərin gedişi, yaradılacaq infrastruktur barədə müzakirələrin aparılması məqsədilə Azərbaycan və İran sərhədində görüşlərin təşkili, dəhlizin Astara (Azərbaycan) - Astara (İran) hissəsinə baxışın keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Son illərdə sürətlə inkişaf edən İKT sahəsində görülən işlərin davamı olaraq, peyklərin orbitə çıxarılması, yüksək texnologiyalar parklarının fəaliyyətinin təşkili, elektron xidmətlərin genişləndirilməsi bu sahədə əlavə imkanlar yaradır.

Ölkəmizin turizm potensialının inkişaf etdirilməsi və dünyada tanınması, bu sahədə müasir infrastrukturun yaradılması, turizmin müxtəlif növlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir. Nəticədə, ölkəmizə gələn turistlərin sayı, bu sahədən əldə olunan gəlirlərin həcmi xeyli artmışdır. Turizm sahəsinə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, xidmətlərin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması, ölkəmizin beynəlxalq səviyyəli idman və mədəni tədbirlərə ev sahibliyi etməsi turizm sahəsinin inkişafına əlavə stimula yaradır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Ölkəmizin inkişafı sahibkarlığın inkişafından asılıdır” strateji xəttinə uyğun olaraq, son illərdə biznes və investisiya mühitinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılması, özəl sektora dövlət dəstəyinin genişləndirilməsi nəticəsində sahibkarlıq qeyri-neft sektorunun inkişafının aparıcı qüvvəsinə çevrilmişdir. Son illər bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi, dövlət dəstəyinin genişləndirilməsi, o cümlədən vergi güzəştləri və subsidiyalar ilə bağlı əhəmiyyətli işlər görülmüş, Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, “Aqrolizing” ASC və digər vasitələrlə real sektora maliyyə dəstəyi göstərilmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinə əsassız müdaxilələrin aradan qaldırılması istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirilmiş, “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestri” yaradılmışdır. Reyestr sahibkarlıq sahəsində yoxlamaların aparılması ilə əlaqədar sahibkarların hüquqlarının müdafiəsinə, sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasına və bu sahədə şəffaflığın artırılmasına xidmət edir. Bununla yanaşı, icazələrin elektron informasiya portalı icazə xarakterli sənədlərə və onların alınması prosedurlarına, təqdim edilməli sənədlərə, icazələrin verilmə müddətinə dair bütün məlumatları vahid mənbədən əldə etməyə imkan verir.

Sahibkarlıq sahəsində görülmüş tədbirlər nəticəsində ölkənin ticarət və xidmət obyektləri müasir tələblərə uyğun geniş çeşiddə yerli ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları ilə təmin edilmiş, ölkədən ixrac olunan mal çeşidi ötən ildə 2003-cü illə müqayisədə 76,6% artmışdır.

Qarşıdakı illərdə dövlət başçısının “Sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanına uyğun olaraq, sahibkarlara dövlət xidmətlərinin göstərilməsi zamanı subyektivliyin minimuma endirilməsi, bu zaman İKT vasitələrindən və “ASAN xidmət”in imkanlarından istifadə edilməsi, tikinti, idxal-ixrac, kommunal xidmətlərə qoşulma, daşınmaz əmlak və torpaq üzrə əməliyyatların səmərəli, şəffaf və operativ şəkildə aparılması, ixracın təşviqi və tranzit potensialının reallaşdırılması, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması üçün müvafiq tədbirlər davam etdiriləcəkdir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafında “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı” mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət Proqramı çərçivəsində bu ilin 9 ayı ərzində 170-dən artıq sənaye, kənd təsərrüfatı, xidmət və ticarət müəssisəsi fəaliyyətə başlamış, 430-dan artıq müəssisənin işə tikintisi davam etdirilir. Bu dövrdə regionlarda 34 məktəb, 26 bağça, 11 səhiyyə, 8 gənclər və idman, 24 mədəniyyət və digər sosial obyekt tikilmiş və ya əsaslı təmir olunmuşdur. Hazırda 250-yə yaxın sosial obyektin təmir-tikintisi davam etdirilir.

“2014-2016-cı illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı” çərçivəsində 2015-ci ilin ötən 9 ayı ərzində 11 gənclər və idman obyekti, 11 məktəb, 20 uşaq bağçası, Respublika Əlillərin Bərpa Mərkəzi istifadəyə verilmiş, 60-a yaxın sosial obyektə işə işlər davam etdirilir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və şaxələndirilməsi ölkənin xarici ticarət əlaqələrinə də müsbət təsir göstərir, qeyri-neft ixracının inkişaf dinamikası davam edir. Prezident İlham Əliyevin tapşırığına uyğun olaraq, yeni bazarlara çıxışın təmin edilməsi ilə bağlı reallaşdırılan tədbirlər çərçivəsində Qazaxıstanın Aktau şəhərində kənd təsərrüfatı və digər qida məhsullarının saxlanması və satışını təmin edəcək logistik mərkəz tikilib. Dövlətin maliyyə dəstəyi, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə “Azərsun Holding” MMC tərəfindən həyata keçirilən layihənin dəyəri 20 milyon ABŞ dollarıdır. Bu ilin noyabr ayından etibarən logistik

mərkəz vasitəsilə Azərbaycanda istehsal olunan meyvə, tərəvəz və digər qida məhsulları Qazaxıstanın qərb regionlarına ixrac olunacaqdır. Digər regionlarda da belə logistik mərkəzlərin yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir.

Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, neftin qiymətinin düşməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın gəlirlərinin azalmasına baxmayaraq, heç bir sosial proqram ixtisar olunmayacaq. Sosial sahədə görülən bu tədbirlər isə insanların daha firavan və rahat yaşamasına, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafına xidmət edəcəkdir.

Əsasında insan amili, Azərbaycan vətəndaşının rifahının yüksəldilməsi dayanan bu siyasətin nəticəsidir ki, son 12 ildə 1 milyon daimi olmaqla, 1 milyon 400 mindən çox iş yeri yaradılmış, ötən ilin yekunlarına əsasən Azərbaycanda işsizlik 4,9%, yoxsulluq 5% səviyyəsində olmuşdur. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə reallaşdırılan layihələr Azərbaycanda sosial sahənin inkişafına, qeyd olunan məsələlərin həllinə mühüm töhfələr verir.

Azərbaycanda işsizliyin və yoxsulluğun azaldılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri, bu sahədə əldə olunan müsbət dəyişiklikləri nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar da yüksək qiymətləndirirlər. Təsədüfi deyildir ki, Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə çatmaqda Azərbaycanın əldə etdiyi nailiyyətlərə görə Prezident İlham Əliyev BMT-nin “Cənub-Cənub” mükafatı ilə təltif olunmuşdur.

2015-ci ilin altı ayının yekunlarına həsr olunmuş iclasda dərman vasitələri bazarında baş verən pozuntulara son qoyulması və sentyabr ayından gec olmayaraq, məsələnin yeni müstəvidə həlli barədə dövlət başçısının verdiyi tapşırığın icrası olaraq, bir sıra Avropa ölkələrinin və Türkiyənin təcrübəsi əsasında təkmilləşdirilmiş metodologiya hazırlanaraq, dərmanların qiymətlərinin tənzimlənməsi prosesinə başlanmış və 2200-dək dərmanın qiyməti təsdiq edilmişdir. Vətəndaşlar tərəfindən böyük razılıqla qarşılanan qiymət tənzimlənməsi nəticəsində bu dərmanların satışda mövcud olan qiymətlərlə müqayisədə 53%-nin qiyməti 2 dəfədən çox, 28%-nin qiyməti 3 dəfədən çox aşağı salınmış, ümumilikdə isə 98%-nin qiymətləri endirilmişdir.

Dərmanların qiymətlərin üzərində göstərilməsi, internet resurslarında və KİV-lərdə yerləşdirilməsi qiymət intizamına ictimai nəzarəti təmin etməklə yanaşı, vətəndaşa dərman vasitəsinə bütün apteklərdən eyni və optimal qiymətə almağa imkan yaradır və süni qiymət artımı məsələsi aradan qalxır. Bu islahat vətəndaşların xərclərinin azalmasına, dərman vasitələri bazarına dövlət nəzarətinin güclənməsinə və vergidən yayınma hallarının qarşısının alınmasına əlavə imkanlar yaradacaq, dövlət büdcəsinin xərcləri azalacaq, bu sahədə sığorta sisteminin inkişafına töhfə verəcəkdir. Proses bütün dövlət qeydiyyatına alınmış dərman vasitələrinin qiymətləri tənzimlənənədək intensiv şəkildə davam etdirilir.

Hazırda Mənzil Məcəlləsinin müddəalarına əsasən ölkənin mənzil-kommunal təsərrüfatı sahəsinin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun inkişaf etdirilməsi və ölkə vətəndaşlarının mənzil-kommunal xidmətlərindən istifadəsinin təmin olunması məqsədilə bu sahədə formalaşmaqda olan yeni münasibətlərin təbliği, islahatların həyata keçirilməsi, eləcə də beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan mütərəqqi idarəetmə üsullarının tətbiq edilməsi və əhalinin mənzil idarəçiliyində yaxından iştirakına şərait yaradılması istiqamətində mütəmadi olaraq tədbirlər davam etdirilir. Bu işlər çərçivəsində Bakı şəhərinin ayrı-ayrı ünvanlarında mənzil mülkiyyətçilərinin cəmiyyətləri təsis olunaraq, artıq onlardan 13-ü dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Yaşayış yeri üzrə qeydiyyat və lisenziyalaşdırma prosedurlarının elektronlaşdırılması ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanına əsasən, yaşayış yeri üzrə qeydiyyatda olan şəxslər haqqında arayışın “ASAN xidmət” mərkəzləri vasitəsilə təqdim olunması, mənzil-kommunal təsərrüfatı sahəsində həyata keçirilən islahatlara öz müsbət töhfəsini verəcəkdir. Eyni zamanda, mənzil-kommunal sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı təkliflər hazırlanmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatının global böhran fonunda belə inkişaf nümayiş etdirməsi beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında da əksini tapır. Təsədüfi deyildir ki, bir qədər öncə dərc edilmiş “Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti 2015-2016” hesabatında Azərbaycan iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinə əsasən tədqiqatın aparıldığı 140 ölkə arasında 40-cı yerdə qərarlaşaraq, MDB məkanında 7-ci ildir ki, öz lider mövqeyini qorumuş, “G-20”yə üzv olan 8 ölkəni – İtaliya, Rusiya

Federasiyası, Cənubi Afrika Respublikası, Türkiyə, Hindistan, Meksika, Braziliya və Argentinanı qabaqlamışdır. Azərbaycan “Makroiqtisadi vəziyyət” göstəricisi üzrə 10-cu yer tutmuş, biznesin təkmilləşdirilməsi, əmtəə bazarının səmərəliliyi, daxili bazarın həcmi, infrastruktur göstəriciləri üzrə əhəmiyyətli irəliləyişlərə nail olmuşdur. Qlobal böhran fonunda bir çox ölkələrin reytingini aşağı salan “Fitch” Beynəlxalq Reyting Agentliyi Azərbaycanın suveren reytingini bir daha investisiya səviyyəli “BBB-” səviyyəsində saxlamış, reyting üzrə proqnozu isə “sabit” kimi təsdiqləmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun bu günlərdə açıqladığı “Dünya İqtisadi Proqnozları” hesabatında Azərbaycanın 2015-ci il üzrə iqtisadi artım proqnozunu yüksəldərək 4% səviyyəsinə qaldırmışdır.

Beləliklə, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasından qaynaqlanan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin çevik və pragmatik siyasəti, uzaqgörənliklə qəbul etdiyi qərarlar, həyata keçirilən qabaqlayıcı tədbirlər dünya iqtisadiyyatındakı mürəkkəb proseslərin, xarici risklərin Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsirini neytrallaşdırır, ölkəmizin dayanıqlı və davamlı inkişafını təmin edir. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi: **“Bu gün elə bir ölkə tapmaq çətindir ki, böhran ona təsir etməsin - hansısa ölkələrə daha çox, hansısa ölkələrə daha az. Amma Azərbaycan böhranlı illərdə inkişaf edir... İnfrastruktur layihələri icra edilir, neftin qiyməti keçən ilə nisbətən iki dəfədən çox aşağı düşdü. Əlbəttə ki, bu, bizim gəlirlərimizə mənfi təsir göstərir, az pul qazanırıq, amma bununla bərabər, iqtisadiyyatımızın şaxələndirilməsi hesabına yaradılan potensial imkan verir ki, Azərbaycan vətəndaşı bunu hiss etməsin. Dayanıqlı inkişaf bu istiqamətdə gedəcək”.**

DEMOQRAFİYANIN STATİSTİK GÖSTƏRİCİLƏRİ: TƏHLİLLƏR VƏ PROQNOZLAR

Səlim MÜSLÜMOV

*Azərbaycan Respublikasının əmək və əhalinin sosial müdafiəsi naziri, i.e.d., professor
AZ1009, Bakı şəhəri, Salatin Əsgərova küçəsi 85
e-poçt: salim.muslumov@mlspp.gov.az*

Demoqrafiya sahəsində dünyada baş verən proseslərin Azərbaycana da müəyyən təsirlərinin olacağı səbəbindən, respublikamızda əhali sakinliyi üzrə vəziyyəti təhlil etməmişdən əvvəl dünyada baş verən bəzi demoqrafik tendensiyalara nəzər salmaq məqsəduyğundur.

1. Dünyanın müasir demoqrafik vəziyyətinə qısa baxış

Dünya əhalisinin sayı 1804-cü ildə - 1 milyard, 1927-ci ildə - 2 milyard, 1994-cü ildə - 6 milyard olub, bu gün isə - 7 milyard nəfərdən artıqdır.

Dünya ölkələri üzrə əhalinin əsas hissəsi 25-64 yaş qrupuna aiddir. Bu gün orta ömür uzunluğu 68 ildir və 2100-cü ilə qədər 81-ə qalxması proqnozlaşdırılsa da, bu rəqəmin daha da artacağı gözlənilir. 2050-ci ilə dünya əhalisinin, təxminən, 20%-ni 60 yaşdan yuxarı olanlar təşkil edəcəkdir. Hazırda Avropa ölkələri əhalisinin 20%-ni 60 yaşdan çox olanlar təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu göstərici Asiya və Latın Amerikasında 10%, Afrikada isə 5%-dir.

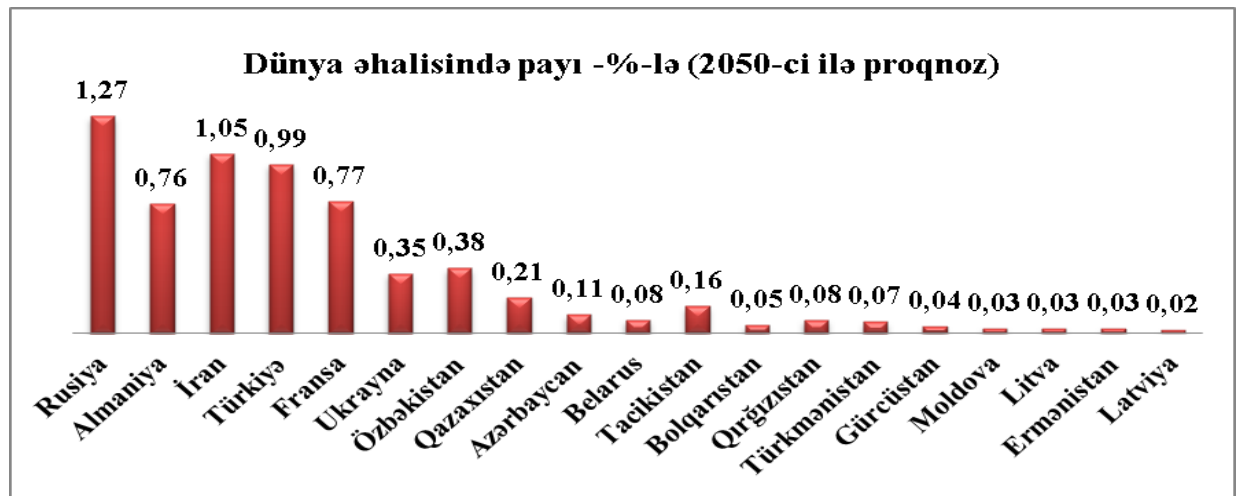
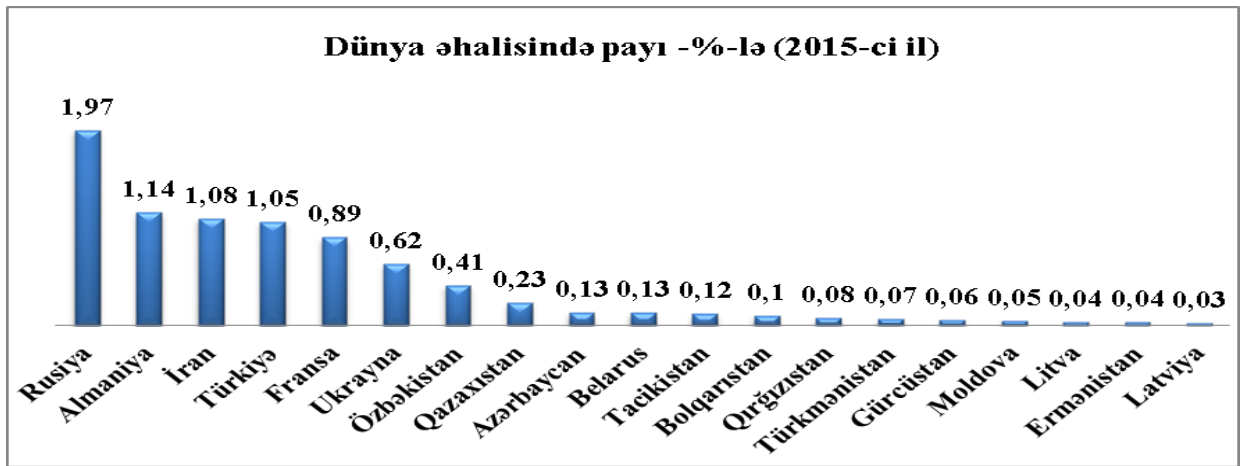
Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) «Dünya əhalisinin artımı - 2011» («The State of World Population 2011») adlı tədqiqatında¹ qeyd olunmuş proqnoza görə 2050-ci il üçün dünya əhalisi 8,1 milyard ilə 10,6 milyard arasında dəyişməklə orta göstərici 9,5 milyard olacaqdır. Fərqli proqnozlara əsasən 2100-cü ilə qədər bu göstəricinin 11-15 milyard arasında dəyişəcəyi proqnozlaşdırılır. Hazırkı dinamika göstərir ki, əhalisinin sayına görə ən böyük 10 ölkə içərisində kəskin artım Nigeriya, Hindistan, Pakistan və İndoneziyadadır. Rusiya və Yaponiyada isə, əksinə, əhali sayının azalması müşahidə olunur.

Tədqiqatlara görə, hazırda 20 ölkənin əhalisi azalmaqdadır və bu rəqəm böyük əksəriyyəti Avropa ölkələri olmaqla 2050-ci ildə 44-ə çata bilər.²

2015-ci ilin 1 yanvar tarixinə Azərbaycan əhalisinin dünya əhalisində payı 0,13% təşkil edir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, 2050-ci ildə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin ümumi dünya əhalisində payının kəskin şəkildə azalması gözlənilir. Belə ki, Almaniyada bu payın 1,14%-dən 0,76%-ə, Fransada 0,89%-dən 0,77%-ə, Rusiyada 1,97%-dən 1,27%-ə kimi azalacağı proqnozlaşdırılır.

¹ Mənbə: (<http://foweb.unfpa.org/SWP2011/reports/EN-SWOP2011-FINAL.pdf>)

² Mənbə: (<http://www.worldometers.info/world-population/>)

2. Azərbaycanda mövcud demografik vəziyyət

2015-ci ilin əvvəlinə Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayı 9 milyon 593 min nəfər olmuşdur. Əhalinin 5 milyon 98 min nəfəri və ya 53,1 faizi şəhər, 4 milyon 495 min nəfəri və ya 46,9 faizi kənd yerlərində yaşayır. Əhalinin 4 milyon 776 min nəfəri (49,8 faizi) kişilərdən, 4 milyon 817 min nəfəri isə (50,2 faizi) qadınlardan ibarətdir.

Son 5 il ərzində ölkədə ildə, orta hesabla, 172 min körpə və ya hər gün, orta hesabla, 471 vətəndaş dünyaya gəlmişdir. Əhalinin hər 1000 nəfərinə doğum səviyyəsi 2014-cü ildə 18,1 nəfər təşkil etmişdir.

Hazırda ölkədə əhalinin təkrar istehsalı təmin olunur və uşaq doğmaq qabiliyyətinə malik olan qadınların hər birinə bütün ömrü boyu, orta hesabla, 2,2 uşaq düşür.

Ölkədə ölümün səviyyəsi nisbətən aşağı və sabit səviyyə ilə səciyyələnir. Lakin çoxsaylı insan tələfatına səbəb olmuş Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 1992-1994-cü illərdə ölüm səviyyəsinin göstəricisi xeyli artmışdı. Sonrakı illərdə, Azərbaycan ilə Ermənistan arasında atəşkəs rejimi tətbiq edildikdən sonra, ölümün səviyyəsi azalmış və 2014-cü ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə 5,9 nəfərə enmişdir.

Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da əhali arasında ölüm hallarına, başlıca olaraq qan dövranı sisteminin xəstəlikləri, yenitörəmələr, həzm sisteminin, tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri səbəb olur. 2014-cü ildə bu xəstəliklərdən ölənlərin sayı əhalinin hər 100000 nəfərinə hesabı ilə müvafiq olaraq 354; 74 və 21 nəfər təşkil etmişdir.

2014-cü ildə 84,9 min nikah və 12,1 min boşanma halı qeydə alınmışdır. Hazırda birinci nikaha daxil olanların orta yaşı kişilər arasında 28 yaş, qadınlar arasında isə 24 yaş təşkil edir.

2014-cü ildə rəsmi qeydə alınmamış nikahda olan qadınlar tərəfindən doğulan uşaqların xüsusi çəkisi diri doğulanların ümumi sayında 14,9 faiz təşkil etmişdir, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, əhalinin müəyyən hissəsi qızların nikah yaşına çatmaması və digər səbəblərdən rəsmi deyil, dini nikah bağlamaqla kifayətlənir.

Son 10 ildə ölkəyə daimi yaşamaq üçün gələnlərin sayı ölkədən daimi yaşamaq üçün başqa ölkələrə gedənlərin sayını üstələyib. Qeyd edilməlidir ki, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 01 yanvar 2015-ci il tarixə Azərbaycanda əhalinin 1 km²-ə düşən sıxlığı 111 nəfərə çatmışdır. 2005-2015-ci illər ərzində əhalinin sayı 1145,6 min nəfər və ya 13,6% artmışdır.

Əhalinin yaşayış yeri üzrə sayında şəhər əhalisinin artım dinamikası müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2012-2015-ci illər ərzində şəhər əhalisinin sayı 208,5 min nəfər (0,2%) artmış, kənd əhalisinin sayı isə 0,2% azalmışdır. 2009-cu ildə aparılan siyahıyaalmaya əsasən, 70 və yuxarı yaşda olanların sayı 375,3 min nəfər (kənd əhalisi üzrə: 177,3 min, şəhər əhalisi üzrə: 198,0 min nəfər), onlardan 154,1 min nəfəri kişi, 221,2 min nəfəri isə qadın olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, 2000-ci ildən başlayaraq, bəzi illərdə az dəyişiklik müşahidə olunmaqla əhalinin artımı sabit olaraq qalır və proqnoz göstərir ki, bu sabit artım 2025-ci ilədək davam edəcəkdir. Verilmiş statistik məlumatlara əsaslanan proqnoza görə 2025-ci ildə doğulanların sayı 205,3 min nəfərə (illik təbii artım 1,34 faiz sabit qalmaqla) çatacaq və əhalinin sayı 10970,3 min nəfər təşkil edəcəkdir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda demografik göstəricilər müsbət dinamika istiqamətindədir və dünya miqyasında müsbət göstəricilər kimi özünü göstərir. Lakin müəyyən istiqamətlərdə bəzi narahatedici tendensiyalar da mövcuddur ki, bu tendensiyalar üzrə lazımı tədbirlərin həyata keçirilməsi düşünülür. Bunlardan biri doğulan uşaqların sayında müşahidə olunan gender disproporsiyasıdır.

3. Uşaq doğumunda gender disproporsiyasının əmək bazarına və sosial sferaya bəzi təsirləri

Aparılan təhlillər göstərir ki, 1935-ci ildə doğulanların 51%-i oğlanlar, 49%-i qızlar olmuşdursa, 1994-cü ildə bu nisbət 52% oğlanlar, 48% isə qızlar olmaqla doğulan oğlanların sayında artım başlamış və bu tendensiya sonrakı illərdə də davam etməklə 2014-cü ildə bu göstərici 53,61% oğlanlar, 46,39% qızlar nisbətinə çatmışdır.

2005-ci ildən bu vaxtadək mövcud olan tendensiyaların təhlili göstərir ki, 2025-ci ilədək bu nisbət dəyişməyəcəkdir. Yəni 2025-ci ilədək doğulan oğlan və qızlar arasında kəskin fərq müşahidə edilməyəcəkdir.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, oğlan uşaqlarının qız uşaqlarına nisbətən çox doğulma səbəbləri əsasən aşağıdakılardır:

- Müxtəlif səbəblərdən ailə bir uşaqla kifayətlənməli olduğu hallarda əksər valideynlər bu uşağın oğlan olmasını istəyir.
- Süni mayalanma ilə doğulan uşaqlarda cinsiyyət seçimi etmək mümkün olduğundan oğlan uşaqlarının dünyaya gəlməsi faktı daha çoxdur.
- Ailədə seçim imkanı olduqda, valideynlər, xüsusən də kişilər, oğlan övladlarının olmasına üstünlük verirlər.

Oğlan uşaqlarının qız uşaqlarına nisbətən çox doğulmasının gələcəkdə əmək bazarına və sosial sferaya təsiri necə olacaqdır?

Hazırkı vəziyyət göstərir ki, qadınların muzzla işlədiyi əsas yerlər təhsil, səhiyyə, istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət, habelə ticarət, peşə və elm sahəsi, eləcə də emal sənayesi sahələridir. Bunların arasında xüsusi təhsilin və müəyyən bacarıqlara malik olmanın tələb edildiyi sahələr kimi səhiyyə və təhsildə işləyən qadınların muzzla işləyən cəmi qadınların sayında xüsusi çəkisi, orta hesabla, 56% təşkil edir və bu göstərici üzrə artım tendensiyası davam etməkdədir. Belə ki, 2013-2014-cü tədris ilində Azərbaycan Tibb Universitetinə daxil olmuş tələbələr üzrə qızların xüsusi çəkisi 63%, oğlanlarınkı isə cəmi 37% təşkil etmişdir. Eyni zamanda, tibb sahəsi üzrə kolleclərdə qızların xüsusi çəkisinin daha çox olduğunu, bu tendensiyanın uzun müddətdən bəri davam etdiyini nəzərə alsaq, onda bu qənaətə gəlmək olar ki, doğulan qız uşaqlarının sayının azalması tendensiyasına baxmayaraq, səhiyyə sahəsində əmək bazarına hər hansı bir təsir gözlənilmir.

Digər vacib sahə təhsil sahəsidir və bu sahədə də muzzla işləyən qadınların sayı, eləcə də bu sahəyə yönələn abituriyent və tələbələrin sayının tendensiyası nikbinliyə əsas verir. Belə ki,

2013-2014-cü tədris ilində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə daxil olan tələbələrin 84%-i qızlar olmuşdur. Bu nisbət isə hazırda təhsil sahəsində çalışan qadın və kişilərin mövcud nisbətindən də üstündür. Beləliklə, qadınların bu sahə üzrə də çatışmazlığı gözlənilir. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, təhsil sahəsində çalışan qadın və kişilərin bu cür tendensiyası müxtəlif sosial psixoloji müstəvidə və cəmiyyətin inkişafı baxımından narahatlıq doğurduğundan, əksinə kişilərin təhsildə çalışmalarının sayının artırılması üçün stimullaşdırıcı tədbirlərə ehtiyac duyulur.

Muzdlu çalışan qadınların cəmləşdiyi ticarət, emal sənayesi, istirahət, əyləncə və peşə, elmi və texniki fəaliyyət, dövlət idarəetməsi kimi sahələr üzrə əmək fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyəti cins baxımından əhəmiyyət kəsb etmədiyindən və bu sahələr üzrə işçi qüvvəsi kişilərin hesabına kompensasiya oluna bildiyindən əmək bazarında bu istiqamətlərdə də problem gözlənilir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, Çin və Hindistanda kişi və qadınların doğum nisbətində birincilərin payının artması tendensiyası daha əvvəl başlamışdır və bu tendensiyanın mənfi fəsadları əmək bazarından daha çox sosial sahələrdə özünü büruzə verir. Yəni nikaha daxil olmaq istəyən kişilər eyni təhsilə, mədəni mühitə, hətta eyni dilə malik qadınlar tapmaqda problemlə üzləşirlər. Nəticə etibarilə bu problem digər fərqli sosial problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycanda kişilərin, xüsusilə subay gənclərin miqrasiya baxımından xeyli mobil və Rusiya, Türkiyə, Ukrayna kimi qonşu ölkələrlə oxşar mədəni, sosial, dil, həyata ortaq baxışlarının olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycanda bu kimi sosial problemlərlə üzləşmə, fikrimizcə, gözlənilir.

4. Ümumiləşmə

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, hazırda uşaq doğumundakı gender disproporsiyası əlavə böyük təsirə malik amillər hesabına dəyişikliyə məruz qalmazsa, tərtib olunmuş proqnozlar özünü doğruldacaq. Eyni zamanda bu tendensiyanın qorxulu xarakter almamasına yönəldilmiş müəyyən tədbirlərin də hökumət tərəfindən həyata keçirilməsi həmin disproporsiyayı yumşalda bilər. Belə ki, hazırda doğulan oğlanların sayının qızlara nisbətinin dinamikasında müşahidə olunan 116/100 nisbətində böyüməsinin əngəllənməsi üçün müxtəlif məlumatlandırma və maarifləndirmə, həvəsləndirmə və inzibati tədbirlər gerçəkləşdirilə bilər.

Məlumatlandırma və maarifləndirici tədbirlər kimi gender bərabərliyi, qadınların cəmiyyətin inkişafında rolu barəsində geniş təbliğat, reklam işləri hazırda həyata keçirilməkdədir.

Statistik məlumatlara əsasən Azərbaycanda gənc ailələr əsasən iki uşaq sahibi olmağa üstünlük verirlər. Bununla əlaqədar, ailədə doğulan birinci uşaq qız olduğu halda, ikinci uşağın oğlan olması kimi psixoloji amillər hazırkı disproporsiyanın yaranmasının əsas səbəbi kimi çıxış edir. Bunun qarşısının alınması üçün dövlət tərəfindən ailədə növbəti doğulan qız uşaqlarının dəstəklənməsi proqramlarının hazırlanması kimi məsələ müzakirə mövzusu ola bilər. Lakin belə proqramların Avropa Sosial Xartiyası, Azərbaycan Respublikasının bu sahədə götürdüyü öhdəliklər və dünyada qəbul edilmiş gender yanaşmaları kimi məsələlərdə ziddiyyətli məqamlara yol açacağı nəzərə alınsa, onların səmərəsiz ola biləcəyi ehtimalı da ortaya çıxır. Bu nöqtəyi-nəzərdən uşaqların sayına görə üç və daha çoxuşaqly ailələrin dəstəklənməsi sahəsində proqramların həyata keçirilməsi qeyd olunan tendensiyanın aradan qalxmasında daha real çıxış yolu kimi görünür.

Onu da qeyd etmək ki, qadınların, eləcə də hamiləliyə və uşağa qulluğa görə məzuniyyətə çıxan qadınların əmək bazarında mövcud vəziyyətlərinin yaş, peşə, ixtisas qrupları üzrə təhlilinin aparılması, onların işəqayıtma tezliyi və əmək bazarında rəqabətqabiliyyətliliklərinin qiymətləndirilməsi, tərtib olunmuş kəmiyyət ölçülü proqnozlarla yanaşı, bu sahədə faktor təsirləri nəzərə alınmaqla tərtib olunacaq daha dəqiq proqnozların hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda bu istiqamətdə aparılan statistik təhlillər əmək resurslarından istifadədə gender disproporsiyalarının təsirini və bu təsirin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Səlim Müslümov
Demoqrafiyanın statistik göstəriciləri: təhlillər və proqnozlar
Xülasə

Məqalədə dünyada və Azərbaycanda mövcud demoqrafik vəziyyət, uşaq doğumunda gender disproporsiyasının əmək bazarına və sosial sferaya təsirləri, ailə üzvlərinin sayının və strukturunun düzgün planlaşdırılması, keyfiyyətli demoqrafik proqnozların hazırlanmasında statistik metodların və statistik məlumatların rolu və sosial sferanın idarə edilməsində müasir informasiya sisteminin vacibliyi göstərilmişdir.

Салим Муслимов

Показатели статистики демографии: анализ и прогнозы

Резюме

В статье рассматриваются демографическая ситуация в мире и Азербайджане, гендерные диспропорции при рождении детей и их влияние на рынок труда и социальную сферу, правильное планирование количества членов и структуры семьи, составление качественных прогнозов демографических показателей с использованием статистических методов и баз данных, вопросы важности адекватной информационной системы в управлении социальной сферой.

Salim Muslumov

Indicators of statistics of demography: analysis and forecasts

Summary

The article analyzes the demographic situation of the world and Azerbaijan the gender disproportion in the birth of children, and its impact on the labor market and in the social sphere, planning member and structure of family, the role of statistical methods and databases to preparing the high-quality forecasts of demographic indicators, the importance of information system in the management of social sphere.

Açar sözlər: demoqrafiya, gender disproporsiyası, ailə üzvlərinin sayı, statistik məlumatlar, əmək bazarı.

Ключевые слова: демография, гендерная диспропорция, количество членов семьи, статистические данные, рынок труда.

Keywords: demography, gender disparity, the number of family members, the statistics, the labor market.

Ədəbiyyat:

1. http://www.prb.org/pdf15/2015-world-population-data-sheet_eng.pdf
2. <http://foweb.unfpa.org/SWP2011/reports/EN-SWOP2011-FINAL.pdf>
3. <http://www.worldometers.info/world-population/>
4. Azərbaycan əhalisi 2015, <http://www.stat.gov.az/source/demography/ap/>
5. <http://www.stat.gov.az/source/demography/>
6. "China's Gender Imbalance and its Economic Performance", Jane GOLLEY (Centre for China in the World Australian National University, <http://www.thechinastory.org/chinas-gender-imbalance-and-its-economic-performance/>
7. Gender inequality in India https://en.wikipedia.org/wiki/Gender_inequality_in_India
8. ƏƏSMN-in Əmək Müqaviləsi Bildirişi üzrə Elektron İnformasiya Sistemi
9. ƏƏSMN-in "Vahid Elektron Müraciət və Təyinat Alt Sistemi" (VEMTAS)
10. <https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/EN-SWOP2011-FINAL.pdf>
11. <http://www.stat.gov.az/source/labour/>
12. "Gender disproportion and society integration", Anita Kleinberga Secretariat of Special Assignment Minister for Society Integration LATVIA http://www.genderkompetenz.info/w/files/gkompzpdf/taix_anita_kleinberga.pdf
13. Disparity in the employment sphere: the measurement of pay gender disproportion Tamila Armania-Kepuladze Akaki Tsereteli University, Kutaisi, Georgia Tomas Bata University in Zlin, Czech Republic,

AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAFI: RƏQƏMLƏR NƏYİ GÖSTƏRİR?

Əbülfəs QARAYEV

*Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət və turizm naziri
AZ1000, Bakı şəhəri, Hökumət Evi, Ü. Hacıbəyov küçəsi 84
e-poçt: mct@mct.gov.az*

Turizm və xidmət sektoru hazırda dünya iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilib. Çünki turizm ölkələrin tarix və mədəniyyətinin, təbii-coğrafi gözəlliklərinin, müasir inkişaf tempinin dünyaya tanıtılması və təbliği üçün misilsiz imkanlar açır. Məhz bu sahə insan, cəmiyyət, təbiət, iqtisadiyyat və bunların cəmində həyat üzərində müsbət xüsusiyyətlərə sahib olan bir dəyər daşıyır.

Azərbaycanda da ötən əsrin 90-cı illərinin sonundan başlayaraq bu sahə inkişaf etməyə başlayıb. Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş, bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilən siyasət, ölkə həyatının bütün sahələri kimi, turizm sektorunun da inkişafına əlverişli zəmin yaradıb. Dövlət turizm sahəsini iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru üzrə prioritet istiqamət elan edib. Ölkə Prezidentinin Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı imzaladığı elə bir rəhbər sənəd yoxdur ki, orada milli turizm sənayesinin yüksəlişinə yol açan müddəalar yer almasın. Bütün bunların nəticəsidir ki, Azərbaycanın adı son illər dünya turistlərinin maraq göstərdiyi məkanlar sırasında tez-tez çəkilir.

1. Beynəlxalq tədbirlər turizmin inkişafı üçün mühüm zəmindir

Azərbaycanın beynəlxalq turizmə inteqrasiya etməsinin əsas səbəblərindən biri kimi, son illər ölkəmizin böyükmiqyaslı dünyəvi tədbirlərə ev sahibliyi etməsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan iyunun 12-dən 28-dək Bakıda keçirilən 1-ci Avropa Oyunları ölkəmizin turizm sektorunun gələcək inkişafına mühüm zəmin hazırladı. Turizm sənayesi ilə bağlı aparılan ilkin təhlillər onu göstərir ki, bu tədbir Azərbaycan turizminin ən yüksək səviyyədə təbliğatına xidmət etdi. Oyunların təkcə açılış mərasimi 93 ölkəyə yayımlandı və mərasimi 1 milyarddan çox insan izlədi. Digər tərəfdən Azərbaycana gələn idmançılar, jurnalistlər, digər qonaqlar özləri artıq potensial turist idilər. Onların bir hissəsi yarışlar bitdikdən sonra regionlara səfər edərək ölkəmizin bu sahədə potensialı ilə tanış oldular. Bu isə perspektivdə yeni turist axını və ölkə iqtisadiyyatının turizmdən daha çox faydalanması deməkdir. Təbii ki, turizmə töhfəsi baxımından bu tədbirin əhəmiyyətini biz bir neçə il sonra daha yaxşı hiss edəcəyik.

2. Məqsədyönlü fəaliyyətin nəticəsi

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin fəaliyyətinin mühüm bir hissəsi turizm sahəsinin inkişafı, Azərbaycanın zəngin mədəniyyətinin, təbii gözəlliklərinin, turizm imkanlarının xaricdə tanıtılması ilə bağlıdır. Beynəlxalq turizm sərgilərində fəal iştirak, dünyanın aparıcı televiziya kanallarında Azərbaycanın turizm imkanlarının təbliği, nüfuzlu nəşrlərin brendi ilə ölkəmiz

haqqında bələdçi kitablarının hazırlanması və s. bu məqsədə xidmət edir. Bununla yanaşı, ölkəmiz beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən Ümumdünya Turizm Təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı, GUAM, İƏT və başqa qurumlarla sıx əməkdaşlıq edərək artıq yeni bir turizm istiqaməti kimi dünyaya açılmağa başlayıb.

Azərbaycan hər il 20-yə yaxın beynəlxalq turizm sərgisində təmsil olunur. Xarici ölkələrlə turizm əlaqələrinin genişləndirilməsi, respublikamızda mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərin, eləcə də turizm şirkətlərinin sayının artması, dünya standartlarına uyğun turizm xidməti infrastrukturunun yaradılması bu sahədə məqsədyönlü fəaliyyətin nəticəsidir. Hazırda turistlər üçün viza rejiminin sadələşdirilməsi, yeni turist qarşılama yerlərinin yaradılması, ilboyu turizmin təşkili, Azərbaycanın turizm potensialının dünyanın ən məşhur televiziya kanallarında tanıtılması istiqamətində fəaliyyətimiz davam etdirilir.

Respublikamızda turizmin inkişafını təmin etmək üçün, ilk növbədə, bu sahəyə investisiya qoymaq istəyən sahibkarlara lazımi şərait yaradılır. Bunun nəticəsidir ki, hər il ölkədə 25-30 mehmanxana tipli obyekt istifadəyə verilir. 2014-cü il ərzində 79 mehmanxana və mehmanxana tipli obyektə, 72 turizm şirkətinə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən fəaliyyət üçün xüsusi razılıq (lisenziya) verilib. Hazırda Azərbaycanda 535-dən artıq hotel (332-si rəsmi lisenziya əsasında), 284 turizm şirkəti fəaliyyət göstərir.

3. 2014-cü ildə xaricilər Azərbaycanda 1,3 mlrd. manat xərcləyib

Ötən il ölkəmizə gələn turistlərin sayı 2.3 milyon nəfər olub. İl ərzində xarici turistlərin ölkəmizdəki xərcləri 1,3 mlrd. manat, turizm və aidiyyəti sahələrdə çalışan işçilərin sayı 42 min, turizm sahəsinin ölkənin ümumi daxili məhsulundakı xüsusi çəkisi isə 4.1% olub. Həmçinin Azərbaycan mehmanxanalarında keçirilən gecələmələrin sayı 2013-cü illə müqayisədə 0,8 faiz artaraq 1687,5 min adam-gecə təşkil edib. Bunun 47,6 faizi xarici ölkə vətəndaşlarının payına düşür. Ümumi gecələmələrin 64,1 faizi Bakı şəhərində qeydə alınıb. Eyni zamanda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə 392,8 min nəfər xarici ölkə vətəndaşı gecələyib. Onların əsas hissəsini Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, ABŞ, Almaniya, İran, İtaliya, Ukrayna, Fransa, Gürcüstan, Çin və Qazaxıstan vətəndaşları təşkil edib. Əcnəbilərin 73,2 faizi ölkəmizə turizm məqsədilə səfər edib. 2013-cü illə müqayisədə bu müəssisələrin xidmətlərindən istifadə edən Bolqarıstan, Estoniya, Finlandiya, Çexiya, Yaponiya, Belçika, Polşa, Türkiyə, Moldova, Çin, Almaniya və Rumıniya vətəndaşlarının sayında daha çox artım müşahidə olunub. Turistlərin 43,1 faizi istirahət və əyləncə, 37,5 faizi işgüzar, qalanları isə digər turizm məqsədilə ölkəmizə səfər edib. İstirahət və əyləncə məqsədilə Bakı, Naxçıvan, Xaçmaz, Quba, Şəki, Şamaxı, Masallı, Qəbələ, Mingəçevir, Abşeron, İsmayılı, Qusar, Lənkəran və Qaxa səfər edən turistlərin sayı daha çox olub. Turizm məqsədilə səfər edən ölkə vətəndaşlarının 34,7 faizini Bakı sakinləri təşkil edib.

Azərbaycanda ötən il mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirləri də 2013-cü illə müqayisədə 5,7 faiz artaraq 181 milyon manata çatıb. Gəlirlərin 64,7 faizi nömrələrin satışından, 23,8 faizi qida məhsullarının satışından, qalan hissəsi isə digər xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilib. 2014-cü ildə ölkə üzrə 535 mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisədə nömrələrin (otaqların) sayı 4,9 faiz artaraq 17363 vahid, birdəfəlik tutum isə 5 faiz artaraq 35652 çarpayı-yer olub. Birdəfəlik tutumun 11792-si Bakı şəhərində yerləşən mehmanxanalardadır.

4. 6 ayın nəticələri nikbin olmağa əsas verir

2015-ci ilin ilk 6 ayının rəqəmləri də Azərbaycanda turizm göstəricilərinin artan xətt üzrə getdiyini göstərir. Belə ki, bu ilin ilk altı ayı ərzində ölkəmizə gələn xarici vətəndaşların sayı 973,5 min nəfər olub. Onların 310,7 min nəfəri Rusiya Federasiyası, 283,4 min nəfəri Gürcüstan, 148,2 min nəfəri Türkiyə, 72,8 min nəfəri İran, 27,2 min nəfəri Ukrayna, 19,4 min nəfəri Birləşmiş Krallıq, 12,5 min nəfəri Qazaxıstan, 7,8 min nəfəri Almaniya, 6,5 min nəfəri Amerika Birləşmiş Ştatları, 85,0 min nəfəri isə digər ölkələrin vətəndaşlarıdır.

Bu müddətdə ölkəmizə gələn xarici vətəndaşların ümumi sayında Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə və İran vətəndaşlarının xüsusi çəkisi daha çox olub və müvafiq olaraq 31,9 faiz, 29,1 faiz,

15,2 faiz və 7,5 faiz təşkil edib. 2014-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə Azərbaycana səfər edən Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, Avstriya, Belçika, Çex Respublikası, Fransa, İsveçrə, Niderland, Portuqaliya, Serbiya, Slovakiya, Yunanıstan, eləcə də Belarus, Ukrayna, Türkmənistan, BƏƏ, İsrail, Yaponiya və Avstraliya vətəndaşlarının sayında daha çox artım müşahidə olunub.

Buna baxmayaraq, qeyd etməliyəm ki, MDB regionunda və qonşu ölkələrdə yaşanan siyasi və iqtisadi problemlər regiondakı beynəlxalq turizmə və gəlmə turizm üzrə müvafiq göstəricilərə təsirsiz ötürməyib. Belə ki, Gürcüstan, Rusiya Federasiyası və Türkiyədən gələn xarici vətəndaşların sayında baş verən azalma ölkəmizə gələn əcnəbilərin ümumi sayına öz mənfi təsirini göstərmiş və keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə azalma müşahidə edilib. Lakin bu təsir təkcə Azərbaycan turizminə olmayıb. Dünyanın turizmin inkişaf etdiyi bir çox ölkələrinə, o cümlədən də qonşu Türkiyəyə bu ilin müvafiq dövrü ərzində gələnlərin sayında azalma baş verib.

Sevindirici haldır ki, 2015-ci ilin ilk 6 ayı ərzində ölkəmizə qonşu ölkələr üzrə gələnlərin sayının azalmasına baxmayaraq, İran İslam Respublikası xaric, İran Körfəzi və Yaxın Şərq, Avropa, Asiya, Afrika ölkələri, Amerika və Avstraliya üzrə gələnlərin sayında artım olub. Onu da bildirim ki, keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı 1.8% azalaraq 1.9 milyon nəfər təşkil edib.

5. İnfrastrukturun qurulması vacib şərtidir

Bu bir reallıqdır ki, sadəcə təbiətin bəxş etdikləri dünyaya açılmaq, tanınmış turizm istiqamətlərindən birinə çevrilmək üçün yetərli deyil. Bunun üçün müasir tələblərə cavab verən infrastrukturun qurulması da vacib şərtidir. Elə son illərdə ölkəmizin regionlarına gələn həm yerli, həm də xarici turistlərin sayının artmasının əsas səbəblərindən biri orada infrastrukturun təkmilləşdirilməsidir. Yeni yollar çəkilib, mövcud yollar bərpa edilib. Ölkə Prezidentinin birbaşa nəzarəti ilə həyata keçirilən infrastruktur layihələrinin reallaşması nəticəsində bölgələrdə müasir kurort və yerləşdirmə obyektləri yaradılıb. Ölkəmizdə turizm infrastrukturunun müasir standartlara uyğunlaşdırılması, mövcud turizm məhsullarının təkmilləşdirilməsi, yeni məhsulun yaradılması turizmin perspektiv inkişafına imkan verir. Azərbaycanda ən mükəmməl turizm layihələrindən olan “Şahdağ” Qış-Yay Turizm Kompleksi respublikamızda dağ-xizək idmanı və digər qış idman növlərinin inkişafı üçün layiqli nümunədir. Bu nümunə özəl sektor tərəfindən Qəbələdə analoji “Tufandağ” Turizm Mərkəzinin yaradılmasına təkan verib. Layihələrin həyata keçirilməsi müvafiq bölgələrdə iş yerlərinin artırılmasına səbəb olub. “Şahdağ” Qış-Yay Turizm Kompleksinin yalnız ilkin mərhələsinin istifadəyə verilməsinə baxmayaraq, vətəndaşların və xarici turistlərin regiona axını müşahidə edilir. İstirahətə və idmanla təmasda olmağa gələnlərin sayı il ərzində yüz minlərlə ölçülür.

* * *

Azərbaycanda turizmin inkişafında istədiyimiz nəticəni əldə edə bilməmişik. Bu baxımdan, hesab edirəm ki, qarşıda bizi böyük işlər, geniş layihələr gözləyir. Bu işləri layiqli davam etdirmək ölkəmizin mədəni həyatının, turizm sektorunun önündə yeni üfüqlər açmaq deməkdir. Azərbaycanda mədəniyyət və turizmin bundan sonra da ahəngdar inkişafının təmin edilməsi xalqımızın rifahına, dövlətimizin tərəqqisinə, dünyada nüfuzunun daha da möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir.

Əbülfəs Qarayev

Azərbaycanda turizmin inkişafı: rəqəmlər nəyi göstərir?

Xülasə

Məqalədə beynəlxalq tədbirlərin turizmin inkişafı üçün yaratdığı mühüm zəmindən, məqsədyönlü fəaliyyətin nəticəsində 2014-cü ildə xaricilərin Azərbaycanda turizm xidmətinə xərclədiyi vəsaitdən, infrastrukturun qurulmasının vacibliyindən, Azərbaycanda mədəniyyət və turizmin bundan sonra da dinamik inkişafının təmin edilməsindən və bu sahənin xalqımızın rifahına, dövlətimizin tərəqqisinə, dünyada nüfuzunun daha da möhkəmlənməsinə xidmət etməsindən bəhs edilir.

Абульфас Караев
Развитие туризма в Азербайджане: что показывают цифры?
Резюме

В статье затронуты вопросы организации международных мероприятий, создающих важную основу для развития туризма, затраченных иностранцами средствах на услуги туризма в Азербайджане в 2014-м году, важности создания инфраструктуры, обеспечения в дальнейшем еще более динамичного развития культуры и туризма в Азербайджане. Эти сферы служат повышению благосостояния народа, процветания государства и укрепления его авторитета в мире.

Abulfas Garayev
The development of tourism in Azerbaijan, what the figures show?
Summary

The article tells about the international events that create an important basis for the development of tourism, the funds spent by foreigners on tourism services in Azerbaijan as a result of purposeful activity in 2014, the importance of building infrastructure, the provision in the future even more dynamic development of culture and tourism in Azerbaijan and serving of this area on the welfare of the people, the prosperity of the government and strengthening the influence in the world.

Açar sözlər: Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, turizm, turist, mehmanxana, “Şahdağ” Turizm Kompleksi, turizm şirkəti, Azərbaycan.

Ключевые слова: Министерство Культуры и Туризма, туризм, турист, гостиница, Туристический Комплекс “Шахдаг”, туристическая фирма, Азербайджан.

Keywords: Ministry of Culture and Tourism, tourism, tourist, hotel, tourism complex “Shahdag”, travel agency, Azerbaijan.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin 2014-cü il üçün hesabatı
2. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin 2015-ci ilin birinci yarısında gördüyü işlər haqqında hesabat
3. www.mct.gov.az
4. www.azerbaijan.travel
5. www.stat.gov.az

2014-cü İLDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ HAQQINDA

Aydın ƏLİYEV

*Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin sədri
AZ1073, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 2
e-poçt: office@customs.gov.az*

2014-cü il ərzində Azərbaycan Respublikasının rezident və qeyri-rezidentləri tərəfindən dünyanın 150 ölkəsi ilə 31016.7 milyon ABŞ dolları həcmində ticarət əməliyyatları aparılmışdır. Xarici ticarət dövriyyəsinin 70.4 faizini və ya 21828.6 milyon ABŞ dolları həcmində hissəsini ixrac, 29.6 faizini və ya 9188.1 milyon ABŞ dolları həcmində hissəsini idxal olunan mallar təşkil etmiş, ixrac-idxal əməliyyatları üzrə 12640.5 milyon ABŞ dolları həcmində müsbət saldo yaranmışdır. İxracın idxalı örtmə əmsalı 2.38 olmuşdur.

2013-cü illə müqayisədə xarici ticarət əlaqələrinin həcmi 10.6 faiz və ya 3669.3 milyon ABŞ dolları, o cümlədən ixrac 9.0 faiz (2146.8 milyon ABŞ dolları), idxal 14.2 faiz (1522.5 milyon ABŞ dolları) azalmışdır.

2014-cü ilin xarici ticarət əlaqələrinin rüblər üzrə bölgüsü Cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1. 2014-cü ildə xarici ticarət əlaqələrinə dair göstəricilərin rüblər üzrə dinamikası

Göstəricilər	I rüb	II rüb	III rüb	IV rüb	Cəmi
Xarici ticarət dövriyyəsi (milyon ABŞ dolları)	7 141.4	8 239.6	8 497.3	7 138.4	31 016.7
İxrac (milyon ABŞ dolları)	5 377.3	5 868.9	6 110.6	4 471.8	21 828.6
İdxal (milyon ABŞ dolları)	1 764.1	2 370.7	2 386.7	2 666.6	9 188.1
Ticarət balansı (saldo) (milyon ABŞ dolları)	3 613.2	3 498.2	3 723.9	1 805.2	12 640.5
İxracın rüblük artımı (faiz)		9.1	4.1	-26.8	
İdxalın rüblük artımı (faiz)		34.4	0.7	11.7	
İxracın rüblük artımı (milyon ABŞ dolları)		491.6	241.7	-1 638.8	
İdxalın rüblük artımı (milyon ABŞ dolları)		606.6	16.0	279.9	

2014-cü il ərzində 6142 adda mal idxal, 2151 adda mal ixrac olunmuş, gömrük orqanlarında, ümumilikdə, 261617 ədəd, o cümlədən 219004 ədəd idxal, 42613 ədəd ixrac gömrük bəyannaməsi rəsmiləşdirilmişdir. 2013-cü ilə nisbətən rəsmiləşdirilmiş gömrük bəyannamələrinin sayı 35141 ədəd və ya 11.8 faiz (ixrac bəyannamələri 448 ədəd və ya 1.0 faiz, idxal bəyannamələri 34693 ədəd və ya 13.7 faiz) azalmışdır.

2014-cü ildə xarici ticarət əməliyyatlarının 27633.9 milyon ABŞ dolları və ya 89.1 faizi, o cümlədən ixrac əməliyyatlarının 20619.1 milyon ABŞ dolları (94.5 faizi), idxal əməliyyatlarının isə 7014.8 milyon ABŞ dolları (76.3 faizi) sərbəst dönərli valyuta hesablaşmaları üzrə malların keçirilməsi yolu ilə həyata keçirilmişdir. Sərbəst dönərli valyuta hesablaşmalarının həcmi 2013-cü ilə nisbətən 9.3 faiz (ixrac – 8.5 faiz, idxal -11.7 faiz) azalmışdır.

2014-cü ildə ixrac-idxal əməliyyatları zamanı gömrük bəyannamələri əsasında müxtəlif növ nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməklə 37361.2 min ton yük daşınmışdır ki, bu da 2013-cü illə müqayisədə 6.9 faiz və ya 2775.9 min ton azdır. Daşınan yüklərin 28938.4 min tonu və ya 77.5 faizi ixrac, 8422.8 min tonu və ya 22.5 faizi idxal əməliyyatlarının payına düşür. İxrac əməliyyatlarında yüklərin 25036.3 min tonu və ya 86,5 faizi stasionar nəqliyyat vasitələri, 2946.8 min tonu (10.2 faizi) dəmiryol, 555.5 min tonu (1.9 faizi) avtoyol, 298.5 min tonu (1.0 faizi) dəniz nəqliyyatı vasitələri ilə daşınmışdır. İdxal əməliyyatlarında isə dəmiryol (4709.9 min ton və ya 55.9 faiz), avtoyol (2086.8 min ton və ya 24.8 faiz), dəniz nəqliyyatı (1585.0 min ton və ya 18.8 faiz) vasitələri ilə daşımalara üstünlük verilmişdir.

Xarici ticarət əlaqələrinin coğrafi bölgüsünün təhlili göstərir ki, Azərbaycan Respublikası 2014-cü ildə dünyanın bir çox regionları ilə ixrac-idxal əməliyyatları həyata keçirmişdir.

Ticarət dövriyyəsinin həcmnin 47.3 faizi və ya 14671.7 milyon dolları (ixracın 53.0 faizi və ya 11567.6 milyon dolları, idxalın 33.8 faizi və ya 3104.1 milyon dolları) Avropa İttifaqı ölkələrinin payına düşür. 2013-cü illə müqayisədə bu ölkələrlə ticarət əlaqələrinin həcmi 3.9 faiz, o cümlədən idxal olunan malların dəyəri 17.5 faiz azalmış, ixracın həcmi isə 0.5 faiz artmışdır.

Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv ölkələrlə 2921.3 milyon dollar və ya ümumi ticarət dövriyyəsinin 9.4 faizi həcmində ticarət əməliyyatları aparılmışdır. Bu ölkələrdən Azərbaycan Respublikasına 2083.2 milyon dollarlıq mal gətirilmiş (ümumi idxalın 22.7 faizi həcmində), onlara 838.1 milyon dollar dəyərində mal ixrac olunmuşdur (ümumi ixracın 3.8 faizi həcmində). Dünyada baş verən iqtisadi böhranlar və tənəzzüllər MDB-yə üzv ölkələrlə ticarət münasibətlərinə də öz mənfi təsirini göstərmiş və 2013-cü illə müqayisədə bu ölkələrlə ticarət əlaqələrinin həcmi 28.1 faiz, o cümlədən idxal 18.4 faiz, ixrac isə 44.5 faiz azalmışdır.

2014-cü ilin göstəricilərinin tərəfdaş ölkələr üzrə təhlili göstərir ki, ixrac olunan malların 22.0 faizi İtaliya, 9.2 faizi İndoneziya, 8.8 faizi Almaniya, 8.1 faizi İsrail, 7.0 faizi Fransa, 3.8 faizi Tailand, 3.6 faizi İspaniya dövlətlərinə göndərilmişdir. İdxal əməliyyatlarında isə Rusiya (14.3 faiz), Türkiyə (14.0 faiz), Böyük Britaniya (10.6 faiz), Almaniya (7.7 faiz), Çin (7.6 faiz), Amerika Birləşmiş Ştatları (6.1 faiz) Azərbaycan Respublikasının əsas ticarət tərəfdaşları olmuşdur.

Əsas tərəfdaş ölkələrlə ticarət əlaqələrinə dair məlumatlar cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2. 2014-cü ildə xarici ticarət əlaqələrində Azərbaycan Respublikasının əsas tərəfdaşları

Ticarət dövriyyəsində əsas ölkələr			İxracda əsas ölkələr			İdxalda əsas ölkələr		
Ölkələr	Ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ dolları	Ümumi dövriyyəyə nisbətən %-lə	Ölkələr	İxrac, milyon ABŞ dolları	Ümumi ixracə nisbətən %-lə	Ölkələr	İdxal, milyon ABŞ dolları	Ümumi idxalə nisbətən %-lə
Cəmi	31 016.7	100.0	Cəmi	21 828.6	100.0	Cəmi	9 188.1	100.0
İtaliya	5 078.3	16.4	İtaliya	4 805.6	22.0	Rusiya	1 314.5	14.3
Almaniya	2 629.2	8.5	İndoneziya	2 012.3	9.2	Türkiyə	1 286.5	14.0
İndoneziya	2 045.1	6.6	Almaniya	1 925.6	8.8	B. Britaniya	978.3	10.6
Rusiya	1 954.7	6.3	İsrail	1 766.9	8.1	Almaniya	703.6	7.7
İsrail	1 790.9	5.8	Fransa	1 523.5	7.0	Çin	697.1	7.6
Türkiyə	1 789.0	5.8	Tailand	839.9	3.8	ABŞ	563.4	6.1
Fransa	1 680.8	5.4	İspaniya	783.7	3.6	Ukrayna	419.6	4.6
ABŞ	1 309.2	4.2	Hindistan	778.2	3.6	İtaliya	272.6	3.0
B. Britaniya	1 104.8	3.6	ABŞ	745.8	3.4	Yaponiya	240.5	2.6
Tailand	869.8	2.8	Rusiya	640.3	2.9	Braziliya	221.4	2.4

Digər ölkələr	10 764.9	34.7	Digər ölkələr	6 006.7	27.5	Digər ölkələr	2 490.5	27.1
---------------	----------	------	---------------	---------	------	---------------	---------	------

Xarici ticarət əlaqələrinin mal qrupları üzrə strukturunun təhlili göstərir ki, ixracda xam neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Belə ki, 2014-cü ildə 18404.9 milyon ABŞ dolları dəyərində (ümumi ixracın 84.3 faizi) 23611.9 min ton xam neft, 1365.0 milyon dollarlıq (6.3 faiz) 2105.0 min ton neft emalı məhsulları (2710 mal qrupu üzrə), 304.7 milyon dollarlıq (1.4 faiz) 1825.7 milyon kubmetr təbii qaz ixrac olunmuşdur. İxrac olunan xam neftin 5797.0 min tonu və ya 24.6 faizi İtaliyaya, 2473.5 min tonu (10.5 faizi) İndoneziyaya, 2458.7 min tonu (10.4 faizi) Almaniyaya, 2340.1 min tonu (9.9 faizi) İsrailə, 1956.4 min tonu (8.3 faizi) Fransaya, 1079.4 min tonu (4.6 faizi) Tailand, 959.8 min tonu (4.1 faizi) Hindistana, 984.5 min tonu (4.2 faizi) İspaniyaya, 947.0 min tonu (4.0 faizi) Amerika Birləşmiş Ştatlarına göndərilmişdir. Göründüyü kimi, neft ixracının coğrafiyası xeyli genişlənmiş və ənənəvi Avropa ölkələrindən əlavə, İndoneziya, Tailand, Hindistan kimi Asiya ölkələrinə də xam neft satışı həyata keçirilmişdir.

Neft və neft emalı məhsullarından əlavə 2014-cü ildə 291.1 milyon dollarlıq meyvə-tərəvəz (ümumi ixracın 1.3 faizi), 221.2 milyon dollarlıq (1.0 faiz) şəkər, 190.3 milyon dollarlıq (0.9 faiz) bitki və heyvan mənşəli piylər və yağlar, 157.0 milyon dollarlıq (0.7 faiz) plastmas və onlardan hazırlanan məmulatlar, 86.8 milyon dollarlıq (0.4 faiz) alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar, 76.1 milyon dollarlıq (0.3 faiz) kimya sənayesi məhsulları ixrac edilmişdir.

Qeyri-neft sektorunun və yerli istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi sahəsində ölkə rəhbərliyi tərəfindən davamlı olaraq həyata keçirilən məqsədyönlü əməli tədbirlər nəticəsində 2013-cü illə müqayisədə meyvə-tərəvəz ixracı dəyər ifadəsində 16.1 faiz, kimya sənayesi məhsulları 33.1 faiz, plastmas və onlardan hazırlanan məmulatlar 28.6 faiz, neft emalı məhsulları 12.9 faiz, emal olunmamış gön və aşılannmış dəri 40.3 faiz, alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar 4.8 faiz, spirtli və spirtsiz içkilər ixracı 3.0 faiz artmışdır.

Ölkəmizə gətirilən malların strukturunun təhlili göstərir ki, 2014-cü ildə ümumi idxalın 28.1 faizini və ya 2583.4 milyon ABŞ dollarını maşın və mexanizmlər, elektrik aparatları, avadanlıqlar və onların hissələri, 11.6 faizini (1062.6 milyon ABŞ dolları) yeyinti məhsulları, 11.1 faizini (1015.6 milyon ABŞ dolları) qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, 9.2 faizini (841.9 milyon ABŞ dolları) nəqliyyat vasitələri və onların hissələri, 4.3 faizini (399.4 milyon ABŞ dolları) tütün və tütün məmulatları, 3.1 faizini (286.8 milyon ABŞ dolları) neft emalı məhsulları, 2.6 faizini (241.6 milyon ABŞ dolları) plastmas və onlardan hazırlanan məmulatlar təşkil etmişdir. Yerli istehsal sahələrinin inkişafının artırılması sahəsində görülən işlər nəticəsində yeyinti məhsullarının idxalı 7.7 faiz, o cümlədən süd məhsulları 20.3 faiz, meyvə-tərəvəz 13.4 faiz, buğda 25.6 faiz, sənaye məhsullarından sement idxalı 30.2 faiz, plastmas və onlardan hazırlanan məmulatlar 13.2 faiz, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar 10.4 faiz, maşın və mexanizmlər, elektrik aparatları, avadanlıqlar və onların hissələrinin idxalı 6.3 faiz azalmışdır.

2014-cü ildə mühüm malların ixracı və idxalı haqqında ətraflı məlumatlar Cədvəl 3 və Cədvəl 4-də verilmişdir.

Cədvəl 3. 2014-cü ildə mühüm malların ixracı haqqında məlumat

Mal qrupunun adı	2013-cü il (milyon ABŞ dolları)	2014-cü il (milyon ABŞ dolları)	2014-cü ilin ümumi ixracına nisbətən faizlə	2013-cü ilə nisbətən faizlə
Cəmi:	23 975.4	21 828.6	100.0	91.0
Xam neft	20 244.1	18 404.9	84.3	90.9
Neft məhsulları (2710 mal qrupu)	1 208.5	1 365.0	6.3	112.9
Təbii qaz	702.0	304.7	1.4	43.4
Elektrik enerjisi	24.8	31.3	0.1	125.8
Meyvə-tərəvəz	250.8	291.1	1.3	116.1
Çay	44.3	31.2	0.1	70.5
Bitki və heyvan mənşəli piylər və yağlar	227.9	190.3	0.9	83.5
Şəkər	243.6	221.2	1.0	90.8
Spirtli və spirtsiz içkilər	30.9	31.9	0.1	103.0

Mal qrupunun adı	2013-cü il (milyon ABŞ dolları)	2014-cü il (milyon ABŞ dolları)	2014-cü ilin ümumi ixracına nisbətən faizlə	2013-cü ilə nisbətən faizlə
Kimya sənayesi məhsulları	57.2	76.1	0.3	133.1
Plastmas və onlardan hazırlanan məmulatlar	122.1	157.0	0.7	128.6
Emal olunmamış gön (təbii xəzdən başqa) və aşılanmış dəri	17.2	24.1	0.1	140.3
Pambıq ipliyi	24.5	14.0	0.1	57.1
Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	96.4	43.9	0.2	45.6
Alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar	82.8	86.8	0.4	104.8
Digərləri	598.3	555.1	2.5	92.8

Cədvəl 4. 2014-cü ildə mühüm malların idxalı haqqında məlumat

Mal qrupunun adı	2013-cü il (milyon ABŞ dolları)	2014-cü il (milyon ABŞ dolları)	2014-cü ilin ümumi idxalına nisbətən faizlə	2013-cü ilə nisbətən faizlə
Cəmi:	10710.6	9188.1	100.0	85.8
Yeyinti məhsulları	1151.8	1062.6	11.6	92.3
ondan:				
Ət	15.2	19.5	0.2	128.2
Süd	9.4	7.5	0.1	79.7
Kərə yağı	21.3	25.1	0.3	117.9
Meyvə-tərəvəz	29.1	25.2	0.3	86.6
Buğda	395.3	293.9	3.2	74.4
Bitki və heyvan mənşəli piylər və yağlar	75.6	88.1	1.0	116.6
Şəkər	201.5	205.3	2.2	101.9
Tütün və tütün məmulatları	338.8	399.4	4.3	117.9
Sement	152.7	106.6	1.2	69.8
Neft məhsulları (2710 mal qrupu)	120.0	286.8	3.1	239.0
Əczaçılıq məhsulları	250.0	226.0	2.5	90.4
Plastmas və onlardan hazırlanan məmulatlar	278.4	241.6	2.6	86.8
Oduncaq və ondan hazırlanan məmulatlar	279.3	128.9	1.4	46.2
Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	1132.9	1015.6	11.1	89.6
Maşın, mexanizm, elektrik aparatları, avadanlıqlar və onların hissələri	2758.1	2583.4	28.1	93.7
Nəqliyyat vasitələri və onların hissələri	1434.3	841.9	9.2	58.7
Mebel və onun hissələri	87.2	115.0	1.3	131.8
Digərləri	2727.0	2180.3	23.7	80.0

Qeyd: Məqalə Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumat bazası əsasında 01.10.2015-ci il tarixinədək olan düzəlişlər və dəqiqləşdirmələr nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır.

Aydın Əliyev

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri haqqında

Xülasə

Məqalədə 2014-cü il ərzində Azərbaycan Respublikasının rezident və qeyri-rezidentləri tərəfindən aparılan ticarət əməliyyatları, xarici ticarət dövriyyəsində ixrac və idxal əməliyyatlarının həcmi, ixracın idxalı örtmə əmsalı, eyni zamanda xarici ticarət əlaqələrinin coğrafi bölgüsü, mal qrupları üzrə strukturunun təhlili təqdim olunmuşdur. 2014-cü ildə mühüm malların ixracı və idxalı haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir.

Айдын Алиев

Внешне-торговые связи Азербайджанской Республики в 2014 году

Резюме

В статье анализируются внешне-торговые операции, проводимые в 2014-м году резидентами и нерезидентами Азербайджанской Республики, объемы импорта и экспорта, коэффициенты покрытия импорта экспортом, а также географическое распределение внешне-торговых связей и структура товарных групп. Дана детальная информация об импорте и экспорте важнейших товаров в 2014-м году.

Aydin Aliyev

Foreign trade ties of Azerbaijan in 2014

Summary

The article presents the foreign-trade transactions carried out in 2014 by residents and non-residents of the Republic of Azerbaijan, the volume of imports and exports in the foreign trade turnover, the exceed ratio of exports on imports, as well as the geographical distribution of the foreign-trade ties and the structural analysis by product groups. Detailed information about imports and exports of important products in 2014 is provided here.

Açar sözlər: xarici ticarət dövriyyəsi, idxal və ixrac əməliyyatları, mal qrupları üzrə təhlil, coğrafi bölgü, ixracın idxalı örtmə əmsalı.

Ключевые слова: внешне-торговый оборот, импортно-экспортные операции, анализ по группам товаров, географическое деление, коэффициент покрытия импорта экспортом.

Keywords: foreign trade turnover, import and export operations, analysis by product groups, geographical distribution, the exceed ratio of exports

QLOBAL RİSKLƏR ŞƏRAİTİNDƏ SİĞORTA-PENSIYA SİSTEMLƏRİNDƏ AKTUAR TƏDQİQATLARIN APARILMASINDA STATİSTİK MƏLUMATLARIN ROLU

Elman MEHDİYEV

*Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun sədri
AZ1122, Bakı şəhəri, H.Zərdabi prospekti 80
e-poçt: info@sspf.gov.az*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun gerçəkləşdirilən islahatlar nəticəsində iqtisadi artımla sosial xərclərin artımının balanslaşdırılmasının daimi olaraq diqqət mərkəzində saxlanması vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etməkdədir. Bu gün ölkəmizdə müasir çağırışlara çevik reaksiya verən sığorta-pensiya sisteminin formalaşdırılması ilə beynəlxalq təcrübədə pensiya sistemləri qarşısında qoyulan mühüm vəzifələrin həllinə nail olunmuşdur.

Bu nailiyyətlərdən birincisi, ölkənin iqtisadi həyatı ilə pensiyaçıların sosial müdafiəsinin bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında əlaqələndirilməsinin təmin edilməsidir. Azərbaycanın müasir əsaslı sığorta-pensiya sistemi vasitəsilə iqtisadiyyatdakı əməkhaqqı fondu, bundan formalaşan sosial sığortahaqları və həmin haqlara görə təyin olunan pensiyalar həlqəsi qurulmuşdur ki, bu şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına uyğun sosial sığortaya cəlb olunan əməkhaqlarının artımı pensiya artımlarını da şərtləndirir. Pensiyaların və fərdi hesablara toplanan sosialsığorta kapitallarının inflyasiya nəzərə alınmaqla hər il indeksləşdirilməsi isə sistemin mənfi fiskal təsirlərdən səmərəli şəkildə qorunmasını təmin edir. Ölkədəki iqtisadi inkişafa uyğun olaraq orta aylıq əməkhaqqının artımı, daimi yeni iş yerlərinin açılması və qeydiyyatın gücləndirilməsi hesabına 2003-2015-ci illər ərzində Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsinə daxil olmuş sosial sığortahaqlarının məbləği 9 dəfədən çox artmışdır. Bu artımlar, eləcə də pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə ayrılan əlavə dövlət dəstəyi hesabına pensiya xərclərinin ölkənin ÜDM-ə olan nisbəti əhəmiyyətli şəkildə yüksəlmiş, 2003-cü ildə 3,9% təşkil etdiyi halda, 2015-ci ildə 5,1%-ə çatmışdır.

Sığorta-pensiya islahatları ilə əldə olunmuş ikinci əsas nailiyyət dünya ölkələri hökumətlərinin gündəliyində olan çox mühüm bir problemin - qlobal yaşlanma fonunda dəyişən demografik tendensiyaların pensiya sistemində təsirinə uğurla tənzimlənməsidir. Ölkəmizdə qurulmuş müasir əsaslı sığorta-pensiya sistemi vasitəsilə bir tərəfdən əmək fəaliyyəti göstərən 3 milyondan çox şəxsin fərdi uçot əsasında bilavasitə öz gələcək pensiya təminatının iştirakçısına çevrilməsi, digər tərəfdən isə sığorta-pensiya sistemindəki bir sıra əlavə hüquq və imtiyazların demografik göstəricilərə uyğunlaşdırılması, pensiya hüququ üzrə yaş və staja olan tələbin tənzimlənməsinə dair vaxtında qəbul edilmiş düzgün preventiv qərarlar sistemin maliyyə dayanıqlılığını və islahatların davamı üçün əlverişli şəraiti təmin etmişdir.

Üçüncüsü və ən əsası isə pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə pensiya islahatlarının eyni vaxtda aparılması siyasətinin nəticəsində mövcud maliyyə imkanlarının ölkə əhalisinin 13,5 faizini təşkil edən pensiyaçılar arasında ədalətli bölgüsünə nail olunması və onların yoxsulluq probleminin əsaslı şəkildə öz həllini tapmasıdır. Ölkədə yoxsulluq probleminin aradan

qaldırılmasının mühüm vasitələrindən biri kimi pensiyaların davamlı artırılmasına dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etdiyi ardıcıl qərarların nəticəsində pensiyaların orta aylıq məbləği hazırda pensiyaçılar üçün yoxsulluq həddini 1,7 dəfə üstələyir, halbuki 2003-cü ildə bu göstərici yoxsulluq həddindən 2 dəfə aşağı məbləğlə ifadə olunurdu. 2003-2015-ci illər ərzində əmək pensiyalarının orta aylıq məbləği 9,5 dəfə artaraq 18,4 manatdan 175 manata çatdırılmışdır və bu məbləğ yaşa görə pensiyalar üzrə isə 195 manat təşkil edir. Eyni dövrdə yaşa görə pensiyaçılar üzrə əvəzetmə əmsali 29,3 faizdən 43,4 faizə çatdırılmışdır ki, bu da beynəlxalq standartlara uyğundur.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanda uzunmüddətli dövr üçün pensiyaçıların etibarlı sosial müdafiəsinə nail olmaq məqsədilə milli pensiya sisteminin inkişafında beynəlxalq tendensiyaların nəzərə alınması və pensiya təminatının daim yenilənən müasir tələblərə uyğunlaşdırılması zəruridir. Bu məqsədlə növbəti mərhələdə sığorta-pensiya islahatının prioritet istiqamətləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təsdiq etdiyi “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası” ilə müəyyənləşdirilmişdir. Konsepsiya ilə müəyyən olunan əsas vəzifələrdən biri də pensiya təminatı sisteminin perspektiv inkişafının aktuar modelləşdirilmə əsasında proqnozlaşdırılmasının təmin edilməsidir.

İqtisadi proseslərə təsir edən bütün amilləri nəzərə almaqla riyazi modellər əsasında çoxparametrlı təhlillərin aparılması və bu əsasda proqnozlaşdırmanın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, qərarların qəbulu üçün müxtəlif alternativlərin hazırlanması və simulyasiyaların verilməsi dünya təcrübəsində “aktuar tədqiqatlar” adı ilə son 30-40 ildə daha geniş vüsət almaqla özünü təcrübədə tam doğrultmuşdur. Təqdirəlayiq haldır ki, dünya birliyinin əksər ölkələrində cəmiyyətin müasir tələblərə uyğun inkişafında, dövlət idarəçiliyinin və biznes strukturlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində bu metodlardan istifadə əsas vəzifə kimi elan olunmuşdur. Beynəlxalq təcrübədə aktuar tədqiqatların geniş tətbiq olunduğu əsas sahələrdən biri də sığorta-pensiya sistemləridir.

Müasir dünyada sığorta-pensiya sistemlərinin qarşısında duran problemlər demografik tendensiyalar, makroiqtisadi göstəricilər və sistemin özünəməxsus parametrlərinin təsirindən qaynaqlanır.

Bu gün dünya, mühüm demografik dəyişikliyin astanasında dayanmışdır və “qlobal yaşlanma” adını almış bu problem ailə xarakteristikasından başlayaraq dünya quruluşuna kimi həyatın bütün iqtisadi, sosial və siyasi aspektlərinə toxunmaqdadır. Buna paralel olaraq, makroiqtisadi təsirlərin dövrəyə girməsi, eləcə də sığorta-pensiya sistemlərinin özünəməxsus göstəricilərinin dayanıqlılığı səviyyəsi kifayət qədər mürəkkəb iqtisadi situasiyanı şərtləndirir. Bu isə, ilk növbədə, pensiya sistemlərinin maliyyə dayanıqlılığı problemini gündəliyə gətirir. Bütün bunlar təsiredici amilləri və onların təsiretmə dərəcəsini düzgün qiymətləndirmək üçün aktuarlıq sahəsində fəaliyyəti qaçılmazdır. Təcrübə göstərir ki, istər ümumi səviyyədə, istərsə də ayrı-ayrı indekslər üzrə aktuar tədqiqatların aparılması əksər hallarda ilkin mənzərədən fərqli, lakin reallığı daha çox əks etdirən nəticələri ortaya qoyur. Buna misal olaraq, sığorta-pensiya sistemlərində aktuarlıq sahəsində yeni analitik alət kimi istifadə olunan Yaşlanmaya Hazırlıq Qlobal İndeksi diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Dünyanın aparıcı 20 dövləti üzrə 2040-cı ilədək həmin indeksin səviyyəsi ilkin mənzərədən çox fərqli nəticələri ortaya qoyur. Məsələn, məlum olur ki, gəlirlərin yetərliyinə görə nisbətən yüksək göstəriciyə malik Hollandiya, Braziliya, Almaniya və Birləşmiş Krallıq, əslində, büdcə dayanıqlılığına görə ən aşağı səviyyədədirlər. Və ya əksinə, dayanıqlı büdcə təsiri bağışlayan Meksika, Çin və Rusiya gəlirlərin yetərliyinə görə ən aşağı yerləri bölüşürlər. Fransa və İtaliya isə hər iki göstərici üzrə aşağı səviyyədə qərarlaşıblar ki, həmin ölkələrin əvəzetmə əmsalını 15 faiz bəndi azaltmaq mümkün olsa belə, fiskal cəhətdən qeyri-sabit trayektoriyada qalacaqları aydın görünür.

Beləliklə, məhz aktuar tədqiqatların nəticəsində meydana çıxan bu reallıqlar sığorta-pensiya sistemləri barədə baxışların və strategiyaların tez-tez dəyişməsində başlıca rol oynayır. Belə ki, məhz qeyd olunan indeks üzrə aktuar tədqiqatların nəticələrinə görə ayrı-ayrı ölkələrdə sığorta-pensiya sistemlərinin büdcə dayanıqlılığının təmin olunması üçün 7 fərqli strategiya təsnifləşdirilmişdir. Bura dövlət pensiyalarının səviyyəsinin aşağı salınması (Braziliya, Fransa, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Polşa və İspaniyaya münasibətdə), tibbi xərclərin azaldılması (Fransa,

Hollandiya və ABŞ-a münasibətdə), iş stajına olan tələbin artırılması (Fransa, İtaliya və İspaniyaya münasibətdə), fərdi hesablara toplanan yığımların artırılması (Fransa, Cənubi Koreya və İspaniyaya münasibətdə), minimal sosial normaların sərtləşdirilməsi (Çin, Cənubi Koreya və Meksikaya münasibətdə), doğum göstəricisinin yüksəldilməsi hesabına sosial sığortahaqqı ödəyənlərin sayının artırılması (Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Cənubi Koreya, Hollandiya, Polşa, Rusiya, İspaniya, İsveçrəyə münasibətdə) və immiqrasiya səviyyəsinin yüksəldilməsi hesabına tənzimləmə (Almaniya, Yaponiya, Cənubi Koreyaya münasibətdə) aiddir.

Bütün bunlar qlobal risklər şəraitində sığorta-pensiya sistemlərində aktuar tədqiqatların aparılması zəruriliyini bir daha təsdiqləyir.

Aktuar tədqiqatların təşkilində əsas şərtlərdən biri hazırlanan riyazi modellərə verilənlər bazası şəklində daxil ediləcək statistik məlumatların mövcudluğudur ki, bura əsasən demoqrafik, makroiqtisadi və sistem daxili məlumatlar aiddir. Statistik göstəricilər bazasının genişliyi sığorta-pensiya sistemində aktuar hesablamaların aparılmasının effektivliyinin artırılmasının vacib şərtidir. Bu məlumatlar əsasında aparılan tədqiqatlar sistemin inkişafı ilə bağlı risklərin idarə olunması üzrə müxtəlif alternativlərin qiymətləndirilməsi keyfiyyətinə birbaşa təsir etdiyindən, ilk növbədə, statistik məlumat bazasının vəziyyətinə diqqət yetirilməlidir.

Bütün bunlar nəzərə alınmaqla, müxtəlif pensiya sxemləri seçimlərinin simulyasiyaları əsasında ölkəmizin pensiya təminatı sisteminin mümkün inkişaf istiqamətlərinin proqnozlaşdırılması üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu tərəfindən kompleks tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu mühüm vəzifənin yerinə yetirilməsində əsas məlumat bazası olan dövlət statistikasına həlledici rola malikdir.

Elman Mehdiyev

Global risklər şəraitində sığorta-pensiya sistemlərində aktuar tədqiqatların aparılmasında statistik məlumatların rolu

Xülasə

Məqalədə sığorta-pensiya sistemində aktuar tədqiqatların aparılması üçün statistik məlumatların rolu, müasir statistik metodlardan istifadə edərək məlumatların təhlili, modelləşdirilməsi və göstəricilərin proqnozlaşdırılması zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, aktuar tədqiqatların geniş tətbiq olunduğu əsas sahələrdən biri də sığorta-pensiya sistemidir və müasir ekonometrik metodlarla aparılan tədqiqatların keyfiyyətinin əsas təminatçısı mikroməlumatlar bazasının mövcudluğudur.

Эльман Мехтиев

Роль статистических данных при проведении актуарных исследований в страховых пенсионных системах в условиях глобальных рисков

Резюме

В статье обоснованы роль статистических данных для проведения актуарных исследований в страховой пенсионной системе, необходимость анализа и моделирования данных с использованием современных статистических методов и важность прогнозирования показателей. Международная практика показывает, что одной из основных областей широкого использования актуарных исследований является страховая пенсионная система, а существование базы микроданных, главным образом, обеспечивает качество исследований, проводимых современными статистическими методами.

Elman Mehtiyev

The role of statistics in the actuarial studies in the pension insurance systems in the conditions of global risks

Summary

The article focuses the role of statistical data for actuarial researches in the pension insurance system, the analysis and modeling of data using modern statistical methods and the importance of forecasting indicators. International practice shows that one of the main areas of

extensive use of actuarial studies is insurance pension system, and the existence of micro-data base mainly ensures the quality of researches carried out by modern econometric methods.

Açar sözlər: sığorta-pensiya sistemi, modelləşdirilmə, aktuar, məlumat bazası, keyfiyyətli təhlil.

Ключевые слова: страховая-пенсионная система, моделирование, актуар, база данных, качественный анализ

Key words: Insurance-pension system, modeling, an actuary, a database, a qualitative analysis

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DAVAMLI İNKİŞAFI RƏQƏMLƏRDƏ: BEYNƏLXALQ STATİSTİKA

Urxan ƏLƏKBƏROV

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının rektoru, akademik
AZ1001, Bakı şəhəri, Lermontov küçəsi 74
e-poçt: alakbarovuk@gmail.com*

Davamlı, insan potensialına, onun bilik və bacarığına əsaslanan inkişaf 21-ci əsrin əsas prioritetidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin həyata keçirdiyi innovativ inkişaf strategiyası da məhz bu məqsədə yönəldilmişdir [1]. Uğurlu inkişaf siyasətinin tətbiqinin nəticəsi kimi ölkədə iqtisadi, sosial, humanitar, mədəni və digər mühüm sahələrdə qısa müddətdə çox böyük uğurlar əldə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişafın bir çox məqsədlərinə nail olunması ölkədə kreativ mühitin formalaşdırılması ilə əlaqələndirilir [2]. Beynəlxalq inkişaf təşkilatları tərəfindən dərc edilmiş rəsmi statistik məlumatlar ölkənin bu istiqamətdə uğurla inkişaf etməsini təsdiqləyir. Hazırkı məqalədə Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişafın planlaşdırılması və idarə edilməsi istiqamətində əldə olunan nailiyyətlər və bunları səciyyələndirən göstəricilər təhlil edilir. Təhlillər beynəlxalq inkişaf institutlarının rəsmi statistik məlumatlarına əsaslanır və digər inkişaf etmiş, o cümlədən “böyük yeddilik” (G 7) və “böyük iyirmilik” (G 20) qruplarına daxil olan ölkələrlin statistik göstəriciləri ilə müqayisəli şəkildə aparılır.

2015-ci ilin sentyabr ayında Nyu-Yorkda keçirilən BMT-nin Baş Assambleyasının 70-ci Yubiley Sessiyasının davamlı inkişafa həsr edilməsi bu global problemin bəşəriyyət qarşısında duran əsas çağırış olduğunu bir daha nümayiş etdirdi. BMT-nin təşəbbüsü ilə bu tədbir çərçivəsində 25-27 sentyabr 2015-ci ildə Nyu-Yorkda keçirilən Dünya Sammitində də davamlı inkişafın hazırkı mərhələdə bütün bəşəriyyət üçün ən əsas problem olduğu vurğulandı. Bir çox dünya liderləri və çoxsaylı nüfuzlu beynəlxalq qurumların, qeyri-hökumət təşkilatları və ictimai birliklərin, vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən bu sammitin məhz “Davamlı İnkişaf Sammiti” adlandırılması bu problemin nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasından xəbər verirdi. Nəhayət, BMT-nin təşəbbüsü ilə Sammitdə qəbul olunmuş yekun sənədin “Davamlı inkişaf məqsədləri” adlandırılması bu problemin aktuallığının daha bir təzahürü idi. Sammitdə qəbul edilən bu sənəddə 2030-cu ilə qədər davamlı inkişafın təmin olunması bəşəriyyət qarşısında duran əsas məqsəd kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün Dünya Sammiti tərəfindən 17 ən vacib hədəf də bəirlənmişdir [3].

Davamlı inkişaf problemlərinin aktuallaşması və 20-ci əsrin sonunda gündəmə gətirilməsinin kökündə dünyanın bir sıra ölkələrində müşahidə edilən, getdikcə kəskinləşən ziddiyyətlər və bir çox sahələri əhatə edən böhranlar durur. Bəlli olduğu kimi, dünyanın müxtəlif regionlarında həyata keçirilən qüsurlu siyasət və effektiv olmayan idarəetmə “gələcəksiz inkişaf”, “qeyri-bərabər inkişaf”, “texnoloji geriləmə ilə inkişaf” və digər neqativ halların meydana gəlməsi və dərinləşməsi riskini artırır [4]. 2015-ci ilin sentyabrında keçirilən Davamlı İnkişaf Sammitindəki

çıxışlarda qeyd edildiyi kimi, mükəmməl olmayan idarəetmə təcrübəsi, bu sahədə həyata keçirilən qüsurlu siyasət bir çox iqtisadi, sosial, siyasi, ekoloji problemlərin yaranmasına, hərbi münaqişə və müharibələrin alovlanmasına gətirib çıxarmışdır [3]. Xüsusi vurğulanmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən siyasət davamlı inkişafı bir vasitə, ekoloji sivilizasiyanı (ekosivili) - cəmiyyətin inkişafının yeni mərhələsinə keçid kimi səciyyələndirir. Hesab edilir ki, davamlı inkişafın prinsip və texnologiyalarının tətbiqi dünyada müşahidə edilən iqtisadi, sosial, ekoloji, demografik problemlərin və digər çağırışların həllini təmin etmək iqtidarındadır [5].

Davamlı inkişaf cəmiyyətin idarə edilməsinin elə bir üsuludur ki, onun tətbiqi zamanı çağdaş nəsillərin rifahı təmin edilir və gələcək nəsillərin inkişaf imkanları məhdudlaşdırılmır. Bu, ilk növbədə, iqtisadi və sosial tərəqqinin təmin edilməsi zamanı bərpa olunmayan təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsini, ətraf təbii mühitin mühafizəsini, sosial problemlərin həllini nəzərdə tutur. Göstərilən hədəflərə nailolma prosesi yeni biliklərin əldə edilməsindən, bacarıqların təkmilləşdirilməsindən və bu istiqamətdə insan potensialının formalaşdırılmasından keçir. Göstərilənləri nəzərə alaraq, BMT və UNESCO 2005-2014-cü illəri qlobal miqyasda davamlı inkişafın tədrisi onilliyi elan etmiş və bu məqsədlə xüsusi qərar qəbul etmişdilər. Qərarı qüvvəyə mindirən rəsmi sənəd 1 mart 2005-ci ildə Nyu-Yorkda BMT-nin Baş Qərargahında BMT-nin Baş Katibi Kofi Annan və UNESCO-nun Baş Direktoru Koşiro Matsuura tərəfindən imzalanmışdır [6].

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasında bu proses daha tez, BMT və UNESCO-nun qərarından beş il qabaq başlamışdır. Kadr potensialının formalaşmasının təşkili və idarə edilməsi sahəsində müstəsna bilik və bacarığa malik olan ümummilli lider Heydər Əliyevin 2000-ci ildə təsdiq etdiyi təhsil strategiyasına əsasən davamlı insan inkişafı fənni orta ümumtəhsil məktəblərinin tədris proqramlarına daxil edilmişdir. Ölkənin Təhsil Nazirliyi tərəfindən bu fənnin tədrisinə dair ilk əmr 2001-ci ildə imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişaf naminə insan potensialının formalaşması istiqamətində təhsil və məlumatlandırmanın təşkili ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər Cədvəl 1-də təqdim edilmişdir. Cədvəldə eyni zamanda bu istiqamətdə fəaliyyətlə bağlı dünyadakı vəziyyətdə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1. Davamlı inkişaf (Dİ) naminə kadr potensialının formalaşması: dünya və Azərbaycan Respublikası

	2001	2003	2005	2006	2010	2015
Azərbaycan Respublikası	Dİ orta ümum-təhsil məktəblərinin proqramlarında, əmr (pilot layihə)	Orta ümum-təhsil məktəbləri üçün Dİ-yə dair dərslər vəsaiti (dünyada ilk), əmr №175	Dİ “İnsan və cəmiyyət” fənni tərkibində bütün orta məktəblərdə tədris edilir, əmr № 880	Dİ bütün ali məktəblərdə seçmə fənn kimi tədris edilir, əmr № 642	“Yaşıl” peşə təhsilinin təşkili, əmr № 569	“Davamlı inkişafın idarə edilməsi” ixtisası ali təhsil və elmi nomenklaturada (Nazirlər Kabinetinin 213, 214, 288 nömrəli qərarları). Dünyada ilk
Dünya	Məlumat yoxdur	Məlumat yoxdur	BMT və UNESCO 2005-2014-cü illəri davamlı inkişaf onilliyi elan etdi (qərar UNIS/INF/63)	Məlumat yoxdur	Məlumat yoxdur	UNESCO-nun nomenklaturunda bu ixtisas hazırda yoxdur

Cədvəldən göründüyü kimi, 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil orta məktəbləri üçün bu fənnə aid dünyada ilk tədris proqramı və dərslər vəsaiti dərc edilmişdir. Azərbaycan təhsilinin bu istiqamətdə əldə etdiyi nailiyyətlər haqqında məlumatı BMT-nin Baş Qərargahı (Nyu-York) 2005-ci ildə qlobal miqyasda bütün dünyaya yaydı. Nəzərə alınsa ki, bu fənn və mövzu ümumtəhsil orta məktəblərinin proqramlarına daxil edilmişdir və praktiki olaraq bütün ölkə şagirdlərini əhatə edir, aydın olur ki, göstərilən təşəbbüs peşə hazırlığı ilə yanaşı, eyni zamanda bu vacib biliklərin əhali arasında yayılmasına və məlumatlandırma prosesinə də xidmət edir.

Davamlı inkişafın planlaşdırılması və idarə edilməsi üçün kadr potensialının formalaşması sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər ulu öndər Heydər Əliyevin dövlət idarəçilik strategiyasını davam və inkişaf etdirən ölkə Prezidenti İlham Əliyevin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Onun “qara qızıl”ın

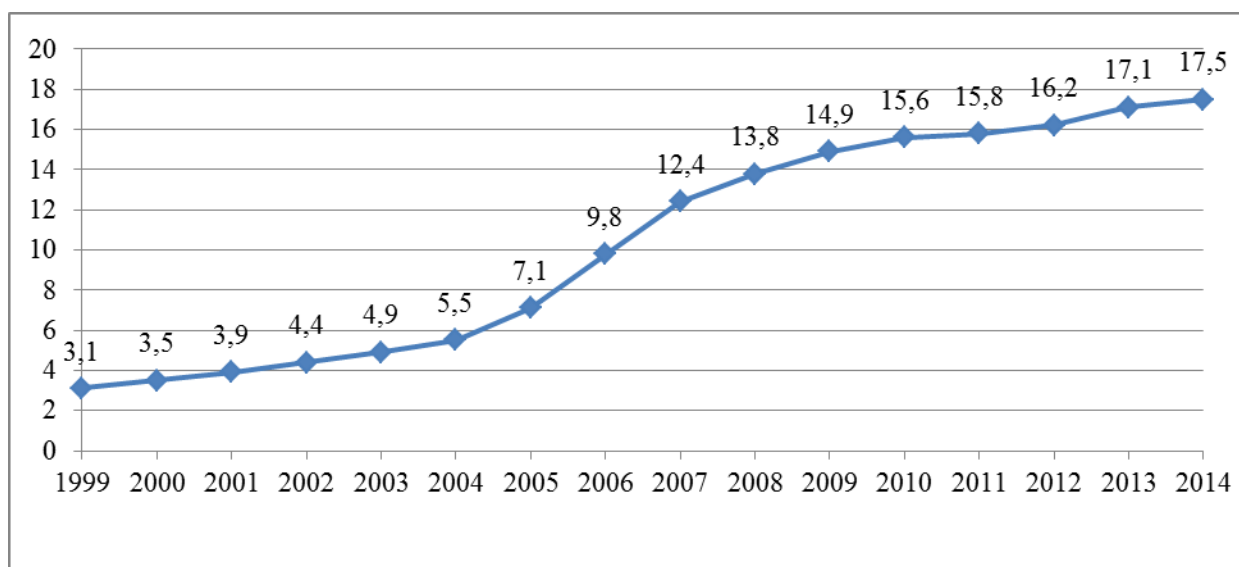
“insan qızılı”na çevrilməsinə yönəlmiş konsepsiyası uğurla gerçəkləşməkdədir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasında insan potensialının inkişafına yönəldilmiş siyasət və bu sahədə qazanılmış nailiyyətlər ölkənin BMT tərəfindən 2010-cu ildən insan inkişafı sahəsində yüksək nəticələr əldə etmiş ölkələr qrupuna daxil olması ilə yekunlaşmışdır. Həmin zamana qədər ölkə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən insan inkişafı sahəsində orta göstəricilərə nail olmuş ölkələr qrupuna aid edilirdi. Azərbaycan Respublikasında kadr potensialının formalaşması və səfərbər edilməsi prosesində hökumət, qeyri-hökumət təşkilatlarının və fərdi sektorun fəal iştirakı, onların fəaliyyətlərinin koordinasiyası olduqca böyük rol oynamışdır (Şəkil 1).

Şəkil 1. Davamlı inkişaf naminə innovativ idarəetmə: hökumət proqramlarının milli proqramlara transformasiyası: Azərbaycan Respublikasının təcrübəsi

Bu prosesdə Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti xüsusi ilə qeyd edilməlidir. Fondun Prezidenti, UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə həyata keçirilən layihələr Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial inkişafı, ölkənin dünyada tanınması və yüksək səviyyədə qəbul edilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

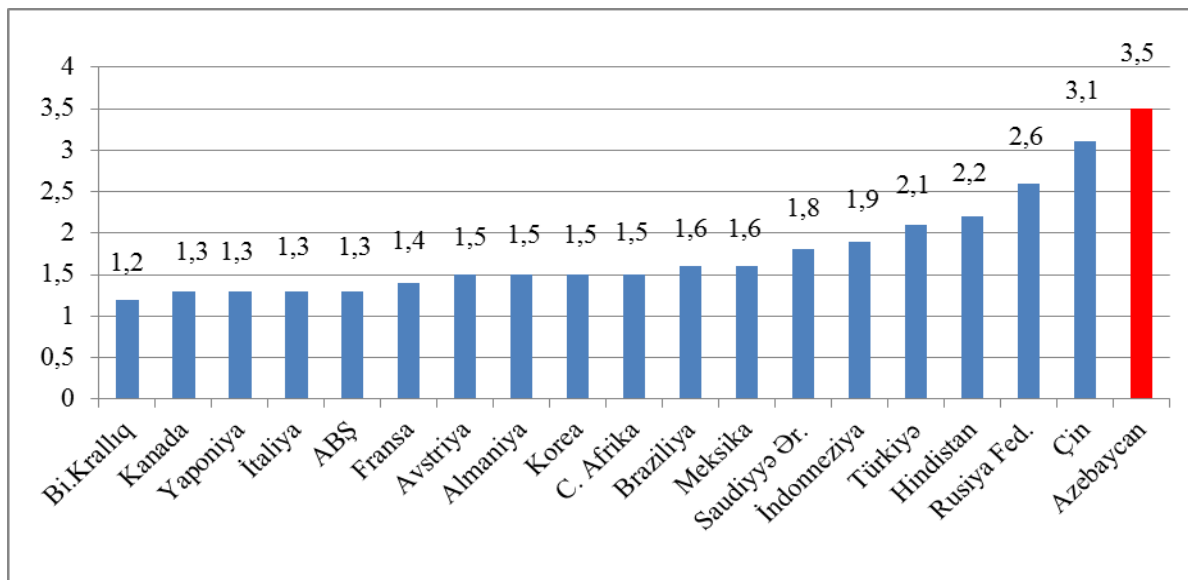
Azərbaycan Respublikasının innovativ inkişaf sahəsində son illərdə qazandığı uğurlar bir çox beynəlxalq təşkilatların rəsmi hesabatlarında öz əksini tapıb. Qeyd olunan uğurlar sırasında ölkədə iqtisadi göstəricilərin, adambaşına ümumdaxili məhsulun (ÜDM-in) artma dinamikası misal kimi göstərilə bilər (Şəkil 2).

Şəkil 2. Azərbaycan Respublikasında adambaşına ümumdaxili məhsulun (ÜDM-in) artım dinamikası, alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) ilə, min beynəlxalq ABŞ dolları (Current thousand International US dollar)

Mənbə: <http://worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD> , 10 oktyabr, 2015 [7].

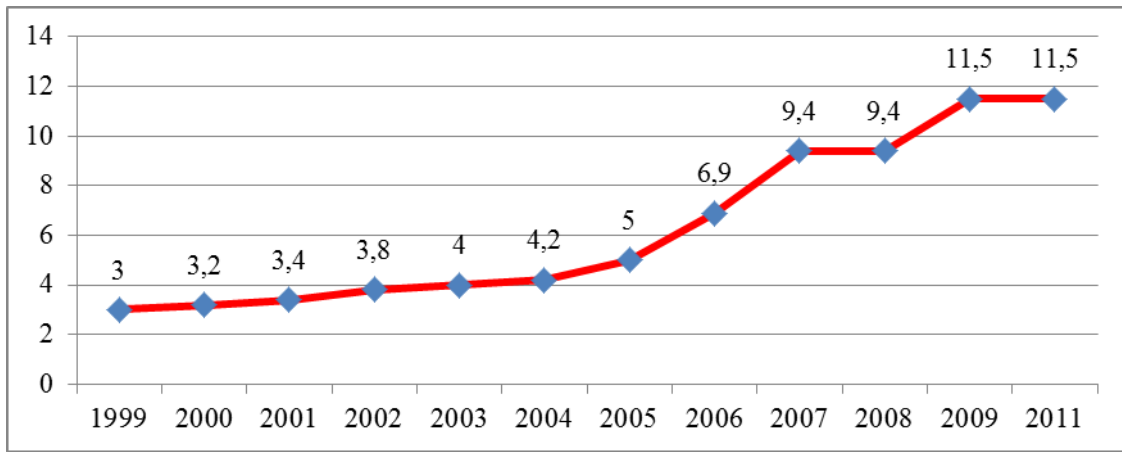
Azərbaycan Respublikası ümumdaxili məhsulun artım tempinə görə dünya iqtisadiyyatının, təxminən, 85%-ni və dünya ticarətinin 75%-ni təmin edən “böyük iyirmilik” (G 20) qrupuna aid olan ölkələr arasında birincilər sırasındadır. Bu qrupa aid olan ölkələr arasında 2003-2014-cü illərdə adambaşına ÜDM-in 3 dəfədən çox artımı yalnız Çində və Azərbaycan Respublikasında müşahidə edilib [8]. Bu bir daha ölkənin inkişaf strategiyasının vaxtilə düzgün planlaşdırılmasından, müasir zamanda isə uğurla inkişaf və idarə edilməsindən xəbər verir (Şəkil 3).

Şəkil 3: G 20 ölkələri və Azərbaycan Respublikası: adambaşına ÜDM-in artımı, dəfə, 2003-2014

Mənbə: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD> , may 2015(8).

Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in kəmiyyət artımı keyfiyyət artımı ilə müşayiət olunur. Bunun təsdiqi kimi son on ildə ÜDM-in hər bir vahidinin istehsalı üçün enerji sərfiyyatının sürətlə azalmasını göstərmək olar. Bu isə davamlı inkişaf və yaşıl iqtisadiyyatın ən önəmli göstəricilərindən sayılan bərpa olunan və bərpa olunmayan ehtiyatların səmərəli istifadəsindən xəbər verir. Beynəlxalq müqayisələrin keçirilməsini təmin etmək, qabaqcıl təcrübənin yayılmasına dəstək vermək məqsədilə aparılan təhlillərdə enerji vahidi kimi bir kiloqram neftdə olan enerjinin ekvivalenti götürülür, istehsal olunan məhsul və yaxud xidmətin qiyməti isə beynəlxalq ABŞ dolları ilə dəyərləndirilir. Müxtəlif ölkələrdə enerji fərqli mənbələrdən alınır. Lakin enerjinin ekvivalenti kimi miqdarca bir kq neftdə olan enerji həcmi seçilməsi ondan irəli gəlir ki, dünyada hər hansı bir zaman kəsiyində neftin orta illik qiyməti eyni olur. Bu isə müxtəlif ölkələrdə enerjinin səmərəli idarə edilməsinə dair beynəlxalq müqayisələr aparmaq üçün imkan yaradır. Bir barel neftdə onun növündən, keyfiyyətindən və mənsəyindən asılı olaraq, təxminən, 136 kq neft deməkdir.

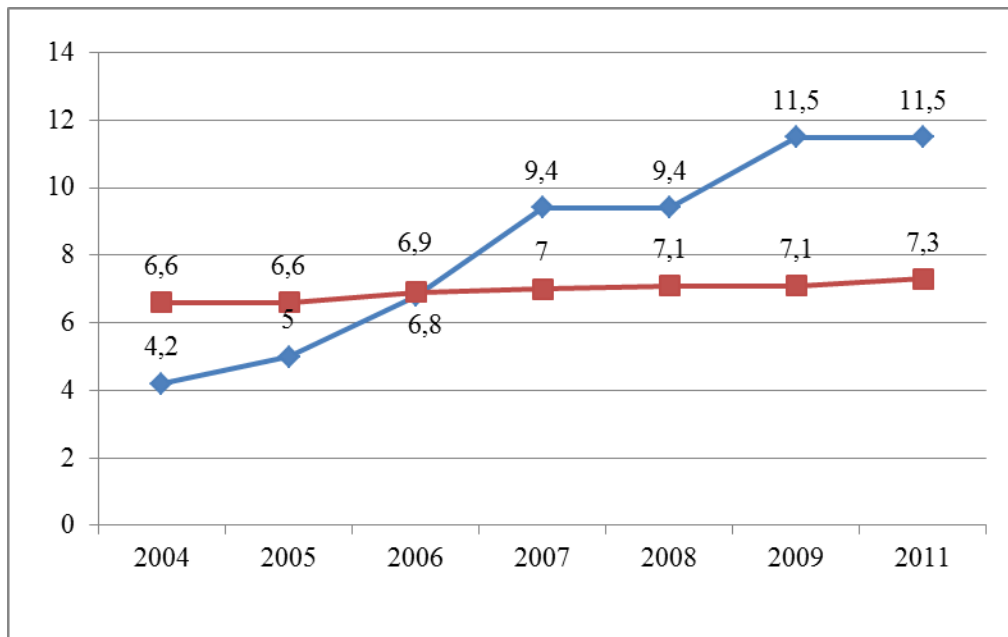

Şəkil 4: Azərbaycan Respublikasında 1kq neftdə olan enerji ekvivalentinin istifadəsi hesabına istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin dəyəri, ABŞ dolları, AQP - alıcılıq qabiliyyəti pariteti ilə (1999 – 2011)

Mənbə: World Development Indicators & Global Development Finance, Worldbank.org/data, aprel 2015 [9].

Enerjinin az istifadəsi nəticəsində daha çox məhsulun istehsalı və xidmətlərin təqdim edilməsi yalnız iqtisadi uğur kimi qəbul edilə bilməz. Məlumdur ki, bütün dünyada enerji mənbəyi kimi daha çox «fossil» yanacağından istifadə edilir ki, bunlara neft, qaz, kömür və bəzi başqa qazıntı yanacaqları aiddir. Bunların yandırılması zamanı atmosfərə külli miqdarda istixana qazları atılır. Bu isə dünya üçün birinci dərəcəli problem olan iqlim dəyişmələrinə mənfi təsir göstərir. Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in sürətlə artması fonunda onun hər vahidinin istehsalı üçün sərf olunan enerjinin son on ildə 2,5 dəfə azalması ölkənin qəbul etdiyi və iqlim dəyişmələrinə aid beynəlxalq konvensiyalarla nəzərdə tutulmuş öhdəliklərinə böyük məsuliyyətlə yanaşmasından xəbər verir.

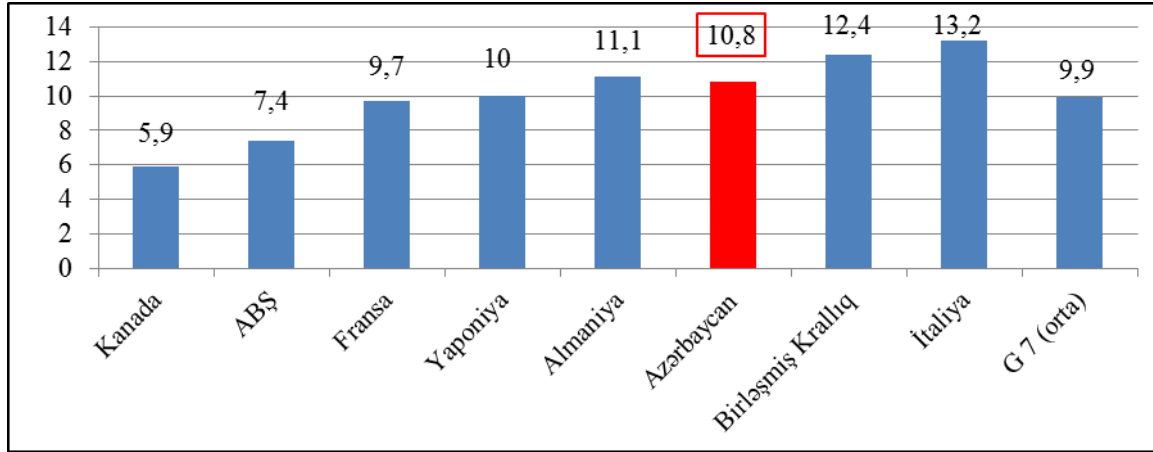
Qeyd edilməlidir ki, davamlı inkişafın əsas indikatorlarından olan ÜDM-in istehsalı üçün enerji sərfiyyatına görə Azərbaycan Respublikasında əldə edilən nəticələr artıq orta dünya göstəricilərini üstələyir. 2004-cü ildə ölkənin göstəricilərinin dünya göstəricilərindən, təxminən, 30% az olduğu halda, Dünya Bankı tərəfindən 2015-ci ildə dərc edilmiş və 2011-ci ilə aid məlumatlara görə ölkəmiz dünya göstəricilərini, təxminən, 50% üstələmişdir (Şəkil 5).

Şəkil 5: Azərbaycan Respublikası və dünyada 1 kq neftdə olan enerji ekvivalentinin hesabına istehsal olunmuş ÜDM, Beynəlxalq ABŞ dolları, 2004 – 2011

Mənbə: World Development Indicators & Global Development Finance, Worldbank.org/data, may 2015[9].

Eyni göstəriciyə görə, Azərbaycan Respublikası bir sıra iqtisadi inkişafda yüksək nəticələr əldə etmiş və «böyük yeddilik» (G 7) qrupuna aid ölkələri də geridə qoyub. Şəkil 6-da davamlı inkişafın bu indikatoruna görə Azərbaycan Respublikasında əldə edilmiş nəticələr «böyük yeddilik» qrupuna aid olan ölkələrlə müqayisəli şəkildə göstərilmişdir. Şəkil 6-da təqdim olunmuş məlumatlar Dünya Bankı tərəfindən 2015-ci ilin oktyabrında dərc edilmiş son məlumatlara əsaslanır. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişafın təmin edilməsinə yönəldilmiş siyasətin uğurlu olması nəticəsində ölkənin əldə etdiyi nailiyyətlər həm G 7 qrupunun orta göstəricilərindən, həm də bu qrupa daxil olan bir çox ölkələrdən daha yüksəkdir (Şəkil 6).

Şəkil 6: G 7 ölkələri və Azərbaycan Respublikası: 1 kq neftdə olan enerji ekvivalentinin istifadəsi hesabına istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin dəyəri, beynəlxalq ABŞ dolları, alıcılıq qabiliyyəti pariteti ilə, 2012-ci il

Mənbə: World Development Indicators & Global Development Finance, data.worldbank.org/indicator/EG.GDP.PUSE.KO.PP.KD, 10 October 2015 [10].

Düşünmək olardı ki, Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişafın planlaşdırılması və idarə edilməsi sahəsində qazanılan nailiyyətlər ölkə iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri, neft və qazın istehsalı və ixracı ilə əlaqədardır. Belə halda eyni nailiyyətlər dünyada karbohidratların ixracı ilə məşğul olan digər ölkələrdə də müşahidə edilməlidir. Bu ehtimalın təhlili Cədvəl 2-də təqdim olunmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, cədvəldə məlumatlar 2012-ci ili əhatə etsə də, bu Dünya Bankı tərəfindən rəsmi təqdim olunmuş son məlumatlardır.

Cədvəl 2: Karbohidratlar ixrac edən dünya ölkələri və Azərbaycan Respublikası: 1 kq neftdə olan enerji ekvivalentinin istifadəsi hesabına istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin dəyəri, beynəlxalq ABŞ dolları, 2012-ci il

Ölkə	2003	2011	2012
Azərbaycan Respublikası	4,0	11,5	10,8
Norveç	10,1	10,9	9,8
Birləşmiş Ərəb Əmirliyi	8,5	7,8	7,8
Küveyt	7,9	7,0	7,6
Səudiyyə Ərəbistanı	7,3	7,7	7,2
Qətər	5,4	8,0	7,1
Venesuela	5,8	7,1	6,9
Qazaxıstan	4,6	4,4	4,4
Rusiya Federasiyası	3,5	4,4	4,4
Türkmənistan	1,5	2,3	2,5

Mənbə: World Development Indicators & Global Development Finance, Worldbank.org/data, October 10, 2015 [10].

Dünya Bankının statistik məlumatları əsasında tərtib edilmiş Cədvəl 2-dən aydın olur ki, son onillikdə bütün neft və qaz istehsal və ixrac edən ölkələr enerjidən istifadənin səmərəliliyini artırblar. Lakin Azərbaycan Respublikasında bu proses daha yüksək səmərə ilə həyata keçirilmişdir. Məlumatları təhlil edilən ölkələr arasında Azərbaycan Respublikası 2003-cü ildə davamlı inkişafın bu göstəricisinə görə sondan üçüncü yerdə idi və yalnız Türkmənistan və Rusiya Federasiyasından irəlində idi. 2015-ci ilin oktyabr ayında dərc edilmiş son məlumatlara görə, Azərbaycan Respublikası bu qrupda birinci yerə çıxmışdır və Norveç, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Küveyti və digər ölkələri geridə qoymuşdur.

Təqdim olunan məlumatlar göstərir ki, ölkə Prezidenti İlham Əliyevin bəirlədiyi siyasi hədəflər reallığa adekvat və məqsədyönlü, yürüdüən siyasi kurs isə alternativsizdir.

Urxan Ələkbərov

**Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafı rəqəmlərdə:
beynəlxalq statistika**

Xülasə

Məqalədə davamlı inkişaf konsepsiyasının aktuallığından, bu sahədə Azərbaycanda aparılan uğurlu siyasətdən və inkişaf dinamikasından, onun planlaşdırılması və idarə edilməsi üçün kadr siyasətinin formalaşmasından, “yaşıl” iqtisadiyyatın əsas göstəricisi hesab edilən enerji ehtiyatlarının səmərəli istifadəsindən bəhs edilir.

Урхан Алекперов

**Устойчивое развитие Азербайджанской Республики в цифрах:
международная статистика**

Резюме

В статье рассматриваются вопросы актуальности концепции устойчивого развития, формирования кадровой политики для целей планирования и управления, эффективного использования энергетических ресурсов, являющимися основным показателем “зеленой” экономики, а также подчеркивается успешная политика и динамика развития этой области.

Urkhān Alekperov

**Sustainable development of the Republic of Azerbaijan in figures:
international statistics**

Summary

The article tells about the relevance of the concept of sustainable development, the successful policies and dynamics of development in this area, on the formation of personnel policy for its planning and management, the effective use of energy resources which is a key indicator of a “green” economy.

Açar sözlər: davamlı inkişaf, “yaşıl” iqtisadiyyat, “yaşıl” artım, davamlı inkişafın idarə edilməsi, enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə.

Ключевые слова: устойчивое развитие, “зеленая” экономика, “зеленый” рост, управление устойчивого развития, эффективное управление энергетических ресурсов.

Keywords: sustainable development, “green” economy, “green” growth, management of sustainable development, effective management of energy resources.

Ədəbiyyat

1. Aliyev İ.H. www.bakuforum.org/president_speeches. 2014.
2. Mehdiyev R.Ə. Tarixi idrakın elmliyi problemlərinə dair. Bakı, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2015, 318 s.
3. <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/summit>, 08 oktyabr, 2015.
4. Ələkbərov U.K. Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. Bakı, “Təhsil”, 219 s.

5. Alakbarov U. K. Ecologization of human activity. J. Energy, Ecology, Economy, 1998, №2, pp 141-143.
6. UNIS/INF/63, UN, New York, 1995.
7. <http://worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>, 10 oktyabr, 2015.
8. <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>, 10 may 2015.
9. World Development Indicators & Global Development Finance, Worldbank.org/data, aprel 2015.
10. <http://worldbank.org/indicator/EG.GDP.PUSE.KO.PP.KD>, October 10, 2015.

МАКРОЭКОНОМИЧЕСКАЯ СТАБИЛЬНОСТЬ, РОСТ И РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВОГО СЕКТОРА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Шахин САДЫГОВ

*д.э.н., профессор кафедры “Эконометрии”
Азербайджанского государственного экономического университета
AZ1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-почта: sh.sadigov@cabmin.gov.az*

1. Постановка проблемы

Неотъемлемым направлением построения и функционирования сбалансированной рыночной экономики, приоритеты которой реализуются сегодня в Азербайджане, является наличие эффективного, конкурентоспособного и надежного финансового сектора. Повышение ее роли в экономике входит в число основополагающих задач государства, а эффективное функционирование данного сегмента экономики провозглашено в качестве одной из главных целей успешного развития.

Финансовый сектор Азербайджана неразрывно связано с динамикой роста и текущим состоянием экономики, политической и социальной ситуацией в стране, правовым полем функционирования, как её составных частей, так и экономических агентов. Практика последних лет показывает, что проблемам, которые возникают в финансовом секторе страны, довольно часто предшествуют именно макроэкономические сдвиги. При таких обстоятельствах оценка эффективности её функционирования без анализа влияния макроэкономических изменений представляется неполной.

С учетом вышесказанного, в рамках данной статьи делается попытка на основе хронологии экономического роста и развития финансового сектора оценить их взаимное влияние в процессе достижения макроэкономической стабильности и финансовой устойчивости.

2. Анализ последних исследований и публикаций

В экономической литературе имеется целый ряд публикаций, освещающих в той или иной степени вопросы взаимосвязи развития банковской системы и темпов экономического роста. Для их теоретического осмысления важное значение имеют работы Н.Брука, Ш.Дау, Э.Долана, Ф.Карвальо, Дж.Кейнса, К.Кэмпбелла, Р.Левайна, Р.Миллера, Х.Мински, Ф.Мишкина, Б.Мура, П.Роуза, Д.Стиглица, П.Эрл и др. Некоторые аспекты, связанные с взаимовлиянием экономического роста и развития банковской системы, освещались в трудах ученых постсоветских стран – Л.Абалкина, В.Букато, А.Гальчинского, В.Гейца, С.Глазьева, М.Ершова, Т.Койчуева, О.Лаврушина, И.Лютого, Ю.Масленченкова, М.Матовникова, К.Рудого, В.Сенчагова и др. При изучении указанных проблем в условиях Азербайджанской Республики использовались труды М.Ахмедова, В.Ахундова, Д.Гаджиева, Г.Иманова,

Н.Иманова, Э.Исмаилова, А.Керимова, З.Мамедова, М.Мейбуллаева, Ф.Муршудли, Э.Рустамова, З.Самедзаде и др.

Несмотря на имеющуюся научную базу и возросший интерес к причинно-следственной связи между темпами экономического роста и уровнем развития финансового сектора, в данном вопросе все еще не достигнуто согласия. Объективная необходимость его научного осмысления и комплексного анализа в условиях трансформационной экономики стали основой выбора темы настоящей статьи.

3. Цель статьи

Основная цель настоящей научной публикации состоит в определении взаимосвязи экономического роста и развития финансового сектора, начиная с периода трансформации экономики в рыночную до нынешнего устойчивого роста в условиях диверсифицирующего нефтяного сектора и расширения внешнеэкономических связей.

4. Изложение основного материала исследования

С момента обретения своего суверенитета Азербайджан на пути к созданию новой экономической системы сталкивался со многими вызовами. В начале 1990-х гг. крах социалистического сообщества и распад советской империи привели нашу страну к политическому хаосу, экономическому параличу, полному разрыву внешнеторговых связей, состоянию социального коллапса. Объем ВВП ежегодно уменьшался на 16%, и уже к 1995 г. суммарный экономический спад достиг почти 60% (Рис. 1).

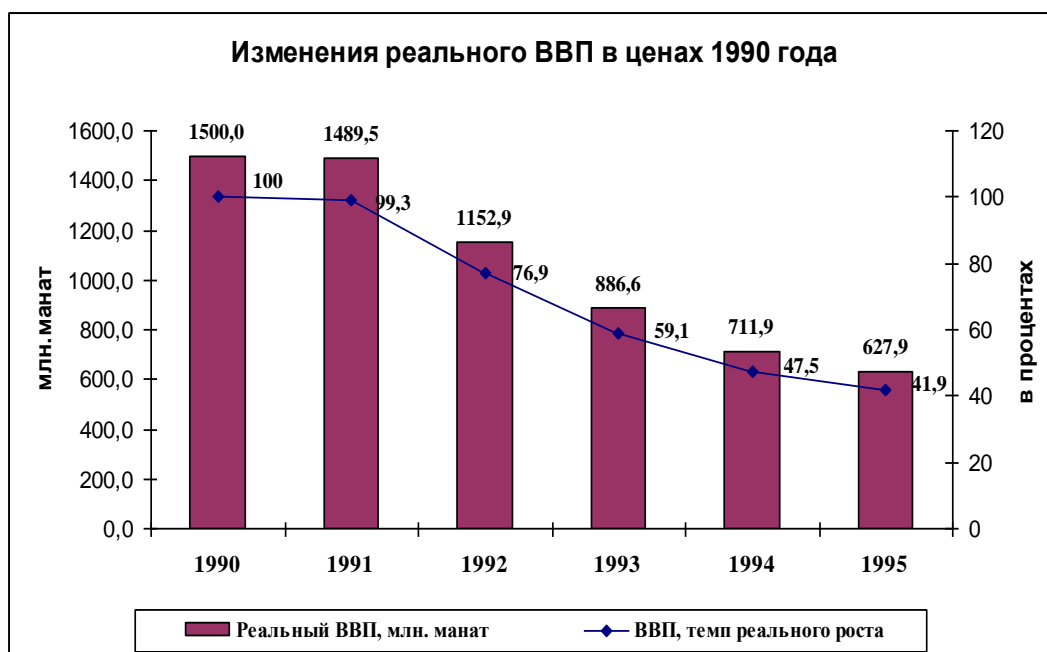

Рис.1. Изменение реального ВВП Азербайджана за 1990-1995 гг. (в ценах 1990 г.)

Быстрыми темпами рос индекс потребительских цен: в 1994 г. инфляция достигла 1763,5% (Рис. 2). Внешнеторговый оборот, в том числе экспорт, к этому времени уменьшился более чем втрое (Рис. 3). Более чем в 3,5 раза сократился объем инвестиций.

Рис. 2. Уровень инфляции в Азербайджане в 1991-1995 гг.

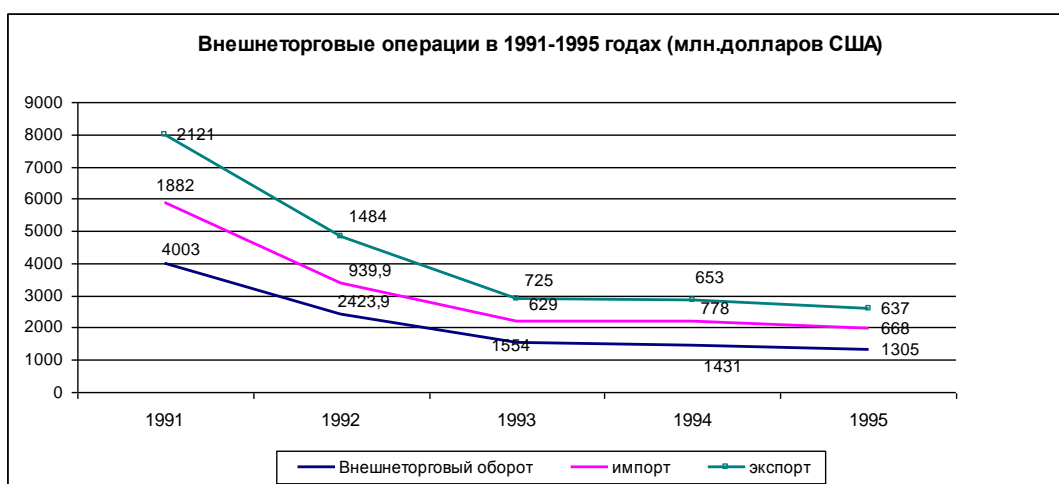

Рис. 3. Внешняя торговля Азербайджана в 1991-1995 гг.

Систематические неплатежи и перебои в финансово-кредитной сфере способствовали росту бюджетного дефицита (в 1994 г. – 9,4% ВВП), исчерпанию валютных резервов государства. Курс доллара к манату вырос за эти годы более чем в 100 раз. Денежная масса повысилась почти в 10 раз за год. Усилилась дифференциация доходов: реальная величина зарплаты составляла лишь 17% от уровня 1991 г. Многократно возросла безработица (по сравнению с 1990 г. – в 6 раз), более 60% населения страны оказалось за чертой бедности. Все это усугублялось военной агрессией против Азербайджана со стороны Армении, оккупировавшей 1/5 его территории, в результате чего сотни тысяч беженцев оказались в тяжелом социальном положении. В целом указанный период в республике сопровождался серьезными военными, социальными, политическими потрясениями, а также значительным трансформационным спадом [1, с. 89].

С приходом к руководству республикой Гейдара Алиева в 1994 г. произошел коренной перелом во всех сферах общественной жизни республики, что привело к её постепенному возрождению, установлению внутренней политической стабильности, решению судьбоносных проблем в экономической и социальной областях. Именно в этот период была разработана стратегия экономических реформ, началось осуществление широкомасштабных мер по созданию рыночных институтов и восстановлению экономики. Они были нацелены, главным образом, на развитие частного сектора и интеграцию страны в глобальное экономическое пространство.

Главным препятствием экономического роста стала высокая инфляция. Обуздание инфляции и достижение финансовой стабилизации рассматривались в качестве важнейшего

условия прекращения спада и начала роста в экономике, для чего были выявлены ее побудительные причины. Установлено, что основной причиной роста инфляции являлось ежегодное снижение объемов производства, значительный рост производственных издержек, большой дефицит государственного бюджета и инфляционные методы его покрытия, и, как следствие, наличие огромной избыточной денежной массы. В этих условиях был принят комплекс мер, направленных на углубление процесса либерализации цен и переход на жесткую бюджетную и денежно-кредитную политику. В итоге была достигнута позитивная динамика изменения индекса потребительских цен, которая снизилась до 511,8% в 1995г. и 119,9% в 1996 г. Дефицит консолидированного бюджета сократился с 13,3% в среднем за 1993-1994 гг. до 3,1% в 1995 г. В последующие 5 лет данный показатель стабильно держался на этом уровне, составив в среднем 3,7% ВВП, а по государственному бюджету он был еще меньше – лишь 2.1%. Замедлился рост денежной базы – до 16% в год. Средний рост потребительских цен составил 2,7%, что в 15 раз ниже, чем по остальным странам СНГ. Устойчиво росла реальная зарплата, которая поднялась более чем втрое. Реальные душевые доходы увеличились на 2.5%. Манат укреплялся в номинальном выражении, и его реальный курс оставался стабильным.

Грамотная макроэкономическая политика обеспечила устойчивость азербайджанской экономики, благодаря чему республика, в отличие от других стран постсоветского пространства, избежала валютного кризиса 1998 г. К тому времени Азербайджан имел небольшой государственный внешний долг (15% ВВП) и мизерный объем краткосрочных обязательств, дефицит госбюджета не превышал 2,4% ВВП, оставалось стабильным и соотношение бюджетных доходов к ВВП.

Среднегодовой темп роста ВВП в 1996-2000 гг. составил 7,1%. Инвестиции выросли в 3,7 раза, а их объем превысил уровень 1991 г. более чем вдвое. Суммарная величина чистого притока прямых иностранных инвестиций составил 4,4 млрд долл. (Рис. 4).

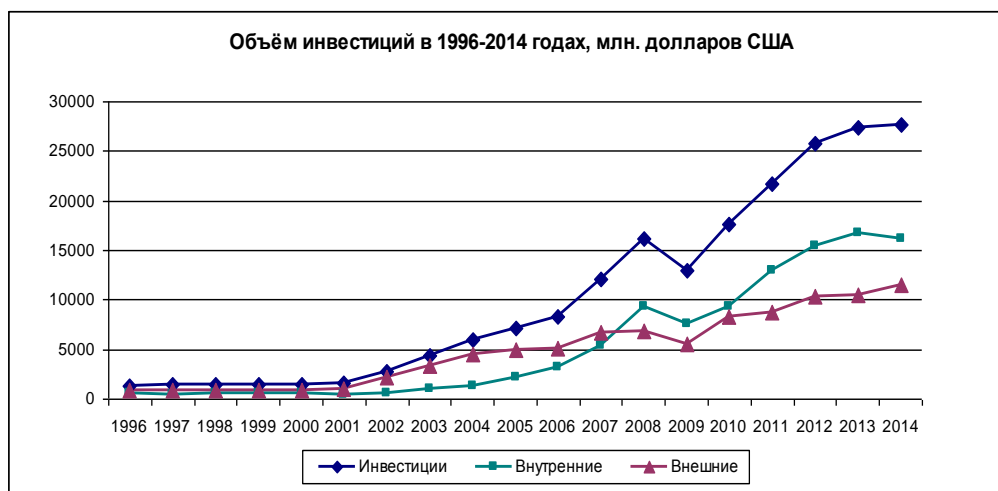

Рис. 4. Динамика объема инвестиций в Азербайджане в 1996-2014 гг.

По показателю отношения ПИИ к ВВП (в среднем за 1996-2000гг.20.6%) Азербайджан на этом историческом отрезке вышел на ведущие позиции в мире. В дальнейшем, в 2001-2004 гг., интенсивность инвестиционных «вливаний» еще более усилилась: вышеуказанный показатель превысил 36%, (2001-2004гг.) став самым высоким в мире. Среднегодовая чистая величина ПИИ составила за(1996-2014гг.) эти годы 1.6 млрд долл., увеличившись по сравнению с предыдущим периодом в 3 раза.(1996-2000гг. по сравн.с 2001-2004 гг.) Таким образом, наблюдавшийся в экономике Азербайджана спад сменился в течение рассматриваемого периода значительным ростом производства и инвестиций, который в последующие годы принял характер экономического бума.

Следует отметить, что в эти и последующие годы особое внимание уделялось гармонизации параметров бюджетной и денежно-кредитной политики, которые отразились

не только в более тесной увязке динамики денежной массы и уровня потребительских цен, но и в повышении сбалансированности доходной и расходной частей бюджета. Укреплению достигнутой стабилизации способствовал выбор макроэкономически обоснованной, социально справедливой нефтяной стратегии, а также всемерное стимулирование развития ненефтяного сектора экономики.

Одновременно с проводимыми структурными реформами усилия правительства были направлены на создание институциональных основ рыночной экономики. В рамках правовой реформы существенно изменились функции органов государственного управления, сформировалась нормативная база для нового финансового сектора и всех экономических агентов, независимо от форм их организации, собственности и вида деятельности. В корне изменилась и налоговая система. Проведение реформ в законодательной сфере определило правовое поле, которое обеспечивало формирование рыночной инфраструктуры и развитие рыночных институтов. В результате осуществленных мер в стране сформировалась привлекательная, как для местных, так и для зарубежных инвесторов инвестиционная среда, которая подтвердилась в начальные и последующие годы реформ значительными объемами инвестиций и поступательным ростом реального ВВП.

О правильности избранного пути развития убедительно свидетельствуют результаты социально-экономического развития последних 12 лет.

Начальная стадия этого периода ознаменовалась экономическим рывком, связанным, прежде всего, с нефтяным бумом. За 2005-2007 гг. среднегодовые темпы роста ВВП стабильно превышали 25%. В последующие два года в условиях глобального финансового кризиса рост несколько замедлился, но оставался достаточно высоким (соответственно 10,8% и 9,3%). В целом за 12 лет ВВП увеличилось в 3,7 раза, причем характерным является опережающий рост ненефтяного ВВП (Рис. 5).

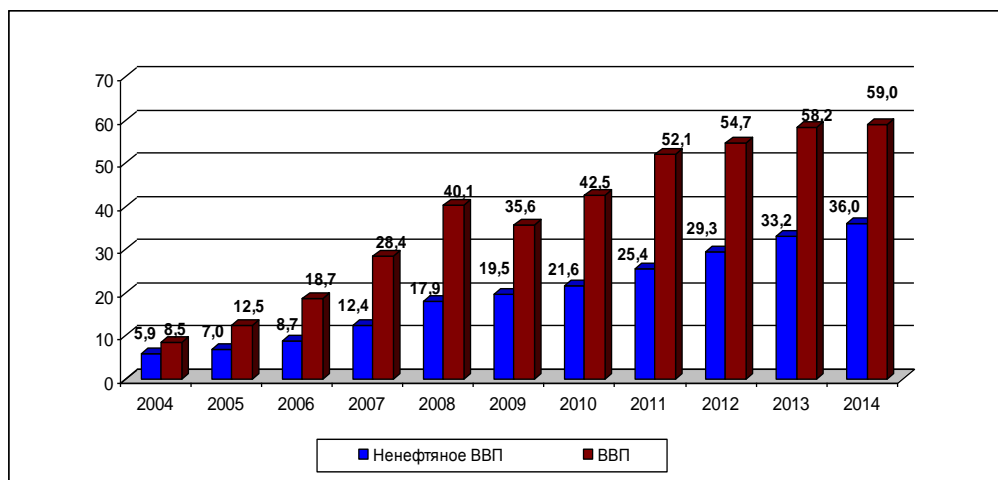

Рис. 5. ВВП Азербайджана в 2004-2014 гг. (млн. манат)

В 2014 г. величина ВВП достигла 59,0 млрд. манат, а его среднедушевой показатель, рассчитанный по паритету покупательной способности, составил 17761 долл. по сравнению с 2524 долл. в 1995 г. [3]. По приведенным цифрам можно однозначно утверждать о качественно новом, более высоком уровне развития страны.

Ключевую роль в сохранении долгосрочной макроэкономической стабильности сыграла бюджетная политика. Динамика доходов государственного бюджета Азербайджана за последние 12 лет иллюстрируется на рис. 6. За период 2005-2014 гг. доля бюджетных доходов в ВВП повысилась с 16,4% до 31,2%, а бюджетных расходов – с 17,1% до 31,7%.

Рис. 6. Доходы государственного бюджета Азербайджана в 2003-2014гг. (млн. манат)

Бюджетный дефицит в 2014 г. составил 308.4 млн. манат. Уровень инфляции только в 2007-2008 гг. превышал одноцифровое значение (соответственно 16,7% и 20,8%), а на конец 2014 г. составил лишь 1,4%. Стратегические валютные запасы страны на эту дату, включающие и средства Государственного Нефтяного фонда Азербайджанской Республики, превысили 46,0 млрд долларов, что позволяло финансировать примерно пятилетний импорт товаров и услуг.

Стабилизировались тенденции в курсах национальной валюты, как по номинальному, так и по реальному эффективному индексу. Объем инвестиций в национальную экономику за эти годы превысил 153.1 млрд. манат, причем наблюдался неуклонный рост внутренних инвестиций, доля которых в 2014 г. составила 58,1%. Общий внешнеторговый оборот Азербайджана за 12 лет в реальном выражении вырос почти в 6 раза, в том числе экспорт – 8 раз. Положительное сальдо торгового баланса в 2014 г. составило 18,9 млрд долларов.

Рис. 7. Текущие операции платёжного баланса Азербайджана (млрд долл.)

Достигнуты значительные достижения в сокращении бедности. Реализация государственной программы в этой области позволила сократить показатель бедности с 45% в 2003 г. до 16% в 2007 г. Последовательно увеличивались номинальные доходы населения:

за 2005-2014 гг. они возросли почти в 6 раз, при этом номинальная средняя заработная плата повысилась в более чем в 4,5 раза.

Наряду с вышеизложенными успехами, достигнутыми Азербайджаном в макроэкономическом регулировании экономики, с провозглашением государственного суверенитета начался естественный процесс формирования институциональной и правовой базы его банковской системы, которая, в свою очередь, сыграла значительную роль в определении макроэкономических рамок и достижении финансовой стабильности. Начальный этап ее формирования и становления (1992-1995 гг.) характеризовался больше количественным, нежели качественным ростом в условиях высокой инфляции.

Национальный банк Азербайджана (НБА)³ был создан 12 февраля 1992 г. на базе азербайджанских контор Государственного банка, Промстройбанка и Агропромбанка СССР. В 1992 г. были приняты законы «О Национальном банке» и «О банках и банковской деятельности». В августе 1992 г. республика вышла из рублевой зоны и ввела национальную валюту манат. В качестве основной задачи формирования банковской системы страны провозглашалось расширение сети коммерческих банков, создание инфраструктуры банковской системы, обеспечение нормального функционирования ее платежной и расчетной систем. В этих целях были установлены либеральные условия по вхождению на рынок банковских услуг, в частности, невысокие требования по капиталу и мягкие механизмы контроля и инструменты регулирования данной сферы. Данный этап характеризовался спонтанным развитием банков и организацией ускоренными темпами их избыточного количества: в 1992-1994 гг. в стране функционировали 233 банка и 370 их филиалов. Однако в экономической обстановке того периода указанный процесс не сопровождался позитивными качественными изменениями: эти банки, уставной капитал которых составлял в среднем 10-12 тыс. долл., фактически не играли для экономики никакой роли, и основная их часть занималась финансовыми спекуляциями.

В 1993 г. произошел определенный перелом, и банковская система стала все больше приобретать имманентную ей специфику. Этому, в первую очередь, способствовало обьявление маната единственным средством платежа на территории Азербайджанской Республики (с 1 января 1994 г.), а также бóльший акцент на реструктуризацию и оздоровление государственных банков, обеспечение институционального формирования частного банковского сектора. Для решения одной из основных проблем того периода – подавления гиперинфляции – НБА привел в соответствие с рыночным спросом продажу централизованных кредитных ресурсов, начал проводить политику реальных процентных ставок, принял действенные меры по легализации валютного рынка и валютному регулированию (с привлечением средств МВФ и Всемирного банка). Формирование валютного рынка, создание и работа Бакинской межбанковской валютной биржи (БМВБ), а также проведение валютных торгов по рыночным правилам положили начало созданию инфраструктуры полноценного валютного рынка. Все это сопровождалось принятием ряда важных экономических законов, необходимых для достаточного обеспечения правового поля для денежно-кредитного и финансового рынка в целом.

Период 1996-1999 гг. характеризовался началом структурных реформ и стабилизации в банковской системе АР. Именно на данном этапе она получила свое реальное развитие в нынешнем формате.

Упорядочение ситуации в системе частных коммерческих банков осуществлялась двумя методами: административными (в первую очередь, регулированием минимально необходимого уровня уставного капитала банков) и нормативными (контроль и регулирование всех финансовых и технологических параметров банковской деятельности). Так, рост требований к минимальному размеру уставного капитала действующих и вновь создаваемых банковских учреждений способствовал консолидации банковского сектора, в результате чего к 2000 г. количество банков сократилось до 70 (со 136 в 1996 г.). Вместе с тем данный процесс сопровождался постепенным выходом на отечественный банковский

³ Ныне Центральный банк Азербайджана (ЦБА).

рынок частных банков с иностранным капиталом.

К 1996 г. был определен новый порядок проведения валютных торгов БМВБ. Основным их участником, наряду с банками – продавцами и покупателями иностранной валюты, стал НБА, главной задачей которого определена стабилизация курса маната.

Очередной этап банковской реформы – 2000-2004 гг. – был направлен на реструктуризацию и кардинальное реформирование отечественной банковской системы. Данный этап рассматривается как период стремительного развития банковской системы страны, интеграции в мировой финансовый рынок. Происходило интенсивное оздоровление частных банков, банковский сектор все больше вовлекался в глобализацию, что создало условия для повышения его устойчивости. Продолжились начавшиеся в этой сфере на прошлом этапе консолидационные процессы. Последовательное повышение требований НБА по минимальному размеру капитала привело к ежегодному сокращению числа банков на рынке – до 44 в 2004 г.

Начавшийся приток в страну нефтяных доходов определил необходимость существенного повышения уровня банковской системы страны. С учетом этого, главные стратегические цели ее развития заключались в обеспечении эффективной трансформации нефтяных доходов в ненефтяной сектор, повышении возможностей доступа населения и регионов к банковским услугам, создании действительно конкурентной среды на отечественном банковском рынке.

В ответ на всевозрастающий интерес к банковскому сектору Азербайджана со стороны зарубежных инвесторов, 1 января 2004 г. решением НБА были сняты ограничения на участие в нем иностранного капитала. Одновременно начался процесс внедрения коммерческих банков на внешние финансовые рынки.

Современный этап развития отечественной банковской системы, охватывающий период с 2005 г. по настоящее время, характеризуется, наряду с заметными количественными достижениями, значительными качественными сдвигами. Проводимые в последние годы реформы стали давать ощутимые положительные результаты и в банковской сфере. Азербайджанские банки стали гибче строить свою клиентскую политику, предлагая достаточно большое разнообразие банковских услуг.

В настоящее время в республике утвердилась двухуровневая банковская система рыночного типа, которая представлена, прежде всего, центральным банком страны и совокупностью кредитных организаций. Они практически бесперебойно обеспечивают расчеты между всеми звеньями экономики, перераспределяют временно свободные денежные средства, выполняют другие банковские функции, постоянно и тесно взаимодействуя на рынке между собой и с внешней средой. Указанные компоненты образуют единую систему, предназначенную для обслуживания денежного обращения и объединенную общими функциями и целями. Это обеспечивается также наличием общей нормативно-правовой базы – банковского законодательства, определяющего правовой статус и порядок взаимодействия основных звеньев банковской системы [5, с. 133-134].

Современный уровень развития банковской системы страны и её устойчивость определяется нижеследующими основными показателями (Таблица 1) [6, с. 8-10, 54-57]:

Таблица 1. Динамика основных показателей развития банковской системы и её устойчивости

Показатели \ Годы	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Активы, млн. манат	2252,0	3778.0	6725,7	10273.5	11665.2	13290.8	13946.8	16530.4	20385.1	25182.5
темпы роста, в процентах	34.5	67,8	78,0	52,7	13,6	13,9	4.9	18.5	23.3	23.5
Капитал, млн. манат	331	603.3	1061.1	1491,7	1759	1897.1	1886.3	2573,0	3426.2	4269.7

Годы Показатели	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
<i>темпы роста, в процентах</i>	48	82.3	75.9	40.6	17,9	7,9	-0.6	36,4	33.2	24.6
Кредиты в экономику, млн. Манат	1443.8	2369.4	4642.6	7223.1	8554.7	9386.3	10194.3	12656.3	14840.6	18257.3
<i>темпы роста, в процентах</i>	55	64.1	95.9	55.5	18.4	9.7	8,6	24.2	17.3	23
<i>Удельный вес просроченных кредитов, в процентах</i>	4,7	3,3	2,1	2,2	3,6	5,4	6,4	6.1	5.1	5.3
Внешний долг, млн. манат	-	421,8	1171	2078	1740	1851	1860,4	2269,5	3298	4781
Вклады населения, млн. манат	494,5	819,5	1468,4	1905.3	2335	3030	4119,8	5113,4	6395.8	7188.4
<i>темпы роста, в процентах</i>	22,7	65.7	79,2	29,6	22,5	29,8	36	24,1	25.1	12.4
Срочные вклады, млн.манат (без учета финансовых учреждений)	596.4	1129.2	1620.2	1847.1	1947.3	2363.8	3015.9	3171.3	3236.2	4077.2
Ликвидные активы, млн. манат	612.2	1074,5	1271,9	1713,3	1502,6	2330,4	2426,2	2625,5	2287.5	3223.7

Очевидно, что на данном этапе исторического развития экономики страна нуждается в эффективной и конкурентоспособной банковской системе, особенно в условиях нарастания вызовов глобализации. Стратегические цели ее развития предусмотрены в утвержденной Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым Концепции развития «Азербайджан – 2020: взгляд в будущее» [7, с. 16-17]. Для их достижения необходимо не только проведение грамотной политики по формированию условий для развития финансовой системы со стороны государства, но и усилия со стороны самих кредитных организаций, направленные на повышение их конкурентоспособности на рынке.

5. Выводы и перспективы дальнейших исследований

Таким образом, проводимая в Азербайджане стратегически осмысленная экономическая политика, базирующаяся на научных основах, мировой практике и прагматизме в принятии управленческих решений, обеспечила необходимую макроэкономическую среду для динамичного, целенаправленного развития экономики республики, открыла реальные возможности для решения перспективных задач во всех ее областях, в том числе в отечественном финансовом секторе.

Şahin Sadıqov

Azərbaycanda makroiqtisadi sabitlik, artım və maliyyə sektorunun inkişafı Xülasə

Məqalədə əsas iqtisadi göstəricilərin dinamikası kontekstində Azərbaycanın maliyyə sektorunun inkişafının əsas istiqamətləri araşdırılır. Maliyyə sektorunun iqtisadi artım və inkişaf xronologiyası əsasında onların makroiqtisadi sabitliyə və maliyyə dayanıqlılığına nail olunmasında qarşılıqlı təsirləri qiymətləndirilir. Azərbaycanın inkişafında müstəqillik illəri ərzində müşahidə olunan iqtisadi artımın əsas amilləri açıqlanır. Eyni zamanda burada, ölkə iqtisadiyyatında maliyyə

sektorunun rolunun vacibliyi, onun iqtisadi islahatların aparılmasında artan əhəmiyyətinin əsas məqsədlərinin həyata keçirilməsi vurğulanır. Makroiqtisadi dəyişikliklər nəzərə alınmaqla maliyyə sektorunun institusional və hüquqi bazasının formalaşdırılması təhlil olunur. Əsas göstəricilərin və dayanıqlılığın dinamikası təqdim olunur.

Шахин Садыгов
Макроэкономический рост, стабильность и развитие финансового сектора в Азербайджане
Резюме

В статье исследуются основные тренды развития финансового сектора Азербайджана в контексте динамики основных экономических показателей. На основе хронологии экономического роста и развития финансового сектора оценивается их взаимовлияние в процессе достижения макроэкономической стабильности и финансовой устойчивости. Раскрываются основные факторы экономического роста, наблюдающийся за годы суверенного развития Азербайджана. Акцентируется внимание на повышении роли финансового сектора в экономике страны, ее растущем значении для реализации основных целей экономического реформирования. С учетом макроэкономических изменений анализируется процесс формирования институциональной и правовой базы финансового сектора. Представлена динамика основных показателей ее развития и устойчивости.

Shahin Sadiqov
Economic growth and development of bank system of Azerbaijan
Summary

This article examines the development of Azerbaijan's financial system in the context of economic growth in modern conditions. Based on the chronology of economic growth and development of the financial system is estimated their mutual in achieving macroeconomic stability and financial stability. Reveals the main factors of economic growth achieved during the years of sovereign development of Azerbaijan, as well as key points of economic strategy, which is based on observable macroeconomic dynamics. The characteristic of competent macroeconomic policy and sustain the Azeri economy, particularly in times of crisis. Showing the motives of high inflation in the early 1990s and a series of measures taken by the leadership of the Republic of Azerbaijan to reduce it. The dynamics of the main macroeconomic indicators of development of Azerbaijan during the years of its independent existence. Stresses the main parameters of the budget, monetary and investment policies, as well as measures aimed at creating the institutional foundations of a market economy. Highlights the results of socio-economic development of the past 10 years. As part of the period covered in more detail the steps involved in the manifestations of the global financial crisis. Focuses on enhancing the role of the financial system in the country's economy, its growing importance for the realization of the main objectives of economic reform. Given the macroeconomic changes analyzes the processes of formation of the institutional and legal framework of the financial system in the country, while emphasizing the strong role of the Central Bank of Azerbaijan in their successful implementation. Reveals the essence of structural reforms aimed at stabilizing the situation in the financial system. Assessed the actions of the monetary authorities in the foreign exchange regulation. The dynamics of the main indicators of its development and stability of the financial sector of the domestic economy. There is a significant increase in the financial system of the country associated with the influx of oil revenues and the growing interest in the financial sector of Azerbaijan by foreign investors.

Açar sözlər: makroiqtisadi dinamika, iqtisadi artım, ÜDM, inflyasiya, milli valyutanın məzənnəsi, qeyri-neft sektoru, maliyyə sektoru, dövlət büdcəsi, bank sistemi, kommersiya bankları, islahatların aparılması, dayanıqlılıq.

Ключевые слова: макроэкономическая динамика, экономический рост, ВВП, инфляция, курс национальной валюты, нефтяной сектор, финансовый сектор, государственный бюджет, банковская система, коммерческие банки, реформирование,

устойчивость.

Keywords: macroeconomic dynamics, economic growth, GDP, inflation, exchange rate, the non-oil sector, the banking system, commercial banks, reformation, sustainability.

Литература

1. Рустамов Э. Экономическая модернизация Азербайджана: вызовы и решения. Москва: Экон-Информ, 2010.– 367 с.
2. Transition report 2000:Employment, skills and transition. London: EBRD, October 2000.–232 p.
3. IMF. World Economic Outlook Database, October 2012.
4. Post-USSR: Assessing Government Anti-Crisis Actions. Moscow: Post-Crisis World Institute, February-March 2009.– 116 p.
5. Муршудли Ф.Ф. Банковское обслуживание внешнеэкономической деятельности Азербайджана в условиях финансовой глобализации. Монография. Баку: Издательский Дом «Şərq-Qərb», 2013. – xvi, 416 с.
6. Statistical Bulletin of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2013, № 1.– 75 p.
7. Концепции развития «Азербайджан 2020: взгляд в будущее». Баку, 2012. – 41 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.president.az/files/future_ru.pdf.

ÖLKƏLƏRİN İQTISADI İNKİŞAF GÖSTƏRİCİLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANIN QLOBAL REYTINGLƏRDƏKİ MÖVQEYİ

Elşən HACIZADƏ

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, i.e.d., professor
AZ1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-poçt: elshan@hajizada.com*

1. Giriş

Azərbaycanın iqtisadi qüdrəti və dünyada geosiyasi əhəmiyyəti artmaqda davam edir. Bu istiqamətdə ölkədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən müəyyən edilən iqtisadi kurs əsasında məqsədyönlü siyasət aparılır, çoxsaylı dövlət proqramları həyata keçirilir, strategiyalar, konsepsiyalar reallaşdırılır, integrasiya prosesləri genişləndirilir və dərinləşdirilir. Hazırda ölkənin gələcək inkişafının davamlılığının təmin edilməsi üçün təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında çox iddialı, eyni zamanda real hədəflər müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, həmin konsepsiyaya əsasən 2020-ci il üçün neft amilindən asılılıq minimuma endiriləcək, qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına ÜDM-in həcmi 2013-cü ilə nisbətdə 2 dəfə artırılaraq 100 milyard manata yüksəldiləcəkdir [7].

Ölkədə iqtisadi inkişaf proseslərinin nəticələrini Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatlarında aydınlığı ilə görmək və təhlil etmək mümkündür [4]. Bununla yanaşı, qloballaşmanın dərinləşdiyi indiki məqamda bir sıra aparıcı ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatlar da bu inkişaf proseslərini qiymətləndirirlər, hazırladıqları indeksləşmə modelləri əsasında Azərbaycanın da dünya ölkələri sırasındakı reytingini müəyyənləşdirirlər. Hər iki tərəfin hesabatlandırmaları respublikanın iqtisadi inkişafında uğurlu dinamizmin bərqərar olmasına bir daha yəqinlik gətirir. Burada, həmçinin bütün bu reallıqlara bir elmi sistemlilik gətirmək, müvafiq təhlil əsasında ümumiləşdirmələr aparmaq zərurəti də ortaya çıxır. Bunun üçün də ölkələrin iqtisadi inkişaf göstəriciləri və onların xarakteristikası, dünya ölkələrinin qlobal indeks və reytinglərlə dəyərləndirilməsi, qlobal indeksləşmələr kontekstində Azərbaycanın dünya dövlətləri təsnifatında mövqeyi kimi məsələlər bizim tədqiqatın da predmeti və obyektinə çevrilir.

2. Ölkələrin iqtisadi inkişaf göstəriciləri və onların xarakteristikası

Hər hansı bir ölkənin iqtisadi inkişafı təyin olunmuş hesabatlanmadan keçir. Bir çox ölkələr öz səviyyəsini ABŞ-la müqayisə etməyə meyillidirlər. Bu kimi müqayisələr təhlil qammasında tam

ifadə etmədiyindən qüsurlu sayılır. Buna görə də ümumi təsbit olunmuş iqtisadi meyarlardan istifadə olunur.

Müasir dünyada ölkələrin iqtisadi inkişafı xarakterizə edən göstəricilərin sayı müxtəlif və çoxçeşidlidir. Bu göstəriciləri dəyərləndirməzdən öncə iqtisadi inkişafın özünün mahiyyətinə varmaq gərəkli sayılır. İqtisadi ensiklopediyalarda iqtisadi inkişaf (*economic development*) geniş təkrar istehsal və iqtisadiyyatın, məhsuldar qüvvələrin, artım və inkişaf amillərinin, elmin, təhsilin, mədəniyyətin, əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin, habelə insan kapitalının tədricən keyfiyyət və struktur dəyişikliklərini əks etdirən proses olaraq təyinat alır. Cəmiyyətin iqtisadi inkişafı çoxplanlı proses olub, iqtisadi artımı, innovasiya iqtisadiyyatını və vençur biznesini, iqtisadiyyatda struktur irəliləyişləri, əmək məhsuldarlığının artımını və əhalinin həyat keyfiyyətini əhatə edir. İnkişaf proseslərinin effektivliyi əksərən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin, dövlətin özünün və onun institutlarının effektivliyi ilə müəyyən olunur [1, 5].

Ölkənin iqtisadi inkişafının əsas göstəriciləri qismində Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM), Ümumi Milli Məhsul (ÜMM) və Milli Gəlir (MG), ÜDM-in adambaşına düşən miqdarı, əhalinin həyat səviyyəsinin keyfiyyəti və səviyyəsi, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi, insan kapitalı və iqtisadi azadlıq indeksləri çıxış edirlər. Bu göstəricilər sırasında ÜDM, ÜMM və MG ön mövqedə dayanaraq mütləq göstəricilər hesab olunur. Ölkənin iqtisadi inkişafının müəyyən edilməsində mütləq göstəricilərlə yanaşı struktur göstəricilərdən də istifadə olunur. Struktur göstəricilər - iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında məşğulluğun nisbəti, yanacaq-enerji balansının strukturu, nəqliyyat növləri üzrə daşınmalar və s. ehtiva edir. Bundan başqa bu sferada sosial təyinatlı göstəricilər də yer alır. Həmin göstəricilər sosial infrastruktur elementlərini əks etdirərək əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəlişi, rifahı və uzunömürlülük səviyyəsinin artımı, sağlam, aktiv yaradıcı nəslin formalaşması və təkrar istehsalı səciyyələndirilir. Sosial göstəricilər həm də geniş çevrədə sosial siyasətin əsas məqsədlərində ifadə olunan insan inkişafı indeksi, savadlılıq faizi, informatizasiya səviyyəsi, korrupsiyanın yayılması və kölgə iqtisadiyyatı kimi indikatorlarla da əks olunur. Bununla yanaşı, ölkənin iqtisadi inkişafı, həm də onun dünya təsərrüfatı sistemində iştirakı, inteqrasiyasının bir sıra göstəriciləri ilə xarakterizə edilir. Bu sırada ixrac, idxal və xarici ticarət kvotası, ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi və onun dünya ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi, adambaşına düşən xarici ticarət dövriyyəsi, kapitalın beynəlxalq miqrasiyası proseslərində ölkənin xüsusi çəkisi və digər bu kimi göstəricilər daha mühüm hesab olunur [1, 3]. Bir xüsusi cəhəti də vurğulamaq gərəkli ki, hər hansı bir ölkə iqtisadiyyatının inkişafının və artımının sabitliyini və dayanıqlılığını müəyyən edən ən mühüm göstəriciləri, inkişaf bazası insan kapitalının tərkib hissələrinə - tərbiyəyə, mədəniyyətə, təhsilə, elmə, əhalinin həyat keyfiyyətinə qoyulan investisiyalar əhatə edir.

3. Dünya ölkələrinin qlobal indeks və reytinglərlə dəyərləndirilməsi

Müasir reallıqlar belədir ki, qloballaşmanın sürətlə genişləndiyi bir dövrdə dünya ölkələri öz inkişaf səviyyələrini də bu axının pozitiv meyilləri üzərində qurmaq məcburiyyətində qalırlar. Bu çevrədən ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafı bir çox müvafiq sahədə ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qlobal indeks və reytinglərlə dəyərləndirilir.

Hazırda aşağıdakı beynəlxalq təşkilatlar və qurumların reyting araşdırmaları daha öncül sayılır:

<i>Nö</i>	Təşkilatın adı	Loqolar və yaranış tarixi	Nəşrin və məlumat bazasının adı
1	İsveçrə İqtisadi İnstitutu KOF Swiss Economic Institute http://globalization.kof.ethz.ch	 KOF 2002	Qloballaşma İndeksi KOF Globalization Index
2	BMT (İqtisadi və Sosial İşlər Departamentinin Əhali Artımı Şöbəsi) UN Department of Economic and Social Affairs Population Division - http://www.un.org	 1945	Dünya əhali artımının perspektivləri World Population Prospects

<i>Nö</i>	Təşkilatın adı	Loqolar və yaranış tarixi	Nəşrin və məlumat bazasının adı
3	BMT-nin İnkişaf Proqramı United Nations Development Programme (<i>UNDP</i>) http://www.undp.org	 1965	İnsan İnkişafı Hesabatı Human Development Report
4	Beynəlxalq Valyuta Fondu - BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı International Monetary Fund http://www.imf.org	 1945	Dünyanın iqtisadi perspektivləri üzrə məlumat bazası World Economic Outlook Database
5	İnkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki və maliyyə yardımı göstərən beynəlxalq maliyyə təşkilatı, DB The World Bank http://www.worldbank.org http://www.doingbusiness.org	 1945	Dünyanın inkişafı göstəricilərinin məlumat bazası World Development Indicators Database
			Biznesin aparılması hesabatı Doing Business Report

№	Təşkilatın adı	Loqolar və yaranış tarixi	Nəşrin və məlumat bazasının adı
6	ABŞ-n Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi U.S. Central Intelligence Agency https://www.cia.gov	 1947	Faktlar üzrə dünya kitabı The World Factbook
7	Dünya İqtisadi Forumu - Dünyanın mühüm problemlərinin müzakirəsi üçün təşkil edilmiş İsveçrə (Davos) qeyri-hökumət (beynəlxalq status qazanmış) təşkilatı World Economic Forum, http://www.weforum.org	 1971	Qlobal rəqabətqabiliyyətlilik hesabatı The Global Competitiveness Report
8	“İrs” fondu. ABŞ-ın Strateji Tədqiqatlar İnstitutu Heritage Foundation - http://www.heritage.org	 1973	İqtisadi azadlıq indeksi Index of Economic Freedom
9	İngiltərənin «Economist» jurnalının analitik bölməsi (Tiraj 1 milyondan çox) The Economist Intelligence Unit http://www.eiu.com	 1843	Həyat keyfiyyəti indeksi Quality of Life Index
10	“Mercer” - İnsan resursları və maliyyə xidmətləri üzrə konsaltinq kompaniyası (19 min işçi, 42 ölkədə filial) Mercer - http://www.mercer.com	 1975	Həyat Bahalıqlığı Reytingi Cost of Living Survey
11	Yeni dünya idarəetməsi forumu Forum for a new World Governance http://www.world-governance.org		Dünya idarəetmə indeksi World Governance Index
12	“Beynəlxalq şəffaflıq” təşkilatı - Korrupsiya ilə mübarizə və onun dünya üzrə səviyyəsini tədqiq edən beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı - Berlin Transparency International http://www.transparency.org	 1993	Korrupsiyanı qavrama indeksi Corruption Perceptions Index
13	İsveçrə Suveren Zənginlik Fondu İnstitutu The Sovereign Wealth Fund Institute - SWFI http://www.swfinstitute.org		Müstəqil Fondların Linaburg-Maduell Şəffaflıq İndeksi The Linaburg-Maduell Transparency Index
14	Maliyyə bazarında analitik tədqiqatlar aparan kompaniya (ABŞ) Standard & Poor's - S&P http://www.standardandpoors.com	1860	Kredit reytingi Sovereign Ratings
15	Xəzz üçün həll MMC - Reyting təşkilatı olaraq təsis edilən beynəlxalq korporasiya (ABŞ) Fitch Ratings LTD - http://www.fitchratings.com	 1913	Kredit reytingi Sovereign Ratings
16	Con Mudus (1868-1958) tərəfindən təsis edilən, kredit reytingləri verən, risklər üzrə tədqiqat və təhlillər aparan özəl şirkət (ABŞ) Moody's - http://www.moody's.com	 1900	Kredit reytingi Sovereign Ratings
17	“Institutional Investor” şirkəti - Biznes aləmini beynəlxalq maliyyə üzrə müxtəlif nəşrlərlə təmin edir, müstəqil borcların ödənilməməsi ehtimalı ilə bağlı ölkə kredit reytingi verir. Institutional Investor http://www.institutionalinvestor.com		Institutional Investor Ölkə Kredit Reytingi Country Credit Rating

Şəkil: Dünya ölkələrini qlobal indeks və reytinglərlə dəyərləndirən beynəlxalq təşkilatlar və qurumlar

Ölkələrin qloballaşma prosesinə qoşulması Qloballaşma İndeksi (*KOF, Globalization Index*) ilə hesablanır. Qloballaşma indeksi iki ayrı mənbə - KOF İsveçrə İqtisad İnstitutu (*KOF Swiss Economic Institute*) və Xarici Siyasət Jurnalı (*Foreign Policy Magazine*) tərəfindən hazırlanmışdır. Ancaq bunlar arasında ən əhatəlisi və məşhur olanı KOF İsveçrə İqtisad İnstitutu tərəfindən hazırlanan KOF Qloballaşma İndeksidir (*KOF Globalization Index*). KOF Qloballaşma İndeksi həm yekun qloballaşma indeksi, həm də onun alt-indeksləri olan iqtisadi qloballaşma, siyasi qloballaşma və sosial qloballaşma indeksləri üzrə ölkələrin reytingini müəyyən etməyə imkan verir. Bütün indekslər 1-100 bal arası sistemlə qiymətləndirilir. 100 bal ən yüksək qloballaşma, 1 bal isə ən zəif qloballaşma səviyyəsini ifadə edir [2, 7].

Ölkələrin dünya çapında rolunu dəyərləndirən iqtisadi göstəricilər sırasında Rəqabətlik Reytingi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkələrin Rəqabətlik Reytingi Dünya İqtisadi Forumu (*World Economic Forum*) tərəfindən hər il yayımlanan “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı” (*The Global Competitiveness Report*) çərçivəsində hazırlanan Qlobal Rəqabətlik İndeksində əsaslanır. Qlobal Rəqabətlik İndeksi (*Global Competitiveness Index*) ölkə iqtisadiyyatlarının əsas müqayisəli üstünlüklərinin və çatışmazlıqlarının müəyyən edilməsinə imkan verən 12 meyar - “institutlar”, “infrastruktur”, “makroiqtisadi mühit”, “sağlamlıq və ibtidai təhsil”, “ali təhsil və peşə təhsili”, “əmtə bazarının səmərəliliyi”, “əmək bazarının səmərəliliyi”, “maliyyə bazarının inkişafı”, “texnoloji hazırlıq”, “bazarın miqyası”, “biznesin inkişafı”, “innovasiya” və hər meyar üzrə alt indekslər əsasında tərtib edilir [7].

Qloballaşma reytingləri sırasında Dünya İdarəetmə İndeksi Reytinginə də önəm verilir. Dünya İdarəetmə İndeksi (*WGI-World Governance Index*) Yeni Dünya İdarəetmə Forumu (*FnWG-The Forum for a new World Governance*) tərəfindən dünyada idarəetmənin mövcud səviyyəsini və təkamülünü qiymətləndirmək məqsədilə tərtib edilir. İndeks 5 əsas göstərici - “sülh və təhlükəsizlik”, “qanunun aliliyi”, “insan hüquqları və iştirakçılıq”, “davamlı inkişaf”, “insan inkişafı” və alt-göstəricilər əsasında formalaşdırılır. İndeksin hesablama metodu BMT-nin İnsan Hüquqları İndeksinin hesablanma metodu ilə oxşardır. Yekun göstərici 0 (*ən zəif*) və 1 (*ən yüksək*) bal ilə ifadə olunur. Dünya İdarəetmə İndeksi çərçivəsində həmçinin bu indeks təşkil edən əsas göstəricilər üzrə də ölkənin reytingi tərtib edilir. İndeksin hazırlanmasında istifadə olunan məlumatlar müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar və bəzi transmilli konsaltinq şirkətlərinin hesabat və araşdırmalarından əldə edilir [2, 7].

Müstəqil Fondların Linaburg-Maduell Şəffaflıq İndeksinin də ölkələr reytinginin ölçülməsində özünəməxsus yeri vardır. Linaburg-Maduell Şəffaflıq İndeksi (*The Linaburg-Maduell Transparency Index*) ölkələrdə müstəqil zənginlik fondlarının şəffaflıq reytingini müəyyənləşdirən, İsveçrənin Suveren Zənginlik Fondu İnstitutunda (*The Sovereign Wealth Fund Institute*) Carl Linaburg və Michael Maduell tərəfindən formalaşdırılmış reyting göstəricisidir. Hazırda İnstitutun davam edən layihələrindən biridir. Bu indekslə ölkələrin müstəqil zənginlik fondlarının şəffaflıq səviyyəsi 10 ballıq sistem çərçivəsində qiymətləndirilir. 1 bal minimum səviyyəni, 10 bal isə maksimum səviyyəni göstərir. İnstitut bir fondun məqbul şəffaflıq səviyyəsində olması üçün ən azı 8 bal almasının zəruri olduğunu tövsiyə edir [2, 7].

Ölkələrin maliyyə-iqtisadi qüdrəti bir sıra ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hesabatlandırılan kredit reytingləri ilə hesablanır. Bu hesablamalar əsasən üç agentlik – “Standard & Poor's”, “Fitch”, “Moody's” tərəfindən həyata keçirilir [2, 7].

“Standard and Poor's” şirkətinin Kredit Reytingləri (*Standard & Poor's Financial Services LLC*) maliyyə xidmətləri göstərən “Standard & Poor's” agentliyi tərəfindən hazırlanan kredit reytingləridir. “Standard & Poor's”, “BBB-” və ondan yüksək kredit reytinginə malik qiymətli kağızları investisiyaya münasib dərəcəyə (*investment grade*), “BB+” və ondan aşağı kredit reytinginə malik qiymətli kağızları isə spekulyativ dərəcəyə (*speculative grade*) aid edir.

“Fitç Reyting” LTD-nin Kredit Reytingi (*Fitch Ratings LTD*) beynəlxalq kredit bazarlarına kreditqabiliyyətliliyi üzrə müstəqil və əsaslandırılmış qiymətləndirmələr təqdim edən “Fitch Ratings” LTD beynəlxalq agentliyinin kredit reytingidir. Fitch qiymətləndirmə metodologiyası “Standard & Poor's” qiymətləndirmə metodologiyası ilə oxşardır.

“Mudis” şirkətinin kredit reytingləri (*Ratings agency Moody's*) Moody's şirkəti tərəfindən standartlaşdırılmış reyting əmsallarından istifadə etməklə borcalanların kredit qabiliyyətliliyini

qiymətləndirən reyting göstəricisidir. 1900-cü ildə Con Mudi tərəfindən təsis edilən Moody's şirkəti (*Moody's Investors Service*) özəl və dövlət təşkilatlarında maliyyə tədqiqatı və təhlillərini həyata keçirir. Dünya kredit reytingi bazarının 40%-ni əhatə edən şirkət, həmçinin standartlaşdırılmış reyting əmsallarından istifadə etməklə borcalanların kredit qabiliyyətliyini qiymətləndirir.

Dünya ölkələrinin sosial-iqtisadi durumu bir sıra monetar və fiskal parametrlər üzrə də reytingləşdirilir. Bu sırada hər hansı bir dövlətin borcunu əks etdirən Xarici borc reytingidir. Dövlət Borcu Reytingi bir qədər ön sırada dayanır. Dövlət Borcu Reytingi (*Public Debt Rating*) dövlət borcunun ÜDM-dəki payını əks etdirən reyting göstəricisidir. Dövlət borcu büdcə defisitini bağlamaq üçün dövlətin maliyyə əvəzləmələrinin nəticəsi olaraq büdcə profisiti çıxılmaqla ötən illərin kəsrləri məbləğlərinin məcmusuna bərabərdir. Dövlət borcu göstəricisi ölkənin maliyyə müstəqilliyini xarakterizə edir [7].

Bütün bunlarla yanaşı dövriyyədə ölkələrin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən bir sıra digər reyting və indeks göstəricilərindən də istifadə olunur. Bütün bu hesabatlandırmalarda Azərbaycan Respublikasının da iqtisadi inkişaf səviyyəsi əksini tapır.

4. Qlobal indeksləşmələr kontekstində Azərbaycanın dünya dövlətləri təsnifatında mövqeyi

Aparıcı qlobal reyting təşkilatlarının hesabatları və milli statistik mənbələrdə Azərbaycan dünya iqtisadiyyatında mütədil və dinamik inkişafda olan ölkə kimi mövqə tutur. Onun iqtisadi potensialı əhali və ərazi parametrlərindən tutmuş bir sıra aqreqat indekslərdə də əhəmiyyətini nümayiş etdirir.

Dünya iqtisadiyyatı texnoloji inkişaf baxımından çox ciddi mərhələlər qət etsə də, ölkələrin iqtisadi inkişafında, onların dünyadakı iqtisadi və siyasi statusunun müəyyən olunmasında sahib olduqları insan sayı hələ də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Azərbaycan ərazisinə görə dünyada 112-ci sırada qərar tutmuşdur. Onun əhalisi dünya əhalisinin 0,13%-ni təşkil edir və bu göstəriciyə görə o ölkələr arasında 91-ci sırada dayanır. Eyni zamanda Azərbaycan bu göstəricisi ilə Rusiya, Ukrayna, Özbəkistan, Qazaxıstan və Belarus (*ərazisi ölçüləri istisna olmaqla*) istisna olmaqla bütün keçmiş Sovet respublikalarından, Rusiya, Türkiyə, İran və Qazaxıstan istisna olmaqla isə digər bütün qonşularından öndədir [7].

BMT-nin, Dünya bankının, nüfuzlu beynəlxalq təsisatların, habelə ayrı-ayrı ölkələrin milli statistika xidmətlərinin hesabatlarında mühüm reyting təyinatları üzrə Azərbaycan 195 ölkə sırasında mütləq əksər göstəricilər üzrə ilk yüzlüyə, 70% və 50% makrogöstəriciləri ilə müvafiq olaraq 50-70-ci sıralarda yer tutur. Ümumilikdə götürüldükdə isə bütün parametrlər üzrə Azərbaycanın dünya dövlətləri təsnifatında mövqeyi ortalamada 50-ci sırada dayanır. Elə göstəricilər var ki, Azərbaycan hətta qəti olaraq 30-40-cı yerləri tutur [6].

ÜDM göstəricilərinə baxdıqda Azərbaycan dünya dövlətləri təsnifatında 70-ci sıradadır. Bir sıra beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Dünya Bankının reyting düzümündə həmin mövqə təsbit ediləndir. Bu göstərici üzrə Azərbaycan Rusiya, Qazaxıstan və Ukrayna istisna olmaqla, MDB-nin başqa dövlətlərindən, həmçinin də Rusiya, Türkiyə, İran və Qazaxıstan istisna olmaqla digər bütün qonşularından öndədir. Adambaşına düşən ÜDM təsnifatına görə də Azərbaycan 70 ölkə sırasında qərar tutur. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan Estoniya, Litva, Latviya, Rusiya və Qazaxıstan istisna olmaqla, digər bütün keçmiş Sovet Respublikalarından, həmçinin də Rusiya, Türkiyə və Qazaxıstan istisna olmaqla, digər bütün qonşularından öndə dayanır.

Dünya İqtisadi Forumunun “Qlobal rəqabətqabiliyyətlilik” indeksi də ölkələr reytinginin müəyyənləşdirilməsində aparıcılığı ilə fərqlənir. Forumun dərc etdiyi “Qlobal rəqabətqabiliyyətlilik 2014-2015” hesabatına əsasən, “Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik İndeksi” üzrə Azərbaycan dünyanın 144 ölkəsi arasında 38-ci yerdə qərar tutur. Bu göstərici üzrə Azərbaycan MDB məkanında lider mövqedə dayanır [8].

ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat Agentliyinin (*CIA*) hər il yayımladığı “The World Factbook” nəşri və milli statistika xidmətlərinin hesabatlarına əsaslanaraq, Azərbaycan ixracat reytinginə görə 60-cı sıralarda yer tutur. Bu göstəricisi üzrə də Azərbaycan Rusiya, Qazaxıstan və Ukrayna istisna olmaqla, digər bütün keçmiş Sovet Respublikalarından, Rusiya, Türkiyə, İran və Qazaxıstan istisna olmaqla, digər bütün qonşularından öndədir.

Son illərin tədqiqat nəticələrinə görə Azərbaycan biznes mühitinin yaxşılaşdırılması sahəsində dünyanın ən islahatçı ölkəsi kimi irəli çıxmışdır. O, bu göstərici üzrə keçmiş sovet respublikalarından Qazaxıstan, Rusiya və Ukrayna kimi ölkələrdən, həmçinin də qonşu Türkiyə və İrandan öndədir.

“Standard & Poor’s”, “Fitch”, “Moody’s” kimi təşkilatlar Azərbaycanın kredit reytingini pozitiv qiymətləndirirlər. Neftin qiymətinin kəskin enişi, ayrı-ayrı makroregionlarda və ümumilikdə dünya iqtisadiyyatında gedən böhranlı vəziyyətlərə baxmayaraq, hazırda da Azərbaycan öz kredit reytinglərini qoruyub saxlayır [7].

Maliyyə müstəqilliyini xarakterizə edən Dövlət Borcu Reytinginə də nəzər yetirdikdə görürük ki, Azərbaycan dövlət borclarının ÜDM-dəki payı göstəricisi ən aşağı sıralarda yer alır. Bu göstərici üzrə Azərbaycan bütün keçmiş sovet respublikalarından, həmçinin də bütün qonşu ölkələrdən daha yaxşı mövqedə dayanır.

KOF - Qloballaşma İndeksi üzrə də Azərbaycan keçmiş sovet respublikalarından Qırğızıstan, Ermənistan, Belarus, Tacikistan, Özbəkistandan və Türkmənistandan, həmçinin də qonşu İrandan öndədir.

Azərbaycan həmçinin “Cinni indeksi”nə görə keçmiş sovet respublikalarından Rusiya, Türkmənistan, Gürcüstan, Moldova, Ermənistan və Özbəkistan, həmçinin də Qazaxıstan istisna olmaqla, bütün qonşu ölkələrdən daha yaxşı vəziyyətdədir.

Azərbaycanın “İnsan İnkişafı İndeksi”, “İqtisadi Azadlıq İndeksi”, “Dünya İdarəetmə İndeksi” və “Həyat Keyfiyyəti Reytingi” kimi göstəriciləri sistemində reytingi mötədildir.

Bütün bunlar pozitiv inkişaf ssenarisində Azərbaycanın yaxın perspektivdə ən güclü 50-40 ölkə sırasında qərar tutmasına imkan yaradır. Bir sıra əsaslandırma isə 2050-ci il perspektivində Azərbaycanın 40-cı sıranı aşib keçəcəyinə şanslı ümidlər verir.

5. Nəticə

Aparıcı qlobal reyting təyinetmə təşkilatları tərəfindən ölkələrin iqtisadi inkişaf göstəricilərinin xarakterizə edilməsi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmin hesabatlar hər hansı bir ölkə haqqında sosial-iqtisadi məlumatlara üçüncü tərəfin rakursundan baxmağa imkan verir. Bununla belə, bu hesabatlandırılanların milli statistika təşkilatlarının hesabat göstəriciləri ilə bəzən üst-üstə düşməməsi də ağırlı qarşılammalıdır. Belə ki, həmin reyting göstəricilərinin hesablama texnologiyası müstəqil təyinatda spesifik olaraq müvafiq aparıcı təşkilata məxsusdur. Onların seçim edərək müəyyənləşdirdiyi bu hesablama texnologiyalarının ideal və qüsurlu olması ilə bağlı mülahizələr isə əlahiddə bir mövzunun predmetidir. Lakin bizim bu sferada apardığımız təhlillərin nəticəsi onu göstərir ki, aparıcı qlobal indeksləşmə və reyting təyinetmə təşkilatları əksərən özlərinin tədqiqatlarını dövrü qiymətləndirmə üzrə eyni baza göstəriciləri əsasında pilləli sistemdə qururlar ki, bu da müvafiq identifikasiyaşdırmanı mümkün qədər biçimli edir. Bu baxımdan əksər hallarda Azərbaycanın qlobal indeksləşdirmə sistemindəki reytingləri qəbul ediləndir. Həmin reytinglərə baxdıqda aydınlığı ilə görmək olur ki, Azərbaycan Respublikasında sürətli inkişaf dinamizmi davam edir. O, bir çox sosial-iqtisadi göstəriciləri ilə təmsil olunduğu beynəlxalq təşkilatlarda, regional birliklərdə, İslam dünyasında, ərəzi və əhali parametrləri yaxın və oxşar olan ölkələr sırasında mötədil mövqə tutur. Ölkədə həyata keçirilən inkişaf strategiyası ilə yaxın müddətlərdə Azərbaycanın ən güclü 50-40 ölkə sırasında dayanaqlı qərar tutması imkanlı olacaq, orta perspektivdə - 20-30 il ərzində isə onun müvafiq reytinglər məcmusu 40-35-cı sıralarda qərarlaşacaqdır.

Elşən Hacızadə

Ölkələrin iqtisadi inkişaf göstəriciləri və Azərbaycanın qlobal reytinglərdəki mövqeyi

Xülasə

Məqalə ölkələrin iqtisadi inkişaf göstəriciləri üzrə aparıcı qlobal reyting təyinetmə təşkilatları tərəfindən hazırlanan müvafiq hesabatların mahiyyəti, metodologiyası və mexanizmlərinə, həmçinin bu hesabatlarda Azərbaycan Respublikasının tutduğu mövqə ilə bağlı araşdırmalara həsr olunmuşdur. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün məqalənin mətni - ölkələrin iqtisadi inkişaf

göstəricilərinin xarakteristikası, onların qlobal reytinglər üzrə dəyərləndirilməsi və müvafiq qlobal indekslər kontekstində Azərbaycanın dünya dövlətləri təsnifatında yeri kimi tədqiqat istiqamətlərini əhatə edir. Azərbaycanda sürətli inkişaf dinamizmini təcəssüm etdirən həmin reytinglərdə onun bir çox sosial-iqtisadi göstəriciləri ilə dünya dövlətləri sırasında mötədil mövqedə dayanması və həyata keçirilən inkişaf strategiyası ilə isə yaxın və orta perspektivdə ən güclü 45-35 ölkə sırasında qərar tutması imkanları əsaslandırılır.

Эльшан Гаджизаде
Показатели экономического развития стран и позиция
Азербайджана в мировых рейтингах
Резюме

Статья посвящена исследованиям отчетов по показателям экономического развития стран, их сути, методологии и механизмов, подготовленных ведущими глобальными рейтинговыми организациями, в том числе и по позиции, занимаемой в них Азербайджанской Республикой. Для достижения поставленной цели в статье даны материалы, охватывающие исследовательские направления - характеристики показателей по экономическому развитию, оценки их по глобальному рейтингу и в контексте соответствующих глобальных индексов определено место Азербайджана среди стран мира. Очевидный динамизм стремительного развития Азербайджана в этих рейтингах показывает его умеренную позицию среди государств мира по социально-экономическим показателям, а проводимая государством стратегия развития дает основание утверждать, что в среднесрочной перспективе республика, обладая определенными возможностями может занять место среди 45-35 сильных стран.

Elshan Hajizadeh
Indicators of economic development of countries and the position of
Azerbaijan in the world rankings
Abstract

The article is devoted to research reports in terms of economic development of countries, their nature, methodology and tools produced by leading global credit rating agencies, including on the position taken there in by the Republic of Azerbaijan. To achieve this goal in the text are given materials covering research directions - characteristics of indicators on economic development, assessment of their global ranking and to appropriate in the context of global indices determined place of Azerbaijan among the world states. The obvious dynamism of the rapid development of Azerbaijan in these ratings reveals her moderate position among the world's socio-economic indicators, and conducted by the state's development strategy gives grounds to assert that in the medium term republic, possessing certain capabilities may take place in the 45-35 among powerful countries.

Açar sözlər: Azərbaycan iqtisadiyyatı, ölkənin iqtisadi inkişafı, beynəlxalq reytinglər.

Ключевые слова: экономика Азербайджана, экономическое развитие страны, международные рейтинги.

Keywords: Azerbaijan's economy, economic development, international ratings.

Ədəbiyyat:

1. Hacızadə E.M. (2006), *Sosiallaşan iqtisadiyyat*. Bakı: Elm, 509 s.
2. Hacızadə E.M., Bağırzadə E.R. *Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyadakı reytingi*. Bakı: Elm, 2011, 128 s.
3. Тавокин Е.П. *Социальная статистика*: М: РАГС, 2001. 278 с.
4. www.azstat.org - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.
5. www.iformatsiya.ru - Dünya ölkələri - statistik sayt.
6. www.worldbank.org - Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı.
7. www.elshanhajizadeh.com - prof. Elşən Hacızadənin saytı.
8. www.economy.gov.az – İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi.

SIYASİ ARAŞDIRMALARDA VƏ TƏBLİĞAT FƏALİYYƏTİNDƏ STATİSTİKANIN ROLU

Fərhad MƏMMƏDOV

*Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru, f.ü.f.d.
Bakı şəhəri, Mirzə İbrahimov küçəsi 6
e-poçt: farhad.mammadov@sam.gov.az*

«Statistika» anlayışı ictimai dövriyyəyə XVIII əsrdə daxil olsa da, təəssüf ki, indiyədək onun dəqiq və hamılıqla qəbul ediləcək tərfi ətrafında elmi mübahisələr hələ də davam etməkdədir. Bu isə orta statistik istehlakçı təsəvvüründə elmin vacib və strateji istiqamətlərindən biri haqqında hələ də yanlış təsəvvürlərin yaranmasına, bəzi hallarda onun «faiz və rəqəmlərin toplanması» kimi dərkinə səbəb olmuşdur. Məsələn, XIX əsrdə yaşamış iqtisadiyyat üzrə bəzi nəzəriyyəçiləri onu «haqq-hesab», «hesablama əməliyyatı» kimi yozmuş, digərləri ifadənin kökündə dayanan və tərcümədə «vəziyyət» bildirən «status» latın kəlməsini əsas götürərək «yaranmış vəziyyətin rəqəmlərin dili ilə şərh» kimi qəbul etmişlər. Üçüncü şərh nisbətən mürəkkəb olsa da, zənnimizcə, daha aktualdır, müasir statistika elminin məqsəd və vəzifələrini, onun mahiyyətini aydın, dəqiq və rəşional şəkildə özündə əks etdirir. Həmin qənaətə görə, «statistika» ifadəsi latın mənşəli «status» (*vəziyyət*) və italyan dilindən götürülmüş «stato» (*dövlət*) sözlərinin birləşməsindən yaranaraq bütövlükdə «dövlət işinin vəziyyəti», «dövlət məsələlərinin bilicisi» anlamını verir [1].

Bu gün statistika özünün tədqiqat predmetinə və metodlarına malik olan müstəqil, dövlətin idarə edilməsində, planlaşdırmada və proqnozlaşdırmada zəruri elmdir. Odur ki, müasir dövrdə statistika müxtəlif coğrafi məkan – (*bölgə, ölkə, region və s.*) və ya iqtisadi zəmində formalaşmış birliklər çərçivəsində, konkret zaman kontekstində baş verən bütün sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni, ekoloji, demoqrafik və digər proseslərin dinamikası, sistemli informasiya vasitəsi ilə dəqiq ifadəçisidir. Həmin proseslərin səbəb və inkişaf dinamikasının, perspektivlərinin dəqiq və obyektiv məlumatlar əsasında dəyərləndirilməsində, hadisələrin təhlili və qabaqlanmasında bu elmin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan, statistikaya müasir tələblər mövqeyindən yanaşılarda onun riyaziyyat, iqtisadiyyat, sosiologiya, politologiya, demoqrafiya, ekologiya kimi elm istiqamətlərinin qovşağında dayanan strateji araşdırma statusu özünü aydın büruzə verməkdədir.

Rəsmi statistika hər bir dövlətdə strateji əhəmiyyətli araşdırma sahəsi olaraq, sosial-iqtisadi hadisələri yalnız kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri üzrə xarakterizə etmir. Eyni zamanda həmin proseslərin ictimai-siyasi həyata real təsirinin, qarşılıqlı əlaqələrinin, inkişaf tendensiyalarının, onlara təhdid və maneələrin müəyyənəşdirilməsində vacib tədqiqat istiqaməti funksiyasını daşıyır. İnovativ metodologiyalara söykənən müasir rəsmi statistik hesabatlar konkret dövlətin mövcud iqtisadi-siyasi vəziyyətini obyektiv və qərəzsiz nümayiş etdirməklə yanaşı, ayrı-ayrı strateji istiqamətlər üzrə dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında ilkin və dəqiq mənbələrdən biridir. Odur ki, statistika davamlı inkişafda olan və sosial-siyasi xarakterli araşdırmalarla eyni mövqedə dayanan strateji elmdir. Dəqiq və humanitar elmlərin müxtəlif spesifik sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan statistik metodologiyalar müasir dövrün çağırışlarına, cəmiyyətin inkişaf tendensiyalarına, sosial-iqtisadi tələblərə uyğun olaraq daim yeniləşir və təkmilləşməkdədir.

Azərbaycanda rəsmi statistika müstəqillik illərində dövrün tələbləri səviyyəsində formalaşmış, təkmilləşmiş, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış, cəmiyyətin daha geniş məlumatlandırılması və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının informativ təminatı, eləcə də Azərbaycan həqiqətlərinin təbliği istiqamətində mühüm və dəyərli amillərdən birinə çevrilmişdir. Ölkəmizin ayrı-ayrı inzibati-ərazi, istehsal vahidləri üzrə toplanmış müxtəlif parametrlı məlumatlar son nəticədə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsində toplanaraq qruplaşdırılır, ümumiləşdirilir və ciddi təhlil edilir. Azərbaycan Respublikasının rəsmi statistikasının aparıcı funksiyası ölkə həyatının bütün sahələrində baş verən uğurların müxtəlif parametrlər üzrə təhlili və dəyərləndirilməsi, ümumi inkişafın və qarşıya çıxan maneələrin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə müəyyənəşdirilməsi, sosial, iqtisadi, siyasi və s. istiqamətlər üzrə proqnozlaşdırmalar üçün hökumət və dövlət orqanlarının, vətəndaşların spesifik informasiya tələbatının ödənilməsidir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev dövlətin idarə olunmasında rəsmi statistikanın əhəmiyyətini və etibarlılığını yüksək dəyərləndirərək demişdir: **«Bizim Dövlət Statistika Komitəsi var, çox düzgün statistika aparır»**. Bu sözlər Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinə göstərilən böyük etimad olmaqla yanaşı, onun fəaliyyətinə verilən qiymətdir.

Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistika müvafiq qanunvericilik aktları, ilk növbədə 8 fevral 1994-cü il tarixli «Rəsmi statistika haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun müddəaları ilə tənzimlənir. Qanunda bildirildiyi kimi, rəsmi statistikanın prioriteti idarəetmə orqanlarının, iqtisadi subyektlərin, tədqiqat müəssisələrinin ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyətə, elmi-texniki tərəqqiyə, ölkə, region və ayrı-ayrı sahələr üzrə fəaliyyətə, qarşılıqlı əlaqələrə, struktur dəyişikliklərinə və s. dair obyektiv və dolğun statistik məlumatlarla təminatıdır. Rəsmi statistikanın məqsədləri sırasında isə statistik məlumatların obyektivliyinin və dəqiqliyinin təmin edilməsi, milli qanunvericilik və beynəlxalq normaları çərçivəsində məlumatların toplanması, təhlili, saxlanması və yayılmasında istifadə olunan prinsip və metodların daim təkmilləşdirilməsi, qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin, innovativ metodlarının tətbiqi də vardır. Bu baxımdan, «Rəsmi statistika haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu dövlət statistika orqanlarının səlahiyyət və funksiyalarını müəyyən etməklə yanaşı, bu istiqamətdə hüquqi münasibətləri tənzimləyir, dövlət idarəetmə orqanlarını, sosial və iqtisadi subyektləri, elmi dairələri, ictimaiyyəti, beynəlxalq təşkilatları və digər istehlakçıları iqtisadi, demografik, sosial və ekoloji sahələrdə mövcud vəziyyət haqqında dürüst və reprezentativ məlumatlarla təminatına hüquqi əsas verir.

O da xüsusi vurğulanmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının rəsmi statistikasını müvafiq beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinə uyğun olaraq formalaşmış, onun fəaliyyətini tənzimləyən yerli qanunvericilik sənədləri beynəlxalq təşkilatların normativ aktları ilə unifikasiya edilmişdir. Nəticədə, ölkəmizin rəsmi statistikasını BMT-nin Statistika Komissiyasının 1994-cü ildə qəbul etdiyi «Rəsmi statistikanın əsas prinsipləri» Qətnaməsinin, Avropa Statistika Sistemi 2011-ci il 28 sentyabr tarixli «Avropa statistikasının normaları məəcəlləsi»nin tələblərinə tamamilə cavab verməkdədir. Həmin sənədlərdə irəli sürülən aparıcı prinsiplərə – müstəqillik, peşəkarlıq, məlumatın toplanmasına dair səlahiyyətlər, keyfiyyət, qərəzsizlik və obyektivlik, informasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmə, aktualıq, dəqiqlik, etibarlılıq və s. tələblərə Azərbaycanın rəsmi statistikasında da ciddi riayət olunmaqdadır [3].

İohan Höte yazırdı: **«Rəqəmlər dünyanı idarə etmir. Onlar bizə dünyanın necə idarə olunduğunu göstərir»**. Cəmiyyət daxilində baş verən bütün ictimai-siyasi proseslərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onların bir-biri ilə məntiqi bağlılığı, şəraitə uyğun olaraq dəyişkənliyi və ictimai həyata bilavasitə təsir etmək potensialıdır. Məhz həmin imkanlar «sosial statistika» və «siyasi statistika» kimi anlayışları sosial-iqtisadi tədqiqatlar dövryyəsinə gətirmiş, ictimai hadisələrin dinamikasının, meyillərinin sistemli və davamlı müşahidə edən, onların yerini, inkişaf tendensiyalarını, təsiretmə potensialını, ən nəhayət keyfiyyət dəyişkənliyini kəmiyyət aspektindən öyrənən istiqamətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, istənilən ölkə haqqında obyektiv və sistemli təsəvvürlərin yaranmasında sosial-iqtisadi statistikanın istiqamətlərindən olan sosial və siyasi statistika müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, dövlətin müxtəlif fəaliyyət istiqamətlərini, cəmiyyətin siyasi və ictimai həyatının əhatə etdiyi bütün sahələri, onun mövcud vəziyyətini və perspektivlərini obyektiv şəkildə özündə əks etdirən ümumi statistikanın göstəriciləri cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinin hazırkı durumu, onlar arasında sosial əlaqələr, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı, siyasi və hüquqi normaların, siyasi mədəniyyətin, millətlərarası və dinlərarası münasibətlərin öyrənilməsi istiqamətlər üzrə tədqiqatlar üçün dəyərli informasiya mənbəyidir.

Məsələn, konkret götürülmüş dövlətdə siyasi və sosial həyatın dəqiq və qərəzsiz statistikasını burada mövcud siyasi sistemin xarakteri və meyilləri, siyasi sistemdə baş verən hüquqi-siyasi islahatlar, dövlətin idarə olunmasında vətəndaşlarının iştirakı, ictimai-siyasi təşkilatların sosial proseslərdə rolu və s. haqqında obyektiv mənzərənin yaranmasında, ayrı-ayrı məsələlərə dair ictimai rəyin öyrənilməsində, proqnoz və perspektiv planların hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, siyasi və sosial təhlil üçün götürülən statistik göstəricilərin tədqiqi dövlətin yürütdüyü sosial-iqtisadi siyasətin düzgün dəyərləndirilməsində, demokratik prinsiplərin

formalaşmasında, ali hakimiyyət orqanları ilə vətəndaşlar arasında qarşılıqlı rəhbərlik, etimadın qurulmasında, ictimai-siyasi təşkilatların və hərəkatların fəaliyyətinin qanunvericiliyin tələbləri səviyyəsində dəyərləndirilməsində, əhəlinin sosial-siyasi aktivliyinin artmasında və dövlət idarəetmə proseslərində iştirakının səviyyəsinin müəyyən edilməsində həmin statistik araşdırmalar əhəmiyyətli rol oynayır. Məhz bu amillər statistikanı siyasi, iqtisadi, sosiologiya, sosial psixologiya, kulturologiya kimi elmi istiqamətlərlə yaxınlaşdırır. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, siyasi tədqiqatların, daxili və xarici siyasət, təhlükəsizlik məsələləri və s. üzrə araşdırmaların səmərəliliyi və obyektivliyi statistika elminin nəticələri ilə üzvü surətdə bağlıdır.

Azərbaycan xalqı özünün ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatının yeni mərhələsini yaşayır. Təqribən son iyirmi il ərzində dövlətimiz sürətlə inkişaf edən ölkələr sırasında qabaqcıl mövqeyini möhkəmləndirmiş, bütün sahələr üzrə qazandığı davamlı nailiyyətlər, uğurlu islahatlar onun nüfuz və potensialını daha da artırmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən strateji kurs məqsəd etibarlı ilə xalqın və dövlətin maraqlarına cavab verən ali prinsip və normaları özündə ehtiva etməkdədir. Azərbaycanda genişmiqyaslı sosial-siyasi, iqtisadi islahatların icrası, öz milli inkişaf modelinin tətbiqi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması ölkəmizin dinamik inkişafını təsdiqləyən başlıca amillərdəndir. Dövlətimizin inkişaf strategiyası sosial-siyasi və iqtisadi məsələlərin, cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə etməkdədir və bu istiqamətdə fəaliyyət uğurla davam etdirilir. Dövlət başçımızın dəfələrlə bəyan etdiyi kimi, Azərbaycanın inkişaf strategiyası sosial xarakterlidir və fundamental məqsədlərin - vətəndaşların rifah halının yüksəldilməsinə, sosial müdafiə və təminat sisteminin gücləndirilməsi, sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə və s. istiqamətləndirilmişdir. Həmin strateji kursun uğurla tətbiqi bir tərəfdən ölkədə ictimai-siyasi sabitliyi təmin etmiş, digər tərəfdən onun regional lider dövlət kimi mövqelərini daha da möhkəmləndirmişdir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını daha da sürətləndirmək üçün yeni strategiya və konseptual yanaşmalar müəyyən edilmiş, gələcək hədəflər «Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyası, «Regionların sosial-iqtisadi inkişafı» Dövlət Proqramı kimi fundamental sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Lakin Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi nailiyyətlər, onun yürütdüyü müstəqil siyasət, o cümlədən ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətində söyləri gözü götürməyən, Azərbaycan dövlətinin siyasi iradəsini öz mənafelərinə doğru istiqamətləndirməyi arzulayan, regionda geosiyasi və geoiqtisadi maraqları olan bəzi xarici qüvvələr ölkəmizə qarşı çirkin böhtan kampaniyasına başlamış və informasiya müharibəsində ən çirkin üsullardan, saxtakarlıqdan, əsasız və qondarma «faktlardan» geniş istifadə edirlər. Halbuki, hələ, XIX əsrdə yaşamış Böyük Britaniya siyasi xadimi Corc Kanning belə söylər haqqında demişdir: **«Faktlarla müqayisədə rəqəmlər daha etibarlıdır»**. İnformasiya müharibəsində təbliğət və ya əks-təbliğət fəaliyyətləri «Kim haqlıdır?» sualından yaranan prinsiplər üzrə qurulub. Bu sual ətrafında aparılan informasiya manipulyasiyasında qarşı tərəfdə ictimai-siyasi sabitliyin pozulmasında, siyasi, etnik, dini zəmində qarşıdurmaların, dövlət və hakimiyyət orqanlarına inamsızlığın yaradılmasında «arqument» qismində faktlara deyil, kütləyə «fakt» kimi təqdim olunan dezinformasiyalara müraciət edilir. Buna səbəb isə Azərbaycanın iqtisadi-siyasi, sosial vəziyyətinin guya pisləşməsinə dair yaydıqları dezinformasiyaların heç birinin obyektiv göstəricilərə, sosial-iqtisadi statistikaya əsaslanmamasıdır.

Məsələn, statistik göstəricilərə əsasən, 2015-ci ilin yanvar-iyul aylarında Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə 9,4 milyard manat vəsait daxil olmuş, büdcə xərclərinin 4,4 milyard manatı iqtisadiyyatın inkişafı və tənzimlənməsinin, 1,2 milyard manatı təhsil və səhiyyə, 1,1 milyard manatı sosial müdafiə və sosial təminat sahələrinin, 3,3 milyard manatı isə digər sahələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. 2015-ci ilin yanvar-avqust aylarında ölkədə 36,0 milyard manatlıq və ya əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 4,2 faiz çox ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, ölkə rəhbərliyinin müəyyənləşdirdiyi sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması və həmin sahəyə investisiya qoyuluşunun sürətləndirilməsidir. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda əlavə dəyər 7,3 faiz artmış, onun ÜDM-də xüsusi çəkisi son bir il ərzində 57,7 faizdən 68,4 faizədək yüksəlmişdir.

2015-ci ilin yanvar-avqust aylarında sənayedə istehsal olunmuş məhsulların həcmi 2,3 faiz artaraq 17,6 milyard manat təşkil etmişdir. Sənayenin qeyri-neft sektorunda əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 11,3 faizlik artım müşahidə olunmuşdur. Neft məhsullarının istehsalı sahəsində istehsalın həcmi 1624,7 milyon manat olmaqla əvvəlki ilin yanvar-avqust ayları ilə müqayisədə 1,8 faiz artmışdır. 2015-ci ilin yanvar-avqust aylarında ölkənin iqtisadi və sosial sahələrinin inkişafı üçün bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla 10550,1 milyon manat vəsait yönəldilmiş, onun 74,6 faizi tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə sərf edilmişdir. Bütçə vəsaitlərinin 44,1 faizi iqtisadiyyatın inkişafı və tənzimlənməsinin, 11,0 faizi sosial müdafiə və sosial təminat sahələrinin, 8,8 faizi təhsil, 3,5 faizi səhiyyə sahələrinin, 32,6 faizi isə digər sahələrin maliyyələşdirilməsinə xərclənmişdir. Demografik vəziyyətə gəldikdə isə, ilin əvvəlindən ölkə əhalisinin sayı 61,9 min nəfər və ya 0,6 faiz artaraq 9654,9 min nəfərə çatmışdır. Cari ilin yanvar-iyul ayları ərzində ölkədə 93,6 min körpə dünyaya gəlmiş, əhalinin hər 1000 nəfəri hesabı ilə bu göstərici 16,9 təşkil etmişdir [4]. Bundan başqa, əgər 2015-ci ilin büdcəsi əsasən investiyası yönümlü idisə, Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi sosial siyasətin məntiqi davamı kimi Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il üçün dövlət büdcəsinin sosial təmayüllü olması nəzərdə tutulmuşdur.

Rəsmi rəqəmlər, ilk növbədə Ermənistan Respublikası Statistika Xidməti isə reallığı əks etdirən hesabatları açıqlamır. Bu isə işğalçı respublikada tamamilə fərqli mənzərənin olduğunu göstərir. Məsələn, Sarqsyen rejiminin 2015-ci il üçün hədəf olaraq müəyyən etdiyi 7 faizlik iqtisadi artım proqnozları özünü qətiyyənlə doğrultmamışdır. Nəticədə, Ermənistanın kriminal rəhbərliyi «iqtisadi artım», əslinə qalsa, iqtisadi tənəzzüllə bağlı statistik göstəriciləri açıqlamaq əvəzinə guya «iqtisadi artımın cəmi 1% olduğunu» bildirmək məcburiyyətində qalmışdır.

Ölkədə baş almış iqtisadi-siyasi böhranın, sosial problemlərin, əhalinin kütləvi şəkildə yoxsullaşması artıq sosial partlayış həddinə çatmaqdadır. Təsədüfi deyildir ki, Parisdə çıxan «Ermənistan xəbərləri» nəşri Ermənistan Statistika Xidmətinə istinadən bu ilin 8 fevral tarixli nömrəsində işsizlik və əlverişsiz siyasi-iqtisadi şəraitin pisləşməsi, iqtisadiyyatının tənəzzülü, yoxsulluq, safalət və korrupsiya üzündən Ermənistanı tərک etmiş əhalinin statistikasını açıqlamışdır. Belə ki, son 14 ildə 453 min vətəndaş ölkəni tərک etməyə məcbur olmuşdur. Məqalədə qeyd olunur ki, Ermənistan müstəqillik əldə etdiyi dövrdən etibarən ölkədən miqrasiya edənlərin sayı davamlı olaraq artmaqdadır və Ermənistan Respublikası vətəndaşlığından imtina edənlərin nə vaxtsa ölkəyə geri qayıtmasına ümid yoxdur [7] Xatırladaq ki, sosioloji sorğular üzrə ixtisaslaşmış nüfuzlu «Gallup» təşkilatı hələ 2012-ci ildə MDB üzv-İştirakçı dövlətlərində keçirdiyi sorğular nəticəsində Ermənistan əhalisinin 40%-nin ölkəni daimi olaraq tərک etmək istədiyini müəyyənləşdirmişdir [5] Həmin il ABŞ-nin Əhali Araşdırma Bürosunun nəşr etdiyi informasiya bülletenində Ermənistanda təbii artımın mənfi - geriyyə doğru olduğunu bildirmişdir. Ən nikbin proqnozlara görə, Ermənistanda əhali artımının 2025-ci ildə dayanacağı gözlənilir [6] Onu da əlavə edək ki, «Fitch» beynəlxalq reyting agentliyi bu ölkədəki maliyyə-iqtisadi vəziyyətin və gözləntilərin indiki qədər pis olmadığını bildirmişdir. Agentliyin qənaətinə görə, Ermənistan hökumətinə bu il ölkəyə daxil olacaq transfertlərin 50%, ixrac həcmələrinin isə 10-15% azalacağı barədə xəbərdarlıq edilmişdir (7).

Yuxarıda təqdim olunan müqayisəli statistik məlumatlar rəsmi statistikanın təbliğat və əks-təbliğat işində zəruriliyini və geniş təsir imkanlarını bir daha əyani şəkildə göstərir. Belə ki, təkcə araşdırmaçılar, siyasətçilər deyil, təbliğat və əks-təbliğat işi ilə məşğul olan mütəxəssislər, kütləvi informasiya vasitələri işçiləri sosial və siyasi statistikanın potensiallarından hərtərəfli istifadə etməlidirlər.

Fərhad Məmmədov

Siyasi araşdırmalarda və təbliğat fəaliyyətində statistikanın rolu

Xülasə

Məqalə rəsmi statistikanın göstəricilərinin siyasi tədqiqatlarda, təbliğat və əks-təbliğat işində əhəmiyyətinə həsr olunmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, konkret dövlətdə siyasi və sosial həyatın dəqiq və qərəzsiz statistikasını burada mövcud siyasi sistemin xarakteri və meyilləri, siyasi sistemdə baş verən hüquqi-siyasi islahatlar, dövlətin idarə olunmasında vətəndaşlarının iştirakı, ictimai-siyasi təşkilatların sosial proseslərdə rolu və s. haqqında obyektiv mənzərənin yaranmasında, ayrı-ayrı

məsələlərə dair ictimai rəyin müəyyən öyrənilməsində, proqnoz və perspektiv planların hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin hesabatlar əsasında qruplaşdırılan siyasi və sosial statistika göstəriciləri ölkə haqqında real və qərəzsiz təsəvvür yaratmaqla informasiya müharibəsində tətbiq olunan təbliğat metodlarına qarşı təsirli informativ vasitədir.

Фархад Мамедов

Роль статистики в политических исследованиях и пропагандистской деятельности

Резюме

Статья посвящена значимости показателей официальной статистики в политических исследованиях, пропагандистской и непропагандистской работе. Автор отмечает, что точная и беспристрастная статистика политической и социальной жизни конкретного государства имеет важное значение в создании объективной картины, в изучении общественного мнения об отдельных задачах, в подготовке прогнозируемых и перспективных планов о характере и тенденциях существующей здесь политической системы, при анализе политико-юридических преобразований политической системы, участия граждан в государственном управлении, при определении роли социальных процессов, общественно-политических организаций и др.

Farhad Mammadov

The role of statistics in policy research and advocacy

Summary

The article is devoted to the importance of indicators of official statistics in policy researches, advocacy and non-advocacy work. The author notes that accurate and “selfless” statistics of political and social life of a particular state is important in the creation of an objective picture, in a study of public opinion about specific tasks, in the preparation of projected long-term plans about the nature and trends of the existing political system here, about the ongoing political and legal reforms in the political system, about the participation of citizens in public administration and the role of the social processes of social and political organizations, and others.

Açar sözlər: rəsmi statistika, siyasi statistika, iqtisadi və ictimai-siyasi proseslər, sosial tədqiqatlar, təbliğat, strateji proqnozlaşdırma.

Ключевые слова: официальная статистика, политическая статистика, экономические и общественно-политические процессы, социальные исследования, пропаганда, стратегическое прогнозирование.

Key words: official statistic, political statistics, economic and social-political statistics, social studies, strategic forecast.

Ədəbiyyat

1. «Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi»,
file:///C:/Users/HP%20ENVY/Downloads/d_book_iqtisadiyyat_23643.pdf
2. «Rəsmi statistika haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu
http://elibrary.bsu.az/qanun/law_az.pdf
3. «Avropa statistikasının normalar məcəlləsi»,
<http://www.stat.gov.az/menu/2/eurostat/EuroStatCode.pdf>
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Məruzə № 8. 14 sentyabr 2015-ci il.
[file:///C:/Users/HPENVY~1/AppData/Local/Temp/Rar\\$DIa0.238/2015_8ay.pdf](file:///C:/Users/HPENVY~1/AppData/Local/Temp/Rar$DIa0.238/2015_8ay.pdf)
5. <http://www.gallup.com/tag/armenia.aspx>.
6. http://www.prb.org/pdf12/2012-population-datasheet_eng.pdf
7. <http://www.lragir.am/index/rus/0/economy/view/42148#sthash.USiGb0cF.dpuf>

MÜŞAHİDƏ OLUNMAYAN İQTİSADİYYATIN RƏSMİ STATİSTİKADA QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Rauf SƏLİMOV

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi sədrinin müavini, i.ü.f.d.
AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: salimov@azstat.org*

İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi və iqtisadi tədqiqatların aparılması üçün dəqiq və etibarlı rəsmi statistika məlumatlarının mövcud olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəsmi statistika məlumatlarının keyfiyyəti, tamlığı isə, öz növbəsində, müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın uçota alınmasından, daha dəqiq desək onun düzgün qiymətləndirilməsindən asılıdır, çünki ənənəvi (birbaşa) statistik metodlarla müşahidəyə cəlb edilməsi mümkün olmayan iqtisadi hadisə və ya prosesi dəqiq uçota almaq da mümkün deyil. Ən böyük çətinlik ondan ibarətdir ki, fəaliyyət göstərən sahibkarların bəziləri istehsal etdikləri mal və xidmətlərin real həcmi tam və ya qismən bilərəkdən gizlədir. Uçotdan gizlədilən məhsul bazara çıxarılır, satılır, sahibkar qazanc əldə edir, lakin dövlət orqanları bundan xəbərsiz olur. Nəticədə, Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) həcmi, dinamikası, onun meyillərinə dair statistik məlumatların ciddi təhrif olunması təhlükəsi yaranır.

Kütləvi informasiya vasitələri müşahidə olunmayan iqtisadiyyat mövzusunda tez-tez müraciət edir, hansısa hesablamalar aparılır, fərziyyələr irəli sürülür, kölgə iqtisadiyyatının ÜDM-də payının hətta 50-60% səviyyəsində olmasını sübut etməyə çalışanlara da rast gəlinir. Lakin, bu mövzuda yazan jurnalistlərin bir çoxunun müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın tərfi, onun sərhədləri haqqında müfəssəl məlumatı olmadığı üçün gizli iqtisadiyyat, kölgə iqtisadiyyatı, qeyri-formal iqtisadiyyat, qeyri-qanuni iqtisadiyyat, qara bazar iqtisadiyyatı və s. kimi ifadələrdən istifadə edilir. Terminlərin çoxluğu bu sahənin mütəxəssisi olmayan oxucu və ya dinləyici üçün çaşqınlıq yaradır və diskussiyanın iştirakçıları üçün heç bir əminlik yaratmır ki, hamı eyni hadisəni nəzərdə tutur.

Bütün bunlara aydınlıq gətirmək üçün beynəlxalq təşkilatların rəsmi sənədlərinə müraciət edək. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ÜDM-ə daxil edilməsinə dair tövsiyələr Milli hesablar sistemi-2008 (BMT-nin sənədi), Avropa hesablar sistemi-2010 (Avropa Statistika Bürosunun sənədi) kimi mükəmməl beynəlxalq statistika standartlarında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan təcrübəsində bu tövsiyələrə riayət olunmaqla müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının 2002-ci ildə nəşr etdirdiyi “Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ölçülməsi” adlı təlimatından istifadə olunur. Bu sənəddə müşahidə olunmayan iqtisadiyyata aşağıdakı iqtisadi fəaliyyətlərin aid edildiyi göstərilir:

- gizli (kölgə);
- qeyri-qanuni;
- qeyri-formal sektorda fəaliyyət;
- ev təsərrüfatları tərəfindən istehsal edilən və özlərinin son istehlakı üçün nəzərdə tutulan istehsal.

Gizli istehsal – qanuni fəaliyyət prosesində istehsal olunan, lakin vergi ödənişlərindən və ya qanunvericilik normalarına riayət etməkdən yayınmaq məqsədilə dövlət orqanlarından bilərəkdən gizlədilən mal və xidmətlərin istehsalıdır.

Qeyri-qanuni istehsal – müvafiq icazə olmadığına görə istehsalı qeyri-qanuni hesab edilən və ya qanunla qadağan olunmuş mal və xidmətlərin istehsalıdır. Qeyri-qanuni fəaliyyət növlərindən ən geniş yayılanlara narkotiklərin istehsalı və satışı, insan alveri və bu kimi fəaliyyətdən əldə olunan pulların banklar vasitəsilə “yuyulması”, tibbi xidmət göstərmək hüququ olmayan şəxslər tərəfindən tibbi xidmətlərin göstərilməsi, icazəsiz ov (brakonyerlik), audio və video materiallarının surətinin qeyri-qanuni çıxarılması, müxtəlif saxta məmulatların istehsalı və satışı (misal üçün, geyim istehsalında, rəssamlıq sahəsində), qaçaqmalçılıq və s. aiddir. Göründüyü kimi, qeyri-qanuni iqtisadiyyatın əhatəsi kifayət qədər genişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-qanuni fəaliyyət növlərinin milli hesablarda, ÜDM-in hesablanması zamanı nəzərə alınması məsələsi çətin və kifayət qədər mübahisəlidir. Bu problem uzun illərdir ki, statistiklərin beynəlxalq tədbirlərində müzakirə olunur. Məsələ ondadır ki, ölkələrin

qanunvericiliyi fərqli olduğundan, bir ölkədə qadağan olunmuş fəaliyyətə digər ölkədə tam və ya qismən icazə verilə bilər. Məsələn, Niderlandda yüngül narkotiklərin dövriyyəsinə icazə verilir, ABŞ-ın bəzi ştatları və digər ölkələrdə marixuananın satışı və istifadəsi leqallaşmış, bir sıra ölkələrdə bioloji cəhətdən modifikasiya olunmuş məhsulların istehsalı və istehlakı qadağandır, digərlərində isə qanunidir və hətta belə məhsulların istehsalı və istifadəsi stimullaşdırılır. Bundan əlavə, bu gün qadağan olunana sabah icazə verilə bilər və əksinə (məsələn, İtaliya və digər ölkələrdə abortların leqallaşması ilə bağlı qanunlar dəyişib). Nəticədə, bu və ya digər ölkə qeyri-qanuni fəaliyyəti ÜDM-ə daxil edəndə, digəri isə daxil etməyəndə ölkələrarası müqayisələri aparmaq mümkün olmur.

Azərbaycanın rəsmi statistikasında, MDB və bir çox digər ölkələrdə olduğu kimi, qeyri-qanuni fəaliyyət növlərinin məhsulu ÜDM-ə daxil edilmir. Əsas problem – belə mal və xidmətlərin istehsalı barədə etibarlı informasiya mənbəyinin olmamasıdır. Bundan əlavə, qeyri-qanuni fəaliyyəti qiymətləndirən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu fəaliyyətin ÜDM-də payı böyük deyil. Belə ki, BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının məlumatına əsasən bu pay Çexiya, Litva və Polşada müvafiq olaraq 0,2% (2005-ci il); 0,4% (2008-ci il) və 0,6% (2002-ci il) olmuşdur. Bu səbəbdən hesab edirik ki, Azərbaycanda qeyri-qanuni fəaliyyət növlərinin ÜDM-ə daxil edilməməsi nə onun artım dinamikasına, nə də ki strukturuna təsir göstərmir.

Qeyri-formal sektorda istehsal – ev təsərrüfatlarının qeyri-korporasiya müəssisələri tərəfindən adi mal və xidmətlərin satışı üçün nəzərdə tutulan istehsalıdır. Ev təsərrüfatlarının qeyri-korporasiya müəssisələri mal və xidmətlərin bazarda satışı məqsədilə yaradılır, iqtisadi fəaliyyətin istənilən növü ilə məşğul ola bilər və əksər hallarda bunlar bir fərddən ibarət olan (məsələn, təmir və ya məişət xidmətlərinin göstərilməsi) müəssisələrdir. Əgər ev təsərrüfatına məxsus qeyri-korporasiya müəssisəsi öz aktivlərini, o cümlədən nağd pul şəklində olan maliyyə aktivlərini həmin ev təsərrüfatının ümumi aktivlərindən ayıra bilirsə, artıq o korporasiyaya çevrilir.

Ev təsərrüfatları tərəfindən istehsal edilən və özlərinin son istehlakı üçün nəzərdə tutulan istehsal. Bu, ev təsərrüfatları tərəfindən istehsal edilən və satışı üçün deyil, yalnız özlərinin şəxsi istifadəsi üçün nəzərdə tutulan çörək və çörək məhsulları, süd və süd məhsulları, ət, yumurta, meyvə, tərəvəz, bostan və s. bu kimi məhsulların, habelə xidmətlərin istehsalıdır.

Qeyri-qanuni fəaliyyətdən gizli və qeyri-formal iqtisadiyyatı fərqləndirmək lazımdır. Gizli və qeyri-formal fəaliyyətin nəticələri ÜDM-ə daxil edilməlidir və əksər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da belə istehsal ÜDM-də nəzərə alınır. Gizli və qeyri-formal iqtisadiyyat kəşişə də bilər. Məsələn, vergiləri ödəyən, ali məktəbə qəbul olunmaq üçün şagirdləri hazırlayan müəllim-repetitorun xidmətləri qeyri-formal iqtisadiyyata aiddir. Eyni zamanda, həmin xidmətləri göstərən, lakin vergi ödəməyən müəllim-repetitorun xidmətləri öz mahiyyətinə görə qeyri-formal iqtisadiyyata aid edilsə də, vergi ödəməkdən boyun qaçırma halı olduğu üçün həm də gizli iqtisadiyyata aiddir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qeyri-qanuni fəaliyyəti istisna etdikdən sonra Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistikasını dedikdə, gizli (kölgə) istehsal, qeyri-formal istehsal və ev təsərrüfatları tərəfindən istehsal edilən və özləri tərəfindən istehlak edilən məhsulların uçuşu başa düşülür.

Son məlumatlara görə Azərbaycanda müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ÜDM-də payı 9,1% təşkil edir. İqtisadiyyatın sahələrində yaradılmış əlavə dəyərdə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın payına nəzər yetirsək bu rəqəm sənayedə 2,3%, kənd təsərrüfatında 9,4%, tikintidə 11,6%, ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri üzrə xidmətlər sahəsində 29,1%, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində 9,3%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə xidmətləri sahəsində 21,6%, sosial və digər xidmətlər sahəsində 20,7% təşkil edir (cədvəl 1).

Sənayedə rəsmi statistika müşahidələrindən kənar qalan istehsalın xüsusi çəkisinin nisbətən kiçik olması fəaliyyəti müşahidələrlə tam əhatə edilən neft-qaz hasilatı və emalı sektorunun sənayedə yüksək paya (2013-cü ildə 89,9 faiz) malik olması ilə bağlıdır. Qeyri-neft sənayesində isə müşahidə olunmayan istehsalın 2013-cü ildə payı 23,1 faiz səviyyəsində qiymətləndirilir.

Son illərdə Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın statistik qiymətləndirilməsi ilə bağlı bir sıra işlər həyata keçirilmiş, bir neçə Avropa ölkəsinin

təcrübəsi öyrənilmiş və Azərbaycan təcrübəsində tətbiq edilmişdir. İlk növbədə hesablamaların metodoloji əsasları yaradılmışdır.

Aidiyyəti dövlət qurumları ilə razılaşdırılmaqla sahibkarlıq subyektlərinin gizli və ev təsərrüfatlarının qeyri-formal fəaliyyətinin statistik tədqiqinə dair metodoloji vəsait hazırlanaraq təsdiq edilmişdir. Əmək bazarının müayinəsi üsuluna əsaslanan bu vəsait müəssisələrdən rəsmi statistika hesabatı formaları vasitəsilə toplanan məlumatlarla əhalinin iqtisadi fəallığına dair ev təsərrüfatları arasında hər rüb keçirilən seçmə müayinəsinin nəticələrinin müqayisəli təhlilini nəzərdə tutur və sahibkarlıq subyektlərinin gizli, ev təsərrüfatlarının qeyri-formal fəaliyyətinin miqyasının qiymətləndirilməsinə, məşğul olan əhalinin sayı, istehsal olunmuş mal və xidmətlərin və yaradılmış əlavə dəyərin həcmi haqqında məlumatların əldə edilməsinə imkan verir.

Cədvəl 1. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatının sahələr üzrə payı, 2013–cü ilin məlumatları əsasında

Sahənin adı	Sahənin əlavə dəyərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə
İqtisadiyyat üzrə cəmi	9,7	9,1
<i>o cümlədən:</i>		
sənaye	2,3	1,1
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	9,4	0,5
Tikinti	11,6	1,3
ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	29,1	2,1
nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	9,3	0,4
turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	21,6	0,4
sosial və digər xidmətlər	20,7	3,3

Bu üsulu tətbiq etməklə gizli və qeyri-formal istehsalın həcmnin müəyyən edilməsi aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

- əhalinin iqtisadi fəallığına dair müayinənin məlumatları əsasında iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə iri, orta və kiçik müəssisələr bölgüsündə iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin sayının tam məşğulluq ekvivalentinə çevirməklə hesablanması;
- rəsmi statistika müşahidələri nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar əsasında iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə iri, orta və kiçik müəssisələr bölgüsündə bir işçiyə düşən məhsul (xidmət) buraxılışının və əlavə dəyərin həcmnin hesablanması;
- əhalinin iqtisadi fəallığına dair müayinənin məlumatları əsasında hesablanmış iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin sayının rəsmi statistika müşahidələrinin nəticələri üzrə maddə ilə işləyənlərin və fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı arasında fərqlərin müəyyən edilməsi;
- aşkar olunmuş fərqlərin müvafiq fəaliyyət növləri və müvafiq ölçülü müəssisələr üzrə bir işçiyə düşən məhsul (xidmət) buraxılışının və əlavə dəyərin həcminə vurmaqla sahibkarlıq subyektlərinin gizli və ev təsərrüfatlarının qeyri-formal fəaliyyəti nəticəsində istehsal olunaraq rəsmi statistika hesabatlarında öz əksini tapmamış məhsulun (xidmətlərin) və əlavə dəyərin həcmnin hesablanması.

Metodoloji vəsaitdən əlavə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsində əsas problem olan məlumat çatışmazlıqları növlərinin təsnifatı da hazırlanmışdır. Sənəddə məlumat çatışmazlıqları 7 növ üzrə təsnifləşdirilir: gizli fəaliyyət, qeyri-qanuni fəaliyyət, rəsmi qeydiyyatdan alınması tələb edilməyən istehsalçıların fəaliyyəti, müşahidədən kənar qalmış hüquqi şəxslərin fəaliyyəti, müşahidədən kənar qalmış fərdi sahibkarların-fiziki şəxslərin fəaliyyəti ilə bağlı məlumat çatışmazlıqları, istehsalçılar tərəfindən statistika və digər dövlət orqanlarına təqdim olunan hesabatlarda məlumatların qəsdən təhrif edilməsi ilə bağlı məlumat çatışmazlıqları və statistik məlumatlarda digər çatışmazlıqlar. Təsnifatın bir fraqmentinə - statistika müşahidəsindən kənar qalmış hüquqi şəxslər üzrə çatışmayan məlumatlara nəzər salmaq.

Bu növə daxildir:

- registrə daxil edilməli olan, lakin faktiki olaraq daxil edilməyən hüquqi şəxslər üzrə məlumatlar;
- registrdə mövcud olan, lakin fəaliyyət növü, ərazi və ya digər kodların, habelə işçilərin sayı göstəricisi səhv olduğundan müşahidədən kanarda qalmış hüquqi şəxslər üzrə məlumatlar;
- düzgün rekvizitlərlə biznes-registrdə mövcud olan, lakin statistik müayinənin təşkili prosesində yol verilmiş nöqsanlara görə əhatə edilməyən hüquqi şəxslər barədə məlumatlar;
- müəssisənin istehsal vahidləri (struktur vahidləri) barədə məlumatların səhv olması nəticəsində hüquqi şəxslərin müayinədən kanarda qalmış hissəsi (vahidi) üzrə məlumatlar.

Məlumat çatışmazlıqları növlərinin müəyyən edilməsi və təsnifləşdirilməsinin əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, birbaşa statistik üsullarla müşahidə olunması mümkün olmayan iqtisadi fəaliyyətin hər bir növü üzrə məlumatların tam əhatə olunub-olunmamasının aşkar edilməsi prosesini sadələşdirir. Bundan əlavə, həmin növlərin təsnifləşdirilməsi və əlavə hesablamaların aparılması metodologiyalarının beynəlxalq müqayisəliliyini təmin edir.

Hesabatlarda məlumatların təhrif edilməsi hallarının aşkar edilməsi istiqamətində görülən işlərdən biri bu sahədə ilk dəfə olaraq müvafiq statistik müayinənin aparılması olmuşdur. Müayinənin məqsədi ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar tərəfindən dövlət orqanlarına təqdim edilən statistik hesabat və bəyannamələrdə məlumatların təhrif olunması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi olmuşdur. Müayinədə iştirak etmək üçün Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının üzvü olan auditor təşkilatlarının mütəxəssisləri və sərbəst auditorlarına, həmçinin Statistik vahidlərin dövlət registrində “Mühasibat uçotu və audit sahəsində fəaliyyət; vergilər üzrə məsləhətlər” fəaliyyət növü üzrə qeydiyyatda olan fərdi sahibkarlara müraciət edilmişdir.

Müayinənin nəticələri göstərmişdir ki, məlumatlar əsasən tikinti, emal sənayesi, ticarət, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, sosial və digər xidmət sahələrində təhrif edilir. Sahibkarların vergi, statistika və digər dövlət orqanlarına təqdim etdikləri hər 10 hesabatdan 6-da, o cümlədən 20 nəfərədək işçisi olan müəssisələrin 10 hesabatından 7-də, 20 nəfərdən 50 nəfərədək işçisi olanların 6-da, 100-dən artıq işçisi olanların isə 5-də təhrif etmələrə yol verilir. Bu hesabatlarda gəlirlər faktiki olduğundan orta hesabla 29,1 faiz, əməkhaqqı xərcləri 23,8 faiz az, xammal-material xərcləri 14,5 faiz, xidmətlərin ödənilməsi xərcləri 16,1 faiz, digər maddi xərclər isə faktiki olduğundan 6,3 faiz artıq göstərilir.

Emal sənayesi üzrə təhrif edilmiş hesabatlarda gəlirlər faktiki olduğundan 25,8 faiz, tikintidə 33,4 faiz, ticarətdə 44,4 faiz, nəqliyyat və anbar təsərrüfatında 33,8 faiz, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşədə 29,4 faiz, sosial və digər xidmət sahələrində 22,3 faiz az göstərilir. Xammal-material xərcləri emal sənayesində 17,7 faiz, tikintidə 22,5 faiz, ticarətdə 10 faiz, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində 20 faiz, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində 17,9 faiz, sosial və digər xidmət sahələrində 10 faiz artıq göstərilir. İşçilərin əməkhaqqına çəkilmiş xərclər emal sənayesində 22,5 faiz, tikintidə 38,4 faiz, ticarətdə 28,3 faiz, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində 35,0 faiz, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində 24,4 faiz, sosial və digər xidmət sahələrində 18,9 faiz az göstərilir. Rəsmi qeydiyyatda olmayan işçilərin faktiki ödənilmiş əməkhaqlarının xüsusi çəkisi emal sənayesində 13,8 faiz, tikintidə 33,3 faiz, ticarətdə 10,9 faiz, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində 10 faiz, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində 25 faiz, sosial və digər xidmət sahələrində 10 faiz təşkil edir.

Respondentlər xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi xərclərinin şişirdilməsini də qeyd etmişlər.

Beləliklə, müayinə nəticəsində iqtisadiyyatın əsas sahələri üzrə gəlir və xərc göstəricilərində təhrifetmələrlə bağlı lazımi düzəlişlərin edilməsi üçün zəruri məlumatlar əldə edilmişdir. 2011-ci il üzrə ümumi daxili məhsulun hesablanması məlumat çatışmazlıqlarının bu növü üzrə hesabat rəqəmlərinə 211,9 milyon manat və ya ÜDM-in 0,4 faizi qədər əlavə edilmişdirsə, müayinənin nəticələri bu əlavələrin 991,0 milyon manat (ÜDM-in 1,9 faizi) səviyyəsinə çatdırılmasına əsas vermişdir.

Dünya təcrübəsində müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi üçün ən yaxşı üsul balans üsulu hesab olunur. Bu üsul “xərclər - buraxılış” (“input-output” ing.) cədvəllərinin tərtib edilməsi prosesində özünü daha yaxşı göstərir, çünki bu cədvəllərdə həm əmtəə və xidmətlərin ayrı-ayrı qruplarının ehtiyat və istifadəsi arasındakı uyğunluq, həm də hər üç üsulla

(istehsal üsulu, son istifadə üsulu və ilkin gəlirlər üsulu) hesablanmış ÜDM arasındakı uyğunluq təmin edilir. Bu cədvəlləri sahələrarası balans da adlandırılır. Məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansı ölkə iqtisadiyyatının strukturu, onun sahələri arasında mövcud əlaqələri, o cümlədən ÜDM-in istehsalı və istifadəsinin strukturunu dərinlən təhlil etməyə imkan verir. Balansda məhsul növlərinin geniş siyahısı üzrə istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin istehlakın və yığımın bütün istiqamətləri üzrə istifadəsi, maddi ehtiyatların və xərclərin strukturu, yaradılmış əlavə dəyərin bölüşdürülməsi və iqtisadi təhlil üçün zəruri olan digər məlumatlar öz əksini tapır. “Xərclər-buraxılış” cədvəlləri təkrar istehsalın müasir nəzəriyyəsinə eyniadlı metodoloji yanaşmanın bir hissəsidir və bu metodologiyanın hazırlanmasına görə amerikalı iqtisadçı V.Leontyev 1973-cü ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsində statistika sahəsində mövcud olan beynəlxalq tələblərə uyğun olaraq “xərclər-buraxılış” cədvəlləri hər beş ildən bir tərtib edilir və sonuncu dəfə 2011-ci ilin yekunları üzrə tərtib edilmişdir. Zəruri məlumatların əldə edilməsi məqsədilə, ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən 8 mindən çox müəssisə və təşkilatda məhsul istehsalına (xidmətlərin göstərilməsinə) çəkilən xərclərin statistik tədqiqi məqsədilə tədqiqat aparılmışdır.

Əvvəlki dövrlərdə hazırlanmış balanslardan fərqli olaraq 2011-ci ilin sahələrarası balansı daha geniş formada tərtib olunmuş və bura, beynəlxalq praktikaya uyğun olaraq iqtisadiyyatda yerli məhsulun istifadəsi matrisi, ticarət vasitəçiliyi və nəqliyyat əlavələri matrisləri, vergilərin ayrı-ayrı növləri üzrə məhsula və idxala vergilər matrisləri, idxal olunmuş mal və xidmətlər matrisi əlavə edilmişdir.

Məhsul və xidmət növlərinin 107 qrupu bölgüsündə ehtiyatların yaranması və istifadəsinə dair məlumatları özündə birləşdirən 2011-ci ilin “Məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansı” 12 minə yaxın göstəricidən ibarət olmaqla beynəlxalq təcürbəyə və MHS-2008-ə uyğun olaraq tərtib edilmişdir.

Balans məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2011-ci ildə ölkədə məhsul və xidmətlər ehtiyatları 86,0 milyard manat təşkil etmiş, ehtiyatların 88,6 faizi daxili istehsal, 11,4 faizi idxal edilmiş mal və xidmətlərin hesabına formalaşmış, ölkə daxilində istehsal olunmuş mal və xidmətlərin 41,8 faizi (29,4 milyard manatı) isə ixrac edilmişdir.

Bu dövrdə ölkə daxilində istifadə edilmiş ehtiyatların 37,7 faizi aralıq istehlaka, 43,6 faizi son istehlak xərclərinə sərf edilmiş, 18,7 faizi isə yığma yönəldilmişdir. Aralıq istehlaka sərf edilmiş mal və xidmətlərin 67,4 faizi (14,4 milyard manatı) istehsal, 32,6 faizi (6,9 milyard manat) isə xidmət sahələrində istifadə olunmuşdur.

Sahələrarası balansın göstəricilərinə uyğun olaraq, 2011-ci ildə ölkədə istifadə edilmiş sənaye məhsulunun 52,8 faizi daxili istehsal, 47,2 faizi isə idxal hesabına təmin olunmuşdur. Sənaye məhsulu ehtiyatlarının 19,7 faizi aralıq istehlaka, 18,8 faizi yığım və son istehlaka sərf edilmiş, 61,5 faizi isə ixrac edilmişdir.

2011-ci ilin sahələrarası balansı göstəricilərinin 2006-cı il üzrə hazırlanmış balansın rəqəmləri ilə müqayisə etdikdə görmək olar ki, ölkənin məhsul və xidmətlər ehtiyatlarında daxili istehsalın xüsusi çəkisi 8,0 faiz bəndi, o cümlədən kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatları üzrə 10,0 faiz bəndi, sənaye məhsulu üzrə isə 7,9 faiz bəndi artmış, məhsul (xidmətlər) istehsalında aralıq istehlak xərclərinin payı 7,6 faiz bəndi azalmışdır. Ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərində yeyinti məhsullarının alınmasına çəkilmiş xərclərin xüsusi çəkisi 12,5 faiz bəndi azalmış, müxtəlif xidmətlərin (kommunal xidmətlər istisna olunmaqla) ödənilməsi xərcləri isə müvafiq olaraq 10,7 faiz artmışdır. Bütün bunlar son illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında və əhəlinin rifahında baş vermiş dəyişiklikləri müsbət xarakterizə edir.

Ümumiyyətlə, “xərclər-buraxılış” cədvəllərinin məlumatları müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın parametrlərinin qiymətləndirilməsi üçün əvəzolunmaz mənbə hesab olunur. Bundan əlavə, bu cədvəllərin hazırlanması sahələrarası tədqiqatların aparılmasına, sahələrarası əlaqələrin təhlilinə, iqtisadiyyatın inkişafına dair proqnozların verilməsinə, idxaləvəzətməsi, məhsulların qiymət artımı, vergi dərəcələrinin dəyişməsi, ayrı-ayrı mal və xidmətlərə tələbin artması kimi amillərin iqtisadi dinamikaya təsirinə qiymətləndirilməsi üçün geniş imkanlar açır.

Məqalə müşahidə olunmayan fəaliyyətin rəsmi statistikada qiymətləndirilməsi problemlərinə həsr olunmuşdur. Məqalədə beynəlxalq standartlara uyğun olaraq rəsmi statistikada müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın müəyyən olunmuş sərhədləri, ayrı-ayrı komponentləri və əsas anlayışları təhlil edilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsində gizli və qeyri-formal istehsalın qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən əsas metodlar, o cümlədən istehsal və istifadə göstəricilərində mövcud boşluqların aşkar edilməsi üçün ən mühüm vasitələrdən olan “xərclər-buraxılış” cədvəlləri haqqında məlumat verilir. Ölkədə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın parametrlərini xarakterizə edən bir sıra rəqəmlər açıqlanır.

Rauf Səlimov

Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın rəsmi statistikada qiymətləndirilməsi

Xülasə

Məqalə müşahidə olunmayan fəaliyyətin rəsmi statistikada qiymətləndirilməsi problemlərinə həsr olunmuşdur. Məqalədə beynəlxalq standartlara uyğun olaraq rəsmi statistikada müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın müəyyən olunmuş sərhədləri, ayrı-ayrı komponentləri və əsas anlayışları təhlil edilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsində gizli və qeyri-formal istehsalın qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən əsas metodlar, o cümlədən istehsal və istifadə göstəricilərində mövcud boşluqların aşkar edilməsi üçün ən mühüm vasitələrdən olan “xərclər-buraxılış” cədvəlləri haqqında məlumat verilir. Ölkədə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın parametrlərini xarakterizə edən bir sıra rəqəmlər açıqlanır.

Рауф Салимов

Оценка ненаблюдаемой экономики в официальной статистике

Резюме

Статья посвящена проблемам измерения ненаблюдаемой экономической деятельности в официальной статистике. Анализируются границы и термины, используемые для описания ненаблюдаемой экономики в официальной статистике в соответствии с международными стандартами, а также отдельные ее компоненты. В работе описаны основные методы, применяемые в Государственном Комитете по Статистике Азербайджанской Республики для оценки скрытого и неформального производства, в том числе использование данных таблиц «затраты-выпуск», как одного из важнейших инструментов обнаружения пробелов в охвате показателей производства и использования. Приводятся некоторые данные, характеризующие оценки ненаблюдаемой деятельности в стране.

Rauf Salimov

Estimation of non-observed economy in official statistics

Summary

The article is devoted to the problems of measuring the non-observed activities in official statistics. It is analyzed the limits and terms used to describe the non-observed economy in official statistics in accordance with international standards, as well as its individual components. The paper describes the main methods used in the State Committee on Statistics of the Republic of Azerbaijan to assess the hidden and informal production, including the use of data of "input-output" tables as one of the most important tools for detecting gaps in coverage of production and use indicators. We present some data characterizing the assessment of non-observed activities in the country.

Açar sözlər: müşahidə olunmayan iqtisadiyyat, xərclər və buraxılış cədvəlləri, gizli iqtisadiyyat, istehsal, istehlak.

Ключевые слова: ненаблюдаемая экономика, таблицы “затраты-выпуск”, теневая экономика, производство, потребление.

Keywords: non-observed economy, “input-output” tables, the shadow economy, production, consumption.

Ədəbiyyat

1. Измерение ненаблюдаемой экономики. 2002, Руководство, Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), Париж.
2. Əmək bazarının müayinəsi metodundan istifadə etməklə, sahibkarlıq subyektlərinin və ev təsərrüfatlarının qeyri-formal fəaliyyətinin statistik tədqiqinə dair metodoloji tövsiyələr. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin 2008-ci il 20 iyun tarixli 25/8 nömrəli sərəncamı.
3. Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən məlumat çatışmazlıqları növlərinin təsnifatı. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi kollegiyasının 2005-ci il 16 mart tarixli 13 nömrəli qərarı.
4. С.Р.Левит, Ненаблюдаемая экономика: практика, проблемы и направления совершенствования ее оценок, Москва, «Вопросы статистики», июнь 2014.
5. Ю.Н.Иванов, К вопросу о включении в ВВП оценки нелегальной деятельности, Москва, «Вопросы статистики», март 2014.

Fəal, daimi hərəkətdə olan hər bir insanın həyat tərzini və həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, bütövlükdə cəmiyyətin modernləşdirilməsi - həmişə özünün yenilik ünsürləri ilə digərlərindən fərqlənən, "canlı" elm olan statistikasız mümkün deyildir.

STATİSTİKA FUNDAMENTAL ELM VƏ PRAKTİKİ FƏALİYYƏT SAHƏSİDİR

Sakit YAQUBOV

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
"Statistika" kafedrasının müdiri, i.e.d., professor
e-poçt: sakit.yaqubov@gmail.com*

Müasir cəmiyyətdə statistikanın rolunu, miqyasını, əhəmiyyətini və zəruriliyini dəyərləndirmək çətindir. Statistika insan fəaliyyətinin bütün tərəflərini əhatə edir və müasir dövrdə hər şey uçota məruz qalır. Hazırkı dövrdə statistikanın rolu sürətlə artır. Statistika imkan verir ki, cəmiyyət qarşısında duran mühüm problemlər müşahidə edilsin, təhlil edilsin və həlli yolları göstərsin.

Statistika kütləvi statistik məlumatların toplanması, ümumiləşdirilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsinin ümumi məsələlərini əhatə edən elm sahəsidir. Belə məlumatlar əsasında ictimai-iqtisadi hadisələrin real qanunauyğunluqları aşkar edilir və qiymətləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir elm kimi statistikanın yaranması mənbəyi "siyasi arifmetiklər" hesab edilir. Siyasi arifmetiklər faktların ümumiləşdirilməsi və təhlili yolu ilə cəmiyyətin vəziyyəti və inkişafını rəqəmlərlə xarakterizə etməyə, ictimai hadisələrin inkişaf qanunauyğunluqlarını göstərməyə cəhd etmişdilər. Lakin statistika anlayışını ilk dəfə elmə alman alimi professor Q.Axenval gətirmişdir. Onun fikrincə, statistika dövlət üçün xüsusi əhəmiyyəti olan problemlərin təsviridir, xülasəsidir. Statistik, dövlətin ictimai problemləri, əhalisi və iqtisadiyyatı üzrə icmallar təşkil edən şəxsdir. Statistikanın bu istiqaməti dövlətin siyasi vəziyyətini və diqqətəlayiqliyini təsvir etməyə cəhd edirdi [1].

Hər bir elm kimi statistikanın formalaşması uzun tarixi bir dövrü əhatə edir və insanların praktiki tələbatı ilə bağlı olmuşdur. Onun ilk forması kimi təsərrüfat uçotunun yaranması tarixi çox qədimdir və dövlətin yaranması ilə əlaqədardır. Belə ki, uçotun verdiyi müəyyən minimum məlumat olmadan dövlət fəaliyyəti mümkün olmazdı. Məsələn, hərbi qoşun, vergi yığılması, əhalinin sayı, mal-qaranın sayı və s. haqqında məlumatlar bu qəbildəndir. Bu məlumatları toplamaq üçün müxtəlif primitiv üsullardan istifadə edirdilər.

Sonralar insan cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq statistikanın formalaşması və inkişafında da xeyli irəliləyiş olmuşdur. Məsələn, feodalizmin dağılması və kapitalizmin yarandığı dövrlərdə beynəlxalq ticarətin intensiv inkişafı gömrük və təsviri statistikanın formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, statistikanın bir elm və praktiki fəaliyyət sahəsi kimi formalaşmasına üç əsas hadisə - məlumatların toplanmasının dövlət üçün zəruriliyi, ehtimal nəzəriyyəsinin yaranması və inkişafı, nəhayət, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (statistik paket proqramların) inkişafı - səbəb olmuşdur.

Görkəmli statistik A.A.Kaufmanın (1864-1919) fikrincə statistika siyasi və sosial hadisələrin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi məharətidir.

Statistikanın riyazi tərəflərinin formalaşmasında və inkişafında böyük əməyi olmuş xarici ölkə alimləri (K.Pirson, R.Fişer və s.) hesab edirlər ki, statistikanın əsasını tətbiqi riyaziyyatın əsas sahələrindən biri olan ehtimal nəzəriyyəsi təşkil edir [3, s.7,8].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, statistikanın nəzəri və praktiki tərəflərinin təkmilləşdirilməsində, müqayisəliliyin təmin edilməsində beynəlxalq qurumların mühüm rolu olmuşdur. İlk müstəqil statistika təşkilatı - Mərkəzi Statistika Komissiyası A.Ketlenin təkidi ilə

1841-ci ildə Belçikada yaradılmışdır. Hələ 1885-ci ildə Beynəlxalq Statistika İnstitutu yaradılmışdır ki, bu gün də həmin qurum fəaliyyət göstərir.

Statistikanın bütün elmi və praktiki tərəflərini özündə əks etdirən fundamental statistika lüğətində qeyd edilir ki, "Bilik sahəsini, yəni xüsusi elmi fənni (statistika elmini) və buna müvafiq olaraq ali və orta ixtisas məktəblərində tədris olunan fənni statistika adlandırırlar... Statistika ictimai elm kimi ictimai hadisələrin formalaşması və dəyişməsi qanunauyğunluqlarının kəmiyyət nisbətlərini bilavasitə onların keyfiyyət mahiyyəti ilə əlaqəli şəkildə öyrənir. Statistika elmi - ictimai hadisələrin kəmiyyət təhlili üsullarını işləmişdir ki, bunlar bütövlükdə bir sıra digər elmlər tərəfindən istifadə olunan statistika metodologiyasını təşkil edir" [2, s.474].

Müasir dünyanın inkişaf meyli cəmiyyətin daha yüksək inkişaf mərhələsinə keçidi ilə xarakterizə olunur. Daha dəqiq desək, bəşər sivilizasiyası özünün inkişafının yeni mərhələsinə - həyat fəaliyyətinin əsasını informasiyanın istehsalı, yayılması və istifadəsi prosesi təşkil edən informasiya cəmiyyətinə keçmişdir. Bu, əhəmiyyətli dərəcədə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqini tələb edir ki, bu da məlumatların toplanması, ümumiləşdirilməsi, işlənməsi, ötürülməsi və mühafizə edilməsinin avtomatlaşdırılmasını təmin edir və eyni zamanda yüksək texnoloji inkişafın bazası kimi çıxış edir. Bunların təsiri altında əməyin məzmunu və xarakteri, məşğulluğun strukturu dəyişir, yeni iqtisadi fəaliyyət növləri yaranır və s. Deməli, informasiya cəmiyyətinin fərqləndirici xüsusiyyəti iqtisadi və sosial tərəqqi üçün informasiyanın əhəmiyyətinin sürətlə artması və məlumatların təhlili əsasında daha əsaslandırılmış qərarlar qəbul edilməsi bacarığının olmasıdır. Massaçuset Texnologiya Universitetinin rəqəmli biznes Mərkəzinin direktoru Erik Brintjolfssonun dediyi kimi, sən demə biz hər şeyi müşahidə etmək və ölçmək mümkün olan dünyaya çox sürətlə daxil olmuşuq. Belə şəraitdə ən böyük problem insanların məlumatlardan istifadə etmək, təhlil etmək və onlara mənə vermək bacarığının kifayətləndirici olmamasıdır.

"... statistik, sadəcə, informasiyanı təhlil etmək deyil, həm də onun keyfiyyətini qiymətləndirməyi bacarmalıdır... müasir dövrdə statistikanı bilmək istənilən fəaliyyətin həyati vacib ünsürünə çevrilir" (TSA Anant, Hindistanın baş statistiki, Statistika və Proqramların yerinə yetirilməsi Nazirliyinin katibi) [4].

Həç də təsadüfi deyildir ki, informasiya cəmiyyətinin ünsürləri özünü daha qabarıq göstərən əksər qərb ölkələrində statistika orta məktəbdən öyrədilir. Bu, cəmiyyətdə şagirdlərin gələcək həyatındakı uğurlarının digər eim sahəsinin bilikləri ilə müqayisədə daha çox statistik biliklərlə bağlı olması ilə əlaqələndirilir. Polşanın Mərkəzi Statistika idarəsinin Prezidenti, professor Yozev Olenskinin qeyd etdiyi kimi, bu gün dünyada üç dildə danışırırlar. Ali təhsilli istənilən insana üçüncü dil kimi statistikanı aid etmək lazımdır. Birinci, milli dil, ikinci müasir dünyanın kommunikasiyasının qlobal dili kimi inglis dili, üçüncüsü, mürəkkəb sosial, iqtisadi, texnoloji, ekoloji və digər çoxlu sayda hadisə və proseslərin peşəkarcasına təsviri üçün qlobal beynəlxalq dil-statistikadır [4].

Bu qeyd edilənlər onu deməyə əsas verir ki, informasiya cəmiyyətinin inkişaf etdiyi və qloballaşmanın dərinləşdiyi şəraitdə analitik düşüncəyə malik statistik mütəxəssislərə tələbat artacaqdır. Google kampaniyasının baş iqtisadçısı Xel Varianın fikrincə növbəti 10 ildə statistika daha çəlbəddici peşə olacaqdır [4]. Araşdırmalara görə bu gün dünyada statistiklər üçün iş yerlərinin sayı təxminən 4.5 milyona yaxınlaşır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda statistik dünyada yüksək ödənişli və nüfuzlu peşələrdən hesab edilir.

Fundamental elm kimi statistikanın metodlarından cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində geniş istifadə edilir: bazarın konyukturasının tədqiqi, satışın həcmnin idarə edilməsi, hesabatların və məhsulun keyfiyyətinin yoxlanması və s. üçün sahibkarlar, sosial proqramların yerinə yetirilməsi, həyat səviyyəsinin təhlili üçün elmi-tədqiqat müəssisələri, maliyyə aktivlərinin gəlirliliyinin idarə edilməsi üçün maliyyə institutları, sığorta dəyərinin idarə edilməsi üçün sığorta təşkilatları, məhsulun keyfiyyətinin tədqiqi məqsədilə mühəndislər, tibb mütəxəssisləri və əczacılar, epideomoloqlar, marketoloqlar, meteoroloqlar, fiziklər, astronomlar, geoloqlar, hüquqşünaslar və s.

Cəmiyyətin prioritetlərinin dəyişməsi və yeni texnologiya bizim həyatımıza böyük həcmli informasiya axını gətirmişdir ki, bununla da işləməyi bacarmaq lazımdır. "... Əksər insanlar

özlərinin gündəlik həyatında statistikadan istifadə edirlər, lakin bu məlumatların mənsəyini və real mahiyyətini başa düşürlər..." (Çjae Li, Beynəlxalq Statistika İnstitutunun Prezidenti) [4]. Məlumatların toplanması, sistemləşdirilməsi, hadisələrin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi, əlaqə və asılılıqların müəyyənəşdirilməsi, inkişaf meylinin aşkar edilməsi - məhz elə statistikanın mahiyyəti də bundan ibarətdir. Deməli, istənilən fəaliyyətin uğurluluğunu və uğursuzluğunu, onun meyarlarını ən yaxşı qiymətləndirməyə məhz bizim topladığımız, sistemləşdirdiyimiz və istifadə etdiyimiz məlumatlar, daha doğrusu düzgün və etibarlı statistika imkan verir. Ümumiyyətlə, statistikanın köməyi ilə bir sıra problemlər həll edilir. Belə ki, statistik qiymətləndirmə əsasında fəaliyyətin müsbət və mənfi meyilləri izlənilir, uğurluluq meyarlarına görə istənilən fəaliyyət dəyərləndirilir, cəmiyyətin gələcək inkişaf strategiyası işlənilir, təhlükəsizlik və əminlik hissi formalaşır, yalnız etibarlı mənsəyi olan faktlardan istifadə edilir, prosesin yaxşılaşdırılması üçün düzəlişlərin aparılması məqsədilə daha zəruri sahələr müəyyən edilir və s.

Müasir dövrdə rəsmi statistika demokratik cəmiyyətin informasiya sisteminin zəruri ünsürlərindən birinə çevrilmişdir. Deməli, demokratik ölkənin güclü statistika xidmətinə ehtiyacı vardır. Vətəndaş cəmiyyətinin və demokratiyanın formalaşdırılması və inkişafı hər şeyi əhatə edən statistikasız mümkün deyildir. İstənilən sivil ölkənin strateji məqsədi olan informasiya cəmiyyətinin qurulmasında, inkişafın milli və qlobal məqsədlərinin təmin edilməsində, daha səmərəli təcrübənin mübadiləsində və istifadə edilməsində statistika önəmli rol oynayır. Heç də təsadüfi deyil ki, cari ildə qeyd ediləcək ikinci ümumdünya statistika günü də **"daha təkml statistikə - daha yaxşı həyat"** şüarı ilə keçiriləcəkdir.

Dövlət, ölkənin idarəetmə orqanları, iqtisadi dairələr və bütövlükdə ictimaiyyət üçün iqtisadi, demoqrafik, sosial və ekoloji vəziyyət haqqında başlıca informasiya mənbəyi kimi rəsmi statistikaya böyük əhəmiyyət verir. Bu, sosial-iqtisadi inkişafı yeni prioritetlərlə səciyyələnən Azərbaycan dövləti üçün xüsusilə xarakterikdir. Ölkədə innovasiyalı iqtisadiyyatın və informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına nail olunması, minilliyin inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq müəyyənəşdirilmiş digər vəzifələrin həll edilməsi adekvat rəsmi statistikanın mövcudluğundan birbaşa asılıdır.

Müasir dövrdə qeyd edilən vəzifələrin həll edilməsi üçün ölkədə beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətli statistika xidmətinə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi həyata keçirir. Komitə, statistika sahəsində inkişafın milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, elmi metodologiyaya və beynəlxalq standartlara əsaslanan bütöv, mütərəqqi statistik informasiya sisteminin yaradılmasına və fəaliyyətinə istiqamətlənən vahid siyasət həyata keçirir. O, etibarlılıq, obyektivlik, aktuallıq, əlverişlilik, müasir şəraitə uyğunluq və şəffaflıq prinsipləri əsasında statistika işlərinin keyfiyyətli təşkilini təmin edir, həmçinin statistik məlumatların yayılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə beynəlxalq qurumlarla mütəmadi əməkdaşlıq edir [5].

Göründüyü kimi statistika bir elm kimi hər bir cəmiyyət həyatının ayrılmaz hissəsi olmaqla, onun bütün tərəflərinə nüfuz etmişdir. Tədqiqat və siyahıyalmalar nəticəsində toplanılan məlumatlar iqtisadi və sosial inkişafın idarə edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Başqa sözlə desək, o, ictimai hadisələrin inkişaf dinamikasını və kəmiyyət qanunauyğunluqlarını müəyyən edir, mütərəqqi statistik metodların köməyi ilə inkişaf edən informasiya texnologiyaları şəraitində müəyyənəşdirilmiş cari və strateji məqsədlərə nail olmağa imkan verir.

Bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, statistika fundamental bir elm olmaqla, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair elmi əsasda və səmərəli idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün mühüm vasitədir və praktiki fəaliyyət sahəsidir.

Sakit Yaqubov

Statistika fundamental elm və praktiki fəaliyyət sahəsidir

Xülasə

Qloballaşmanın dərinləşdiyi və informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı müasir şəraitdə böyük həcmdə informasiya axınının hərtərəfli təhlili və izahı statistikanın əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Fundamental elm kimi statistika məlumatların toplanması, sistemləşdirilməsi, hadisələrin

kəmiyyətə qiymətləndirilməsi, əlaqə və asılılıqların müəyyənləşdirilməsi, inkişaf meylinin aşkar edilməsində geniş imkanlara malikdir.

Məqalədə statistikanın cəmiyyətdə rolu, statistik məlumatların təhlilinin zəruriliyi, daim yeniləşən dünyada statistik təhlil üçün yeni düşüncənin formalaşdırılmasının vacibliyi, qlobal və milli məqsədlərə nail olmaq üçün keyfiyyətli və səmərəli rəsmi statistika sisteminin formalaşdırılması məsələləri tədqiq edilmişdir.

Сакит Ягубов

**Статистика фундаментальная наука и отрасль
практической деятельности**

Резюме

В современных условиях глобализации и формирования информационного общества всесторонний анализ и интерпретация информационного потока в большом количестве все более увеличивает значение статистики. Статистика, как фундаментальная наука, обладает широкими возможностями в сборе, систематизации статистических данных, количественной оценки явлений, определении связей и зависимостей, выявлении тенденций развития.

В статье рассмотрены вопросы роли статистики в обществе, необходимости анализа статистических данных, важности формирования нового мышления для статистического анализа в постоянно обновляющемся мире, формирования качественной и эффективной системы официальной статистики для достижения глобальных и национальных целей.

Sakit Yagubov

Statistics as fundamental science and the area of its practical activity

Summary

In the modern conditions of globalization and formation of information society a comprehensive and competent analysis and interpretation of a great number of information flow more and more increases the value of statistics. Statistics as the fundamental science has broad capabilities in collecting, collating statistical data, quantifies the phenomena determining the relationships and dependencies, identifying development trends.

The article discusses the role of statistics in society, the need for the statistical data analysis, the importance of formation of thinking of statistical analysis in a constantly changing world, the formation of high-quality and efficient system of official statistics in order to achieve global and national objectives and its activities in interrelations.

Açar sözlər: statistika, informasiya axını, informasiya cəmiyyəti, statistik təhlil, idarəetmə qərarı, məlumatların toplanması və təhlili, keyfiyyətli statistika xidməti.

Ключевые слова: статистика, информационный поток, информационное общество, статистический анализ, управленческое решение, сбор и анализ данных, качественные статистические услуги.

Keywords: statistics, information flow, information society, statistical analysis, management decision, data collection and analysis, quality of statistical services.

Ədəbiyyat

1. Плошко Б.Г., Елисеєва И.И. История статистики. М, "Финансы и статистика", 1990.
2. Статистический словарь. Гл.ред. М. А. Королев, М, "Финансы и статистика", 1989.
3. Общая теория статистики. (Под.ред. О.Е. Башиной, А.А.Спирина), М, " Финансы и статистика", 2005.
4. <http://statistics2013.hse.ru>
5. <http://www.stat.gov.az>

RƏSMİ STATİSTİKADA METODOLOJİ UYĞUNLUĞUN TƏMİN OLUNMASI ƏSAS ŞƏRTLƏRDƏN BİRİDİR

Yusif YUSİFOV

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi sədrinin müavini, i.ü.f.d.

AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: yusif@azstat.org

Statistika məlumatlarının toplanması, işlənməsi və yayılması prosesində metodologiyaların düzgün təyin olunması və tətbiqi mühüm istiqamətlərdən biridir. Metodoloji uyğunluq hesabına statistika məlumatlarının müqayisəliliyi və adekvatlılığı təmin edilir.

Beynəlxalq və milli səviyyədə metodoloji uyğunluğun təmin olunmasının zəruriliyi dəfələrlə təsbit olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, BMT tərəfindən qəbul edilmiş rəsmi statistikanın əsas prinsiplərindən biri məlumatların düzgün şərhinə yardım göstərmək üçün statistik məlumat mənbələri, statistik metod və qaydalara dair informasiyanı elmi standartlara uyğun təqdim etməkdir [1]. Metodoloji uyğunluğun təmin olunması statistika proseslərinin yüksək səviyyədə idarə edilməsinə, statistik məlumatların keyfiyyətinin yüksəldilməsinə dəlalət edir. Avropa İttifaqının statistika orqanları üçün “Normalar məcəllə”sinin, BMT-nin “Keyfiyyətin təmin olunmasının baza prinsipləri”nin və digər beynəlxalq konsepsiya sənədlərinin və standartların da əsasını metodoloji məsələlər təşkil edir. Metodoloji uyğunluğun təmin olunması dedikdə, statistik məlumatların bu sahədə qəbul olunmuş beynəlxalq standartlara, anlayışlara, təsnifatlara və digər metodoloji materiallara uyğun hazırlanması və yayılması nəzərdə tutulur.

Avropa İttifaqı ölkələrinin statistika təşkilatları üçün “Normalar məcəllə”sinin əksər hissələrində metodoloji uyğunluğun əhəmiyyəti dəfələrlə önə çəkilmiş, bununla yanaşı, sənədin 7-ci prinsipi bütünlüklə metodoloji məsələlərə yönəldilmişdir [2]. Qeyd olunmuşdur ki, statistikanın keyfiyyəti əsaslı metodologiya ilə təmin edilir. Statistika orqanı tərəfindən tətbiq edilən bütün metodlar Avropa və digər beynəlxalq standartlara, normativlərə və qabaqcıl təcrübənin prinsiplərinə uyğun olmalı, statistika orqanının bütöv strukturunda standart anlayışların, təriflərin və təsnifatların davamlı tətbiqini təmin edən qaydalar fəaliyyət göstərməli, metodologiyanın təkmilləşdirilməsi üçün elmi cəmiyyətlərlə əməkdaşlıq təşkil edilməli, istifadə edilən metodların keyfiyyətinin və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir və s.

Metodologiyaların rolu, əhəmiyyəti və statistika orqanlarının bu sahədəki fəaliyyəti “Rəsmi statistika haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır. Qanunvericiliyə görə rəsmi statistikanın məqsədi məlumatların yığılması, işlənməsi, bazada yerləşdirilməsi, ötürülməsi və yayılmasında istifadə edilən prinsip və metodların daim təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Dövlət statistika orqanları ölkədə statistikaya dair vahid metodologiyanı tətbiq etmək səlahiyyətlərinə malikdirlər. Metodologiyalar bilavasitə dövlət statistika orqanları tərəfindən müstəqil şəkildə müəyyən edilir [3].

Dünya statistika sisteminin bir üzvü olan Azərbaycanın rəsmi statistikasında düzgün metodologiyanın təmin olunması üçün nəzəri-praktiki işlər həyata keçirilir və yeni istiqamətlər daim diqqətdə saxlanılır. Statistika sistemində beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş standartlara, təlimatlara, ən yaxşı təcrübəyə əsaslanan, həmçinin elmi prinsiplərə uyğun düzgün statistik metodologiyadan istifadə əsas məqsədlərdən biridir. Metodoloji işlər rəsmi statistikanın inkişafı ilə bağlı çoxillik dövlət proqramları, illik metodoloji işlər proqramı və qəbul edilmiş cari qərarlar əsasında həyata keçirilir. Müstəqillik illərində statistika orqanları tərəfindən 600-dən çox metodoloji material, 31 statistika təsnifatı, 1000 göstərici və 250 hesabat üzrə məlumat hazırlanmışdır. Həmin metodoloji materiallar hazırlanarkən ümumi qəbul olunmuş prinsiplərə əməl olunması prioritet hesab edilmişdir.

Qeyd olunduğu kimi, metodoloji uyğunluğun təmin olunmasında statistikanın ümumi metodoloji sisteminin beynəlxalq standartlara, təlimatlara və ən yaxşı təcrübəyə uyğun olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, metodologiyaların mövcudluğu ilə yanaşı, onun tətbiqi statistika üçün daha vacibdir. Hazırlanmış metodologiyalardan məqsədyönlü şəkildə istifadə etməklə onların tələblərinə riayət olunmalıdır.

Təhlillər və təcrübə göstərir ki, metodoloji sənədlərin hazırlanması və təsdiqi prosesindən sonra onun tətbiqində baş verən uyğunsuzluqların yaranması müasir dövrdə statistikada ciddi problemlərdən biridir. Metodologiyaların konseptuallığı və ya konkret istiqamətlər üzrə yararlılığı qənaətbəxş olsa da, bir sıra hallarda tətbiqinə tam nail oluna bilmir. Nəticədə, həyata keçirilən fəaliyyətlərlə, hazırlanan məlumatlarla əvvəlcədən müəyyən edilmiş tələblər arasında fərqlər yaranır. Belə fərqlər statistika işlərinin keyfiyyətinə mənfi təsir edir, metodologiyaların şəffaflığı və uyğunluğunu şübhə altına salır.

Metodoloji uyğunsuzluqların yaranma səbəblərini ümumi şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Metodologiyalar bir sıra hallarda çox əhatəli hazırlanır və onların yalnız bir hissəsindən istifadə olunur. Metodoloji sənəd hazırlanarkən məsələnin bütün aspektlərinin nəzərə alınması, sənədin daha çox ümumilik prinsipinə söykənməsi müsbət qarşılanarsa da, onun praktikliyini azaldır. Müxtəlif mənbələrdən istifadə olunması və onların komplektləşdirilməsi, daha geniş əhatənin alqışlanması, eləcə də məsələnin əsas mahiyyəti ilə yanaşı, əlavələrin materiallara daxil edilməsi tətbiq prosesində çətinlik yaradır. Materialı tətbiq edən və ya ondan istifadə edən şəxs onun yalnız bir hissəsindən yararlanır.
- Metodologiyaların hazırlanması prosesində bütün ölkələr üçün xarakterik məsələlər əsas götürülür və milli xüsusiyyətdən asılı olaraq tətbiq prosesində tam istifadəsi mümkün olmur. Adətən, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən material hazırlanarkən ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsinə əsaslanır. Daha üstün təcrübələrin kombinasiyasından istifadə olunur. Bununla da, ölkənin qanunvericiliyi, normativ sənədləri, digər məsələlərlə uzlaşmayan suallar meydana çıxır. Hazırlanmış metodologiyaların bəzi hissələri istifadəsiz qalır və uyğunsuzluq yaranır.
- Hazırlanmış metodologiyaların bir hissəsi nəzəri-metodoloji məsələləri əhatə edir və praktiki tətbiqi geniş əhəmiyyət kəsb etmir. Belə hallarda hazırlanan metodologiyalar daha çox nəzəri xüsusiyyətləri özündə əks etdirir və praktiki tətbiqi qeyri-real hesab olunur. Məsələn, qiymət statistikasına sahəsində nəzəri olaraq, Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən qiymət statistikasına sahəsində Paaşe və Laspeyres adlı qiymət indekslərinin tətbiqi tövsiyə olunmuşdur [3]. Hesabat dövrünün çəkilməsi ilə təcəssüm edilən Paaşe qiymət indeksləri üstün hesab olunsa da, praktikliyi, dinamika sıralarının davamlılığı, çəkilən xərclərin azlığı və s. baxımından baza dövrünün çəkilməsini əhatə edən Laspeyres qiymət indeksi dünya təcrübəsində, o cümlədən Azərbaycanda daha geniş tətbiq olunur.
- Hazırlanmış metodologiyaların bir qismi mütəxəssislər tərəfindən tətbiq edilmir. Mütəxəssislərin müxtəlif səbəblər gətirərək hazırlanmış metodologiyalardan istifadə etməməsi statistikada menecerləri dərinlən düşündürməlidir. Çünki istifadə olunmayan metodologiya öz əhəmiyyətini bir müddətdən sonra itirir, əlavə yükə və lazımsız kağıza çevrilir, yeni metodologiyaların hazırlanmasını stimullaşdırmır.
- Metodologiyaların bir hissəsi müasir çağırışlara cavab vermir. Yeni metodologiyaların tətbiqi zaman tələb edir, köhnələrin tətbiqi isə mənasını itirir. Aktual və adekvat olmayan metodologiyaların tətbiqi vaxt itkisinə, əlavə əmək resurslarının cəlb olunmasına gətirib çıxarır.

Yuxarıda qeyd olunan problemlər, demək olar ki, beynəlxalq təşkilatlar və inkişaf etmiş ölkələr üçün xasdır. Metodoloji uyğunsuzluğun olması səbəbindən hətta bir sıra hallarda statistik məlumatların nəşr olunmasına baxmayaraq, onların metodoloji əsasları göstərilmir, metaməlumatın nəşri tələbi irəli sürüldükdə müxtəlif vasitələrlə onların açıqlanması həyata keçirilmir. Beləliklə, metodoloji şəffaflıq təmin edilmir.

Metodologiya sahəsində işlərin təkmilləşdirilməsinin ilkin şərti mövcud metodoloji materialların vəziyyətinin təhlil olunmasıdır. Bu təhlil əsasında onların istifadə vəziyyəti, uyğunluq səviyyəsi öyrənilməlidir. Tətbiqi ilə bağlı əhəmiyyətini itirmiş metodoloji sənədlərin ləğvi, onların aktualaşdırılması həyata keçirilməlidir. Metodologiyaların tam və ya qismən tətbiq edilməməsi səbəbləri araşdırılmalı, müvafiq qərarlar qəbul edilməlidir.

Metodoloji uyğunluğun təmin olunmasında vacib məqamlardan biri də onların layihələndirilməsidir. Layihələndirmədə təklif olunan sahənin, anlayışların, təriflərin, təsnifatların

və qeydlərin beynəlxalq standartlara uyğunluğu əsaslandırılmalıdır. Proqramın layihələndirmə mərhələsində dəqiqlik, xərc, vaxtlı-vaxtında olma və respondentə düşən yük arasında seçimlərə diqqət yetirilməlidir.

Milli xüsusiyyətdən asılı olaraq yaranan metodoloji fərqlilik izah olunmalıdır. Statistikanın inkişafı, məlumatların toplanması, kompilyasiyası və istehsalı proseslərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün metodoloji fəaliyyətlər sənədləşdirilməli və mütəmadi olaraq yenidən baxılmalıdır. Metodologiyanın yaxşılaşdırılması, tətbiq olunan metodların səmərəliliyinin artırılması və daha yaxşı vasitələrin təşviqi sahəsində fəaliyyətlər sistemləşdirilməlidir. Statistik məhsulların yüksək keyfiyyətini təmin etmək üçün müşahidə metodologiyaları və inzibati məlumatların istifadəsi mütəmadi qiymətləndirilməlidir.

Yusif Yusifov

Rəsmi statistikada metodoloji uyğunluğun təmin olunması əsas şərtlərdən biridir

Xülasə

Məqalədə rəsmi statistikada metodoloji uyğunluğun təmin olunması, uyğunsuzluğun yaranma səbəbləri, metodoloji şəffaflıq məsələləri əhatə olunmuşdur. Statistik məlumatların keyfiyyətinin və müqayisələrin əsasının metodoloji uyğunluğun təşkil etməsi vurğulanmışdır. Qeyd olunur ki, metodoloji uyğunluğun təmin olunması üçün mütəmadi təhlillər aparılmalı, uyğunsuzluqların səbəbləri araşdırılmalı və müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Юсиф Юсифов

Обеспечение методологического соответствия в официальной статистике является одним из главных условий

Резюме

В статье рассматриваются вопросы обеспечения методологической совместимости в официальной статистике, причины появления несовместимости, задачи методологической прозрачности. Подчеркивается необходимость обеспечения методологической совместимости как основы качества и корректности сопоставления статистических данных. Отмечается, что для обеспечения методологической совместимости необходимо проводить регулярные анализы, выявлять причины несовместимости и осуществлять конкретные мероприятия.

Yusif Yusifov

Ensuring compliance with the methodological official statistics is one of the main condition

Summary

The article discusses the ensuring of methodological compatibility in official statistics, the causes of incompatibility, the methodological transparency challenges. It highlights the formation of methodological compatibility of foundations of quality and matching statistics. It is noted that to ensure methodological compatibility it is necessary to conduct regular analyses, to identify the causes of incompatibility and to conduct related activities.

Açar sözlər: metodoloji uyğunluq, metaməlumatlar, statistik metodologiya, metodoloji uyğunsuzluq, normalar məcəlləsi.

Ключевые слова: методологическая совместимость, метаданные, статистическая методология, методологическая несовместимость, кодекс норм.

Keywords: methodological compatibility, metadata, statistical methodology, methodological incompatibility, the charter provisions

Ədəbiyyat

1. <http://unstats.un.org/unsd/dnss/gp/FP-New-E.pdf>
2. http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/Eurostat_Code_of_Practice_Russian.pdf
3. Avropa Statistika Bürosunun və Dünya Bankının birgə hazırladığı metodoloji vəsait, İstehlak qiymətləri indeksi: Nəzəriyyə və təcrübə, Cenevrə, 2004

REGIONLARIN STATİSTİK MƏLUMATLARININ EKONOMETRİK TƏHLİLİ

Saleh MÖVLAMOV, Çiçək HÜSEYNZADƏ

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Statistik Məlumatların Elmi-Tədqiqat və Layihə-Texnoloji Mərkəzi
AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: movlamov@azstat.org*

Müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə ekoloji, iqtisadi və sosial inkişafın səviyyəsi elmi-metodoloji üsullarla müəyyənəndirilə bilər. Elmi-metodoloji üsullardan ən müasiri statistik və ekonometrik təhlil üsuludur. Ekonometrik təhlil riyazi-statistik üsullardan istifadə etməklə iqtisadi göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqələrin kəmiyyət təhlilini verir [1]. Bu üsullar klassik üsullardan fərqli olaraq, yekun göstəricilərə deyil (respublika, rayon haqqında), mikrogöstəricilərə (tədqiqat vahidləri haqqında məlumatlara) əsasən tətbiq edilir. Həmin məlumatlar yoxlanılır, normal olmayan məlumatlar (maksimum, minimum və s.) təhlil olunur, məlumatların statistik xarakteristikaları və informasiya yükü müəyyən olunur, başqa göstəricilərlə əlaqəliliyinin statistik təhlili aparılır, qruplaşdırılır və s. Sadə dillə desək, məlumatların etibarlılığı artır, qeyri-müəyyənlik azalır, qeyri-səlis haldan səlis (şəffaf) hala salınır. Belə məlumatlara əsaslanan qərarların informasiya riski azalır.

Hazırda makrogöstəricilərə (yekun) görə aparılmış təhlillər doğru nəticə vermir. Tədqiqat obyektləri bir neçə faktora (xarakterizə edən göstəriciyə) görə qruplaşdırılmır, representativ obyektlərdə tədqiqat aparılmır.

Bu ekonometrik təhlildə ölkənin rayonları üzrə məhsul buraxılışı (min manat) - Y , iqtisadiyyatda muzzla işləyənlərin sayı (nəfərlə) - X_1 , enerji istehlakı (ton neft ekvivalenti) - X_2 , əsas fondların dəyərindən (min manat) - X_3 istifadə edilmişdir.

Regionlar üzrə verilmiş göstəricilərin korrelyasiya təhlilini aparsaq, aşağıdakı nəticəni alarıq.

Cədvəl 1. Göstəricilərin korrelyasiya əsilliyi

	Y	X_1	X_2	X_3
Y	1			
X_1	0.603272	1		
X_2	0.488363	0.445253	1	
X_3	0.972618	0.540241	0.499139	1

Xətti korrelyasiya əmsalı -1 və +1 qiymətlərini ala bilər. Bu əmsal mütləq qiymətinə görə 1-ə nə qədər yaxındırsa, əlaqə bir o qədər sıxdır. "+" işarəsi əlaqənin birbaşa olmasını, "-" işarə isə əks əlaqənin olduğunu göstərir. Yəni birbaşa əlaqədə faktor əlaməti - x artdıqda nəticə əlaməti - y artır, əks əlaqədə isə x artdıqda y azalır. Cədvəldən göründüyü kimi, nəticə əlaməti ilə faktor əlamətləri arasında birbaşa əlaqə mövcuddur.

Korrelyasiya təhlili göstərir ki, məhsul buraxılışı ilə muzzlu işçilərin sayı arasında korrelyasiya 0.603, enerji istehlakı arasında korrelyasiya 0.488, əsas fondların dəyəri arasında korrelyasiya 0.973 olmuşdur. İndi isə rayonlar üzrə məhsul istehsalına təsir edən hər bir göstəricinin riyazi-statistik xarakteristikasını təhlil edək:

Cədvəl 2. Rayonlar üzrə məhsul buraxılışına təsir edən əsas göstəricilərin statistik xarakteristikası

	Məhsul buraxılışı, Y	İqtisadiyyatda muzzla işləyənlərin sayı, X ₁	Enerji istehlakı, X ₂	Əsas fondların dəyəri, X ₃
N	67	67	67	67
Orta kəmiyyət	872038.403	20123.8806	194782.3731	630992.2239
Median qiyməti	235200	12300	35560	76570
Orta kəmiyyətin standart xətası	392810.0212	3019.811779	47755.33171	346730.4903
Cəmi	58426573	1348300	13050419	42276479
Minimum	9500	2100	3472	4189
Maksimum	25953374	137400	2134182	22913254
Variasiya genişliyi	25943874	135300	2130710	22909065
Birinci	901309	41900	372459	492321
Sonuncu	169900	9100	30549	36824
Standart kənarlaşma	3215288.596	24718.22472	390894.2368	2838111.379
Dispersiya	1.03381E+13	610990633.2	1.52798E+11	8.05488E+12
Eksess	58.34865649	9.96190617	10.66792057	59.96812703
Eksessin standart xətası	0.577996255	0.577996255	0.577996255	0.577996255
Asimmetriya	7.446692858	3.028767741	3.130947581	7.59463995
Asimmetriyanın standart xətası	0.292836252	0.292836252	0.292836252	0.292836252
Variasiya əmsalı	368.7	122.8	200.7	449.8

Verilmiş göstəricilərin riyazi-statistik xarakteristikasının qiymətlərindən görünür ki, orta kəmiyyətin xətası məhsul buraxılışı üzrə 45.04%, muzzlu işçilərin sayı üzrə 15%, enerji istehlakı üzrə 24.51%, əsas fondların dəyəri üzrə isə 51.14% olmuşdur.

Variasiya əmsalı isə məhsul buraxılışında 368%, muzzlu işçilərin sayında 122.8% , enerji istehlakında 200.7%, əsas fondların dəyərində 449.8% olmuşdur. Variasiya əmsallarının 33%-dən böyük olması həmin məlumatların qruplaşdırılmasını şərtləndirir.

Asimmetriya əmsalının onun standart xətasına nisbəti məhsul buraxılışı üzrə 25.43, muzzlu işçilərin sayına görə 10.34, enerji istehlakına görə 10.69 və əsas fondlara görə 25.7 olmuşdur. Sübut olunmuşdur ki, bu nisbət -2 və +2 arasında dəyişdiyi halda ədədlərin paylanması normal paylanmaya yaxındır. Deməli, asimmetriya üçün qoyulmuş şərtlər ödənilmişdir.

Eksess əmsalının qiymətinin onun standart xətasına nisbəti məhsul buraxılışı üzrə 100.9, muzzlu işçilər üzrə 17.23, enerji istehlakı üzrə 18.45 və əsas fondlar üzrə 103.75 olmuşdur. Deməli, bütün göstəricilər üzrə normallıq şərtləri təmin olunmuşdur. Yəni nisbət -2 və +2 arasında dəyişmişdir. Ədədlərin normal paylanması asimmetriyadan başqa eksess (kurtosis) əmsalına görə də yoxlanılır.

Statistik xarakteristikaların təhlilinin əsas məqsədi məlumatların paylanması qanunauyğunluğunu müəyyən etməkdən ibarətdir. Əgər paylanma normal deyilsə, onda onu normallaşdırmaq lazımdır. Bu isə məlumatların qruplaşdırılması vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Qeyri-normal paylanmış məlumatlar əsasında hesablanmış orta kəmiyyətin xətası böyük olur və həmin orta kəmiyyətə görə hesablanmış yekun göstəricilər təhrif edilir. Ona görə də rayonlar üzrə məlumatları klaster təhlili vasitəsi ilə 8 qrupa bölsək, görürük ki, 1-ci qrupda 56, 2-3-4-cü qrupların hərəsində 1, 5-ci qrupda 2, 6-7-ci qruplarda 1 və 8-ci qrupda 4 rayon vardır.

Birinci qrupun məlumatlarını təhlil edək.

1. Məhsul buraxılışının enerji tutumundan asılılıq modeli

Bakı şəhəri və Naxçıvan iqtisadi rayonu üzrə enerji istehlakı digər rayonlarla müqayisədə böyük olduğuna görə (məlumatları təhlil edərkən modeli qeyri-adekvat şəkildə təhrif edə biləcək

"qeyri-tipik" müşahidə vahidlərini məlumat massivindən çıxarmaq olar) məlumat massivindən çıxarılmışdır.

Verilmiş məlumatlar əsasında məhsul buraxılışı və enerji istehlakı üzrə fərqlər hesablanmış, bu fərqlərə görə rayonlar təhlil edilmiş və aşkar edilmiş uyğunsuzluqlar aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 3. Uyğunsuzluqlar aşkar edilmiş rayonlar

NN	Rayon və şəhərlər	Məhsul buraxılışı, min manat, Y, 2012	Məhsul buraxılışında fərq (2012-2011), min manat, Y	Enerji istehlakında fərq (2012-2011), NET, X ₂	Enerji tutumu, K	$\Delta_{\text{məhsul}} = \text{Enerji tutumu} * \text{fərq}$ (2012-2011_enerji)	2012-ci ildə məhsul buraxılışı olmalı idi	Məhsul buraxılışında fərq (proqnoz)
1	Xızı	49500	9600	-18 979	1176.78	-22334.2	27165.8	-12734.2
2	Abşeron	491200	160300	-1 252	2166.58	-2712.6	488487.4	157587.4
3	Sumqayıt	683900	84400	-162 404	641.18	-104129.6	579770.4	-19729.6
4	Tovuz	314600	26100	-4 517	4087.56	-18463.5	296136.5	7636.5
5	Daşkəsən	55600	6500	-2 776	4927.25	-13678.0	41922.0	-7178.0
6	Göygöl	147800	4300	-16 872	2796.40	-47180.8	100619.2	-42880.8
7	Naftalan	9500	-1600	-41 435	236.39	-9794.7	-294.7	-11394.7
8	Qax	139200	51300	-8 756	3605.41	-31569.0	107631.0	19731.0
9	Yardımlı	49300	8100	-7 831	3645.05	-28544.4	20755.6	-20444.4
10	Siyəzən	96500	22900	-4 551	1834.91	-8350.7	88149.3	14549.3
11	Göyçay	216400	6100	-8 330	3378.86	-28145.9	188254.1	-22045.9
12	Yevlax	193700	7600	-2 557	3905.97	-9987.6	183712.4	-2387.6
13	Ağdaş	266400	19100	-4 395	7093.07	-31174.1	235225.9	-12074.1
14	Zərdab	97200	5400	-13 043	3646.04	-47555.3	49644.7	-42155.3
15	Kürdəmir	328200	74400	-9 758	6137.85	-59893.1	268306.9	14506.9
16	Hacıqabul	260800	78500	-36 094	2695.71	-97298.9	163501.1	-18798.9
17	Füzuli	101100	35800	-347	4044.09	-1403.3	99696.7	34396.7
18	Tərtər	107400	18600	-2 962	3779.85	-11195.9	96204.1	7404.1
19	Qobustan	75900	1400	-2 116	6031.90	-12763.5	63136.5	-11363.5
		3684200	618800	-348975	1795.6	-586 175	3 098 025	32 625

Bu rayonlar üzrə fərqlər tapıldıqdan sonra baza ilinə nəzərən enerji tutumu hesablanır:

$$K = M_{2011} / E_{2011} = 3065400.0 / 1707142.0 = 1795.6 \text{ manat/NET}$$

Yəni 1 NET (ton neft ekvivalenti) enerji istehlakına 1795.6 manatlıq məhsul istehsal edilir, halbuki 2012-ci ildə uyğunsuzluq aşkar edilmiş 19 rayonda enerji istehlakının 348975.0 NET azalmasına baxmayaraq, məhsul buraxılışı 618800 min manat olmuşdur. 2012-ci ildə məhsul buraxılışının artımı proqnozunu tapmaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$\Delta_{\text{məhsul}} = K * \Delta_{\text{enerji}} = -586175.0 \text{ min manat,}$$

burada, K – baza ilində enerji tutumudur;

Δ_{enerji} - enerji istehlakının 2011 və 2012-ci illər üzrə fərqi.

$$y = 3684200.0 - 586175.0 = 3098025.0 \text{ min manat.}$$

2012-ci ildə 2011-ə nəzərən enerji istehlakı 348975 NET az olub, təhlilə görə məhsul buraxılışı 586175.0 min manat az olmalı idi (yəni 2012-ci ildə məhsul buraxılışı 3684200 min manat deyil, 3098025 min manat göstərilməli idi).

Cədvəldən görüldüyü kimi, Xızı rayonunda enerji istehlakının 2012-ci ildə 18979 NET azalmasına baxmayaraq, məhsul buraxılışında artım (9600) verilmişdir. Əslində isə, məhsul buraxılışının enerji tutumuna görə hesablanmış qalığına görə 2012-ci ilin məhsul buraxılışı 49500 min manat deyil, 27165.8 min manat olmalı idi. Yəni məhsul buraxılışında 9600 min manat artım deyil, 12734.2 min manat azalma göstərilməli idi. Abşeron rayonunda enerji istehlakında azalma (1252.0) müşahidə olunsada, məhsul buraxılışında artım (160300) göstərilmişdir. Bu rayon üzrə

enerji tutumunu və enerji istehlakındakı azalmanı nəzərə alsaq, məhsul buraxılışı 2012-ci ildə 488487.4 min manat olmalıdır. Digər rayonlar da bu qayda ilə təhlil olunur.

Qalan 37 rayon üzrə ayrıca təhlil aparılmışdır.

2. Regressiya modelinin tərtib edilməsi

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, statistik xarakteristikaların təhlilinin əsas məqsədi məlumatların paylanması qanunauyğunluğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Normal olmayan məlumatların orta kəmiyyətinin xətası böyük olur və həmin orta kəmiyyətə görə hesablanmış yekun göstəricilər təhrif edilir.

Bu səbəbdən, məlumat massivini (37 rayon üzrə) 3 qrupa bölək.

3-cü qrupun qalan 35 rayonunun ekonometrik təhlilini aparaq. Əvvəlcə rayonlar üzrə göstəricilərin korrelyasiya əlaqəsi təhlil edilir. Korrelyasiya-regressiya təhlili, əlaqənin sıxlıq dərəcəsinin (korrelyasiya təhlili) və onun formasının, yəni analitik ifadəsinin (regressiya təhlili) müəyyən edilməsindən ibarətdir [2]. Faktor əlamətinin (X_i) qiymətinin dəyişməsi ilə nəticə əlamətinin (y) variasiyası müəyyən edilir. Onların arasındakı əlaqənin sıxlıq dərəcəsinə ölçmək üçün korrelyasiya əmsalı (R) müəyyən olunur. İki dəyişən arasında **korrelyasiya asılılığı** onlardan birinin qiyməti ilə o biri dəyişənin şərti riyazi gözləməsi arasında funksional asılılıqdır. Cədvəldən görüldüyü kimi, məhsul buraxılışı ilə enerji istehlakı arasında korrelyasiya asılılığı 0.739268-dir. Çeddok şkalasına görə $0.7 < R < 0.9$ şərti ödənildiyinə görə korrelyasiya asılılığı yüksəkdir.

Cədvəl 4. Korrelyasiya asılılığı

	Məhsul buraxılışı, Y	Enerji istehlakı, X
Məhsul buraxılışı, Y	1	
Enerji istehlakı, X	0.739267621	1

Korrelyasiya əmsalı dəyişənlər arasında əlaqənin sıxlığını və istiqamətini müəyyən edir. Əlaqənin intensivliyi göstəricisinin, sərbəst dəyişənin hansı dərəcədə dəyişməsi ilə asılı dəyişənin dəyişilməsinin (variasiyasının) izahını müəyyən edir.

Üçüncü qrupun riyazi-statistik xarakteristikası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 5. Üçüncü qrup üzrə statistik xarakteristikalar

2011-ci il	Məhsul buraxılışı	Enerji istehlakı
N	35	35
Orta kəmiyyət	213465.7143	40970.62857
Median qiyməti	197900	26095
Orta kəmiyyətin standart xətası	18845.34757	6500.732679
Cəmi	7471300	1433972
Minimum	62400	4305
Maksimum	533100	176851
Variasiya genişliyi	470700	172546
Birinci	533100	176851
Sonuncu	164200	26095
Standart kənarlaşma	111490.5798	38458.85318
Dispersiya	12430149378	1479083388
Eksess	0.580034755	4.179031717
Eksessin standart xətası	0.777794391	0.777794391
Asimmetriya	0.859263496	2.07298714
Asimmetriyanın standart xətası	0.397694044	0.397694044

Məhsul buraxılışı üzrə variasiya əmsalı 52.2%, enerji istehlakı üzrə 93.9%-dir.

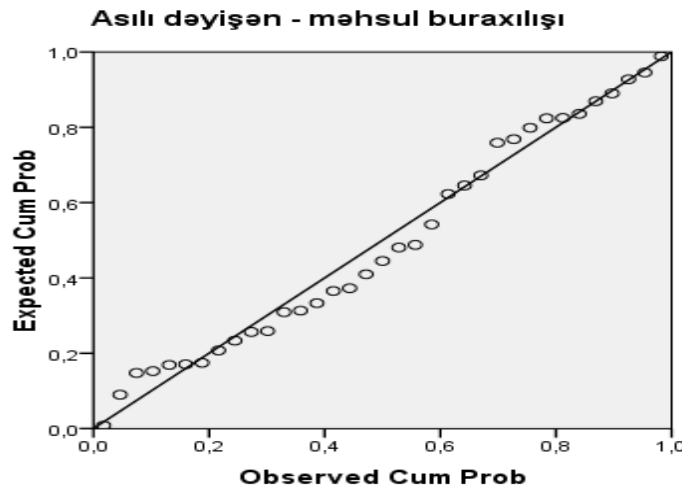
Eksess əmsalının onun standart xətasına nisbəti məhsul buraxılışına görə 0.7457, enerji istehlakına görə 5.3729 olmuşdur. Sübut olunmuşdur ki, bu nisbət -2 və +2 arasında dəyişdiyi halda

ədədlərin paylanması normal paylanmaya yaxındır. Deməli, məhsul buraxılışı üçün bu şərt ödənilir, enerji istehlakı üçün ödənilir.

Asimetriya əmsalının onun standart xətasına nisbəti məhsul buraxılışına görə 2.1606, enerji istehlakına görə 5.2125 olmuşdur. Bu nisbət 3-dən kiçik olduğuna görə asimetriya əhəmiyyətli deyildir, onun mövcudluğu təsadüfi şəraitin təsirindən ola bilər, enerji istehlakı üçün isə bu şərt ödənilir.

Xətti əlaqənin mövcudluğunu və sıxlıq dərəcəsini müəyyən etdikdən sonra korrelyasiya sahəsinin nöqtələrini hamarlaşdıran xəttin tənliyini qurmaq lazımdır. Bu xəttin tənliyi xətti reqressiya tənliyi, xəttin özü isə reqressiya xətti adlanır [1]. Bunun qrafik təsviri aşağıdakı kimidir:

Normal P-P Plot of Regression Standardized Residual

Şəkil 1. Məhsul buraxılışının reqressiya xətti ətrafında paylanması

Şəkildən görünür ki, nəticə göstəricisinin qiymətləri reqressiya xətti ətrafında müsbət meyillə toplandığına görə məhsul buraxılışı ilə enerji istehlakı arasında müsbət xətti korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur, korrelyasiya sahəsinin nöqtələri reqressiya xəttinə yaxındır [2].

$$K_{\text{Fexner}} = (C-H)/(C+H) = (24-11)/(24+11) = 0.371$$

Əlaqənin sıxlıq göstəricisi Fexner əmsalı - əlamətin orta kəmiyyətdən kənarlaşmasını nəzərə almayan göstəricidir, lakin o əlaqənin intensivliyini qiymətləndirmədə istiqamətverici ola bilər. Bu misalda əlaqə nisbətən zəifdir (0.371).

Xətti reqressiya modeli aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$y_i = a_0 + b \cdot x_i$$

Reqressiya tənliyində b parametri **reqressiya əmsalı** adlanır və aşağıdakı kimi hesablanır:

$$b = R \cdot \sigma_y / \sigma_x = 0.739268 \cdot 111490.5 / 38458.9 = 2.1431,$$

burada, R- korrelyasiya əmsalı;

σ_y və σ_x - nəticə və faktor əlamətlərinin müvafiq olaraq orta kvadratik kənarlaşmasıdır.

Tənliyin birinci həddi a_0 aşağıdakı kimi hesablanır:

$$a_0 = y_{\text{orta}} - b \cdot x_{\text{orta}} = 213465.7 - 2.1431 \cdot 40970.6 = 125661.339$$

Məhsul buraxılışı (y) ilə enerji istehlakı (x) arasında xətti əlaqənin mövcudluğunu və hesablanmış parametrləri nəzərə alsaq, reqressiya modeli aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$y_i = 125661.34 + 2.1431054 \cdot x_i,$$

yəni x və y-in bütün mümkün qiymətləri üçün bu cür əlaqə mövcuddur.

3. Reqressiya modelinin keyfiyyətinin yoxlanılması

Reqressiya modelinin adekvatlığının daha səmərəli qiymətləndirilməsi, reqressiya tənliyinin keyfiyyət ölçüsü (və yaxud reqressiya modelinin müşahidə qiymətlərinə y_i yaxınlığının keyfiyyət ölçüsü) kimi determinasiya əmsalı R^2 -dan istifadə olunur [1].

Korrelyasiya əmsalı $R=0.739268$.

Determinasiya əmsalı $R^2 = 0.5465$, ən kiçik kvadratlar metodunda $0 \leq R^2 \leq 1$ şərti ödənilir. Determinasiya əmsalı reqressiyanın köməyi ilə şərh edilən asılı dəyişənin dispersiyasının payını göstərir, əlaqənin istiqamətini isə göstərmir.

$R^2=0.5465$, o deməkdir ki, nəticə əlaməti y -in (məhsul buraxılışının) variasiyasının ancaq 54.7%-i modelə salınmış x_i göstəricisinin, yəni enerji istehlakının təsirindəndir. Variasiyanın qalan hissəsi $1-R^2=1-0.5465=0.45$, yəni ümumi dispersiyanın 45%-i izah olunmamış qalır.

Korrelyasiya əmsalının R əhəmiyyətliyini qiymətləndirmək üçün Fişer meyarından istifadə olunur. Fişer meyarının hesablamaya qiyməti $F=39.770031$ -dir, $\alpha=0,05$ ($P=1-0,05$) əhəmiyyətlik səviyyəsində Fişer meyarının cədvəl qiyməti isə $F_{1,35,0.05}=4.17$ dür. Göründüyü kimi, $F > F_{1,35,0.05}$ -dir, yəni faktor əlamətinin təsiri rədd edilmir və reqressiya əmsalları 0-dan fərqlidir.

Darbin-Uotson (DW) əmsalı $DW = 2.41597$. Bu əmsal $0 \leq DW \leq 4$ arasında olduğuna görə asılılıq formulu yaxşı olur [4].

Reqressiya əmsalı - b -nin əhəmiyyətini yoxlamaq üçün t -statistikasından istifadə olunur. t -statistikadan ötrü sıfır hipotezi H_0 , yəni t -nin "0"-a bərabərliyi hipotezi yoxlanır.

t -nin qiyməti sərbəst hədd üçün 6.62488, birinci hədd üçün - 6.306348 (X_1)-dir. Bunu aşağıdakı düsturla hesablayaq:

$$t_b = b/S_b = 2.143105/0.3398 = 6.30635,$$

burada, b - birinci həddin əmsalı; S_b - b -nin standart xətasıdır.

Styudent paylanmasının ($n-2$, n -müşahidə vahidlərinin sayıdır) sərbəstlik dərəcəsində t_b -nin cədvəl qiyməti $t_{0.05,33}=2.042$ olduğundan $t_b > t_{0.05,33}$ ($6.306348 > 2.042$) şərti ödənilir və sərbəst hədd modelə daxil edilir.

Xətti reqressiya əmsalının b -nin əhəmiyyətinin yoxlanılması x və y dəyişənlərinin korrelyasiya əmsalının əhəmiyyətinin yoxlanılmasına ekvivalentdir [4]. Xətti reqressiya əmsalının statistik əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı qaydadan istifadə etmək olar:

Əgər $2 < t < 3$, yəni $2 < 2.143 < 3$ şərti ödənilməsinə görə asılılıq kifayət qədər əhəmiyyətlidir (etibarlılıq əmsalı 0.95 və 0.99 arasındadır) deməkdir.

Uyğunluq kriterisini hesablamaya üçün reqressiya modelinin determinasiya əmsalı (R^2) ilə müşahidə vahidlərinin sayının hasili tapılır: $R^2 * n = 0.5465 * 33 = 18.0345$ -dir. Daha çox yayılmış K.Pirson uyğunluq kriterisi χ^2 -i 95% etibarlılıq intervalında 5% xəta ehtimalla, sərbəstlik dərəcəsi 33-də $\chi^2_{\text{cədvəl}}$ -nin cədvəl qiyməti 18.5-dir. Əgər $\chi^2 \leq \chi^2_{\text{cədvəl}}$ olarsa, empirik paylanmanın normal paylanmaya uyğunluğu haqqında hipotez rədd edilmir. Yəni $18.0345 < 18.5$ olması heteroskedastiklik hipotezini rədd edir. Belə olan halda homogenlik təmin olunur. Bu, Ağ (White) test adlanır [5].

Faktiki qiymətlərlə model əsasında hesablanmış qiymətlərin fərqi (qalıqlar) aşağıdakı cədvəldə təhlil olunur:

Cədvəl 6. Faktiki qiymətlərlə model əsasında hesablanmış qiymətlərin fərqi

NN	Rayon və şəhərlər	Məhsul buraxılışı, y_i , min manat	$y_{\text{proqnoz}} = 125661.34 + 2.1431054 * x_{\text{enerji}}$	Qalıqlar, ε_i ($y_i - y_{\text{proqnoz}}$)	ε_i^2	$\varepsilon_i^2 / \sigma_\tau^2$
1	Gəncə ş.	533 100	504671.7	28428.3	808169770.6	0.1433722
2	Qazax	116 800	194898.7	-78098.6	6099398532	1.0820549
3	Ağstafa	93 500	173253.3	-79753.3	6360585929	1.1283904
4	Şəmkir	444 100	270207.4	173892.6	30238646798	5.3644429
5	Gədəbəy	275 100	164046.5	111053.5	12332879680	2.1878965
6	Samux	83 300	185509.7	-102209.7	10446823060	1.8533034
7	Goranboy	201 600	193567.8	8032.2	64516595.01	0.0114455
8	Balakən	112 200	162047.0	-49847.0	2484721762	0.4407984
9	Zaqatala	178 300	180608.4	-2308.4	5328799.898	0.0009453

NN	Rayon və şəhərlər	Məhsul buraxılışı, y_i , min manat	$y_{\text{proqnoz}}=125661.34+2.1431054 * x_{\text{enerji}}$	Qalıqlar, ε_i ($y_i - y_{\text{proqnoz}}$)	ε_i^2	$\varepsilon_i^2 / \sigma_\varepsilon^2$
10	Şəki	344 600	310592.1	34008.0	1156540794	0.2051744
11	Oğuz	95 900	151327.2	-55427.2	3072171204	0.545014
12	Qəbələ	263 000	192127.6	70872.4	5022895540	0.8910794
13	Astara	112 900	296659.7	-183759.7	33767634645	5.9904978
14	Lənkəran	278 100	224529.2	53570.8	2869828318	0.5091177
15	Lerik	62 400	134887.4	-72487.4	5254424427	0.9321535
16	Masallı	248 200	192277.6	55922.4	3127311662	0.5547961
17	Cəlilabad	268 700	197541.1	71158.9	5063589744	0.8982987
18	Qusar	297 100	174995.6	122104.4	14909478075	2.6449941
19	Xaçmaz	385 400	411628.8	-26228.8	687947439.6	0.1220443
20	Quba	292 900	364231.8	-71331.8	5088230417	0.9026701
21	Şabran	262 900	177383.1	85516.9	7313149469	1.2973786
22	Beyləqan	122 900	160002.5	-37102.5	1376592607	0.2442124
23	Ağcabədi	257 400	182942.3	74457.7	5543954877	0.9835172
24	Bərdə	197 900	222664.7	-24764.7	613291342.8	0.1088001
25	Neftçala	129 700	162565.6	-32865.6	1080148649	0.1916222
26	Biləsuvar	167 500	178019.6	-10519.5	110660890.7	0.0196316
27	Salyan	266 100	202337.4	63762.6	4065673622	0.7212649
28	Ucar	110 900	160191.1	-49291.1	2429608025	0.4310211
29	İmişli	338 500	342183.6	-3683.6	13568649.44	0.0024071
30	Saatlı	176 200	152336.6	23863.4	569463152.3	0.1010248
31	Sabirabad	273 400	179890.5	93509.5	8744030510	1.5512219
32	Ağdam	94 500	156618.5	-62118.5	3858707732	0.6845484
33	İsmayıllı	107 900	180906.3	-73006.3	5329921446	0.9455469
34	Ağsu	114 100	152064.4	-37964.4	1441295556	0.2556909
35	Şamaxı	164 200	181585.7	-17385.7	302261709.6	0.0536223
				0.0	191653451430.2	34

Qalıqları nəzərə alan reqressiya tənliyinin modeli aşağıdakı kimidir:

$$y = 125661.34 + 2.1431054 * x_i + \varepsilon_i,$$

burada, ε_i - faktiki qiymətlərin reqressiya xəttindən kənarlaşmalarıdır.

Ekonometrik modelin faktiki xətlərinin (qalıqlarının - ε_i) xüsusiyyətləri aşağıdakılardır [4]:

1. Reqressiya xətti - faktiki xətlərin qiymətlərinin cəmi "0"-a bərabərdir, xüsusiyyətinə malikdir:

$$\sum(y - y_{\text{proqnoz}}) = \sum \varepsilon_i = 0$$

2. Qalıqların orta qiyməti "0"-a bərabərdir, yəni:

$$\varepsilon_{\text{orta}} = 0.001047$$

3. Qalıqların dispersiyası sabit kəmiyyətdir:

$$\sigma^2 = \sum \varepsilon_i^2 / n = 191653451430.2 / 34 = 5636866219$$

Yuxarıdakı cədvəldə isə 35 rayon üzrə məlumatlara əsasən reqressiya modelinin nəticəsi verilmişdir. Reqressiya modelində b parametri x faktor əlamətinin (enerji istehlakının) dəyişməsi ilə y nəticə əlamətinin (məhsul buraxılışı) qiymətinin orta dəyişməsidir. a parametri (sərbəst hədd) nəzərə alınmayan bütün faktorların orta təsirini əks etdirir.

Korrelyasiya və reqressiya təhlilinin həyata keçirilməsi üçün vacib statistikalar aşağıdakılardır, onların qiymətləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

- reqressiya əmsalları;
- reqressiya tənliyinin əhəmiyyətinin yoxlanması üçün Fişer F-kriterisinin qiyməti (hesablama qiyməti);
- reqressiya əmsallarının əhəmiyyətini yoxlamaq üçün t-kriterisinin (Styudent) qiyməti;
- Darbin-Uotson kriterisi;
- determinasiya əmsalı;
- orta kvadrat kənarlaşma.

Parametrlər və kriterilər	Faktor əlaməti - enerji istehlakı
Korrelyasiya əmsalı	0.739268
Xətti reqressiya tənliyi $Y=a_0 + b*x_i$	$Y = 125661.34 + 2.1431054*x_{enerji}$
Styudent kriterisi: Kritik	2.042
Faktiki	6.30635
Fişer kriterisi: Kritik	4.17
Faktiki	39.770031
DW Durbin-Uotson $0 < DW < 4$	2.41597

Göründüyü kimi, alınmış reqressiya modeli dövrüdür (korrelyasiya əmsalı böyükdür, Styudent və Fişer kriterilərinin faktiki qiymətləri onların kritik qiymətlərindən çoxdur).

b_j - reqressiya əmsalının interval qiymətləndirilməsi isə aşağıdakı kimidir [4]:

$$b_j - t_{\alpha} * S_{b_j} \leq b_j \leq b_j + t_{\alpha} * S_{b_j}$$

burada, t_{α} - $t_{0.05,34}$ - paylanmanın cədvəl qiymətidir (2.042).

$$\alpha = 1 - \gamma = 1 - 0.95 = 0.05;$$

$$t_{\alpha} = 2.042.$$

S_{b_j} - b əmsalının standart kənarlaşmasıdır.

$$b_j - t_{\alpha} * S_{b_j} = 2.143105 - 2.042 * 0.3398 = 1.44917,$$

$$b_j + t_{\alpha} * S_{b_j} = 2.143105 + 2.042 * 0.3398 = 2.83704$$

Nəticədə, $1.44917 < 2.143 < 2.83704$ şərti ödənildiyinə görə b parametri modelə salına bilər.

Korrelyasiya asılılığının doğruluğunun ölçüsü qismində, tənliyin orta kvadratik kənarlaşmasının (S_e) nəticə əlamətinin orta qiymətinə nisbətinin faizlə ifadəsindən istifadə olunur [3]:

$$S_e / y_{orta} * 100 = 76208.14 / 213465.7 * 100 = 35.7\%,$$

$$S_e = \sqrt{\sum (y - y_{x,proqnoz})^2 / (n-1)} = \sqrt{191653451430.2 / 33} = 76208.14,$$

burada, y - məhsul buraxılışının faktiki qiymətləri;

$y_{x,proqnoz}$ - nəticə əlaməti məhsul buraxılışının reqressiya tənliyinə görə hesablanmış qiyməti;

l - reqressiya tənliyində parametrlərin sayı, $l=2$.

Əgər bu nisbət 10-15%-i aşmırsa, belə hesab etmək olar ki, reqressiya tənliyi təhlil edilən asılılığı yaxşı əks etdirir. Apardığımız təhlildə isə bu nisbət 35.7% olduğundan verilən nisbətdən böyükdür. Deməli, aparılan statistik tədqiqatlar regional (mezo) göstəricilərə əsasən deyil, mikroməlumatlara (müəssisə, ev təsərrüfatı və s.) əsaslanmalıdır. Yəni klassik təhlil metodlarından istifadə yanlışıdır.

Nəticə

Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, statistik məlumatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün mikroməlumatların ekonometrik təhlilinə ehtiyac vardır. Mikroməlumatların təhlilindən əvvəl onların redaktəsi, şərti hesablanması (imputasiyası), göstəricilərin statistik xarakteristikaları təhlil olunmalıdır.

Rayonlar üzrə verilmiş göstəricilərin korrelyasiya təhlili göstərir ki, məhsul buraxılışı ilə iqtisadiyyatda muzdla işləyənlərin sayı arasında korrelyasiya 0,603, enerji istehlakı arasında korrelyasiya 0,488, əsas fondların dəyəri arasında korrelyasiya 0,973 olmuşdur.

Məhsul buraxılışı ilə enerji istehlakı arasında asılılığın təhlili onu göstərir ki, rayon səviyyəsində uyğunsuzluqlar mövcuddur. 19 rayon üzrə həmin uyğunsuzluqlar cədvəl 3-də verilmişdir.

Regressiya təhlilində başlıca şərt, model qurulan obyektlər çoxluğunun həmcinsliyidir. Başqa sözlə desək, modelləşdirilən çoxluğa aid edilən obyektlərdə müəyyən oxşarlıq olmalıdır - buraxılan məhsulun nomenklaturunda, strukturunda, istehsal texnologiyasında və i.a. Yəni təhlil müəssisə səviyyəsində, fəaliyyət və məhsul növlərinə (məsələn, taxıl üzrə) görə aparılsa, daha keyfiyyətli nəticə əldə etmək mümkün olar.

Saleh Mövlamov, Çiçək Hüseynzadə
Regionların statistik məlumatlarının ekonometrik təhlili

Xülasə

Məqalədə regionlar üzrə məhsul buraxılışı ilə enerji istehlakı, muzdla işləyənlərin sayı, əsas fondların dəyəri arasında ekonometrik təhlil aparılmışdır. Bəzi rayonlarda uyğunsuzluqlar aşkar edilmişdir. Rayonlar enerji istehlakına görə qruplaşdırılmış və ayrı-ayrı qruplar üzrə statistik xarakteristikalar verilmişdir. Məhsul buraxılışı və enerji istehlakından asılılıq modeli tərtib edilmişdir. Modelin keyfiyyəti yoxlanılmışdır.

Салех Мовламов, Чичек Гусейнзаде
Эконометрический анализ статистических данных регионов

Резюме

В статье проводится эконометрический анализ между выпуском продукции и энергопотреблением, численностью наемных работников, стоимостью основных фондов по регионам. Составлена модель зависимости выпуска продукции от энергопотребления, проверена адекватность и точность данной модели.

Saleh Movlamov, Chichak Huseynzade
Econometric analysis of statistical data by regions

Summary

The article provides econometric analysis between product output and energy consumption, number of employees, value of fixed assets by regions. In some areas it was revealed the discrepancy. Regions have been grouped on energy consumption. The model of dependency of product output on energy consumption has been prepared. The quality of this model has been checked.

Açar sözlər: region, ekonometriya, təhlil, korrelyasiya, regressiya, model.

Ключевые слова: регион, эконометрия, анализ, корреляция, регрессия, модель.

Keywords: region, econometrical, analysis, correlation, regression, model.

Ədəbiyyat

1. Кремер Н.Ш., Путко Б.А. Эконометрика: Учебник для вузов / Под редакцией проф. Н.Ш.Кремера. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.
2. Елисеева И.И., Юзбашев М.М. Общая теория статистики: Учебник / Под ред.чл.-корр.РАН И.И.Елисеевой.-5-е изд. перераб. и доп.-М.:Финансы и статистика, 2004.
3. Сулицкий В.Н. Методы статистического анализа в управлении. Москва, 2002. Академия народного хозяйства при Правительстве Российской Федерации, издательство "ДЕЛЮ", 2002.
4. Доугерти Кристофер. Введение в эконометрику: Пер. с англ.-Москва, ИНФРА-М, 2004.
5. Магнус Я.Р., Катышев П.К., Пересецкий А.А. Эконометрика. Начальный курс: Учеб. - 6-е изд., перераб. и доп. - Москва, Дело, 2004.
6. Modern econometrics. An introduction. R.L.Thomas. Department of Economics, Manchester Metropolitan University/ Addison-Wesley Lingman 1997.

ATMOSFERİN ÇİRLƏNDİRİLMƏSİNİN ƏHALİNİN SAĞLAMLIĞINA VƏ ÖMÜR UZUNLUĞUNA TƏSİRİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ

İlqar VƏLİYEV

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Kənd təsərrüfatı və ekologiya statistikasına şöbəsinin baş məsləhətçisi
AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: ilgarv@azstat.org*

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının ötən il hazırladığı məruzədə 2012-ci ildə dünyada 7 milyon insanın yalnız atmosferin çirklənməsi səbəbindən dünyasını dəyişdiyi bildirilirdi ki, bu da hər 8 ölümdən 1-i və ya ölənlərin ümumi sayının 12,5 faizi deməkdir [1]. Təşkilatın cari ilin mayında yaydığı məlumatda isə göstərilən səbəbdən ölənlərin sayının ildə 8 milyon nəfərə çatdığı qeyd olunub [2].

Müxtəlif təşkilatlar, elmi tədqiqat idarələri, alim və mütəxəssislər tərəfindən aparılan araşdırmalarda da oxşar nəticələr əldə olunmuşdur. Avropa iqlim dəyişmələri və havanın keyfiyyəti üzrə mərkəzin hesabatına görə, atmosferin çirklənməsi hər il Avropa İttifaqı ölkələrində 455 min insanın vaxtsız ölümünə səbəb olur [3]. Nyu-York ştatının Kornel Universitetinin araşdırmalarında dünya üzrə ölümlərin 40 faizinin suyun, torpağın və havanın çirklənməsi hesabına baş verdiyi müəyyən edilmişdir. Həmin tədqiqatın nəticələri göstərir ki, avtomobil nəqliyyatı və sənaye müəssisələrindən havaya buraxılan qara tüstü və yaşılmıtlı-sarı dioksidlər ölüm riskini artırır və hətta onlar aşağı konsentrasiyada olduqda belə, 40 yaşadək olan əhalinin ölüm faizi 4%-dən 22%-dək yüksəlir [4]. Ayrı-ayrı tədqiqatlarda son illər ərzində tənəffüs orqanları xəstəliklərinin 20 faizinin, xərçəng xəstəliyinin 6 faizinin havanın çirklənməsi hesabına yarandığı qənaətinə gəlinmişdir.

Bu sahədə ölkəmizdə vəziyyət necədir? Planetin bir parçası olan Azərbaycanda atmosferin çirklənməsi insanların sağlamlığına, ömrün uzunluğuna hansı səviyyədə təsir edir? Təqdim etdiyimiz bu statistik araşdırmada göstərilən məsələyə aydınlıq gətirilməsinə çalışılmış və bu məqsədlə statistikanın xüsusi önəm verdiyi reqressiya-korrelyasiya metodundan istifadə edilmiş, tədqiq olunan sosial-iqtisadi hadisələr arasındakı asılılığı konkret rəqəmlərlə ifadə etmək üçün reqressiya və elastiklik əmsalları kimi mühüm göstəricilər hesablanmışdır.

Reqressiya-korrelyasiya təhlilində amil əlaməti (x) kimi son 25 ildə mobil və stasionar mənbələrdən atmosfer havasına atılmış çirkləndirici maddələrin miqdarı götürülmüşdür.

Atmosfer havasının ilkin təbii tərkibində oksigen 20,93 faiz, azot 78,1 faiz, karbon qazı 0,03-0,04 faiz, hidrogen 0,01 faiz təşkil edir. Yerdə qalan kiçik hissə neon, helium, ksenon, ozon və radonun payına düşür. Atmosfer havasının qeyd olunan ilkin təbii tərkibini dəyişən hər bir əlavə komponent hava hövzəsi üçün çirkləndirici hesab olunur [5]. Atmosferə atılmış çirkləndirici maddələr bərk hissəciklər, kükürd anhidridi, karbon oksidi, azot oksidləri, karbohidrogenlər (həddli, hədsiz, iyli, iyli polisiklik, halogen iyli karbohidrogenlər), uçucu üzvi birləşmələr (spirtlər və fenollar, sadə, mürəkkəb efirlər, aldehidlər, üzvi turşular və s.) və digər maye və qazlar şəklində qruplaşdırılır. Qlobal atmosferə qovuşmazdan öncə bu maddələr, ilk növbədə, atıldığı regionun havasının keyfiyyətini aşağı salır və insanların sağlamlığına təsir göstərir. Udulmuş havanın tərkibindəki zərərli maddələr (karbon oksidi, azot oksidləri və s.) oksigenin qana sorulmasına maneə törətməklə insanın düşünmə qabiliyyətini aşağı salır, ağıl itməsi və ölümlə nəticələnə bilən təsirlər göstərir. Hamilə qadınların, xüsusilə hamiləliyin ikinci ayında çirkləndirilmiş hava qəbul etməsi uşaqların anomaliyalarla doğulması ehtimalını yaradır. Çirkləndiricilərlə zəngin hava, həmçinin tənəffüs və həzm orqanlarının zədələnməsinə, əsəb sisteminin pozulmasına, dəri xəstəliklərinin və xərçəng riskinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Atmosferə antropogen təsirlər əsasən 3 istiqamətdə qruplaşdırılır: ozondağıcı maddələrin, istilik effekti yaradan qazların və çirkləndirici maddələrin atmosferə atılması. Atmosferdə özünəməxsus rol oynadıqları üçün ozondağıcı maddələr və istilik effekti yaradan qazlar hava hövzəsinə atılmış çirkləndirici maddələrdən ayrılıqda uçota alınır. Bu səbəbdən, hazırkı reqressiya-korrelyasiya təhlilində həmin maddələr amil əlamətinin tərkibinə daxil edilməmişdir.

Regressiya-korrelyasiya təhlilində nəticə əlaməti (y) kimi 1990-2014-cü illər ərzində bütün səbəblərdən və siniflər üzrə əhalinin xəstələnməsi və ölümünə dair məlumatlar götürülmüşdür (1 və 7 sayılı cədvəllər). Seçilmiş dövrdə əhali artımının təsirini kənarlaşdırmaq məqsədilə xəstəliklərə dair məlumatlar hər 10 min nəfər, ölümə dair məlumatlar hər 100 min nəfər hesabı ilə verilmişdir. Xəstəliklərin siniflərə ayrılması xəstəliklərin beynəlxalq təsnifatına uyğun aparılmış və hər bir sinif üzrə ilk dəfə qoyulmuş diaqnozla qeydə alınmış xəstələrin sayı göstərilmişdir.

Cədvəl 1. Ölkənin atmosfer havasına atılmış çirkləndirici maddələrin və əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən xəstəliklərin dinamikası

illər	çirkləndirici maddələr, min ton x	bütün xəstəliklər ^{*)} , nəfər y	ondan:						
			yenitörəmələr $Y_{(y/t)}$	psixi pozğunluqlar və davranış pozğunluqları $Y_{(p/p)}$	sinir sistemi xəstəlikləri $Y_{(s/s)}$	tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri $Y_{(t)}$	həzm sisteminin xəstəlikləri $Y_{(h)}$	dəri və dərialtı toxumanın xəstəlikləri $Y_{(d)}$	anadangəlmə anomaliyalar (inkişaf qüsurları), deformasiyalar və xromosom pozğunluqları $Y_{(a)}$
1990	2846,1	2454,6	11,0	16,8	139,4	1143,4	120,6	95,9	4,3
1991	2633,8	2654,1	10,2	18,2	169,5	1210,2	161,6	104,4	3,6
1992	2347,9	2184,1	10,0	17,2	170,5	878,9	134,2	88,6	3,8
1993	2086,6	2400,5	9,2	16,8	172,7	1122,8	124,4	91,9	3,2
1994	1610,1	2108,4	9,8	14,2	171,9	911,8	123,8	90,3	2,5
1995	1326,0	2115,5	8,2	11,3	146,1	995,2	122,3	95,7	2,7
1996	717,0	1997,0	7,9	13,1	130,4	911,9	133,1	80,0	2,5
1997	849,0	1850,4	7,4	13,8	127,5	783,4	132,5	84,7	2,5
1998	756,0	1787,5	7,8	16,0	120,0	812,0	97,3	73,2	2,6
1999	917,0	1729,6	10,2	18,6	110,8	723,3	106,7	63,3	2,8
2000	908,0	1703,1	7,9	15,2	106,8	765,1	101,7	47,8	3,3
2001	979,0	1675,3	8,2	12,2	55,0	746,9	99,9	47,4	3,2
2002	620,0	1669,6	9,0	13,0	55,0	761,0	103,0	47,6	2,7
2003	838,0	1695,9	9,3	13,3	53,5	772,8	109,3	52,3	3,1
2004	975,0	1748,3	9,3	12,4	57,0	795,5	118,1	53,0	3,2
2005	1054,0	1794,5	8,8	13,5	58,2	808,0	127,9	52,8	3,2
2006	875,0	1737,5	9,3	16,7	50,3	758,3	129,0	52,7	3,4
2007	970,0	1810,8	9,7	16,0	52,9	807,9	127,9	52,6	3,2
2008	937,0	1831,5	10,3	15,0	57,4	785,6	136,2	58,1	3,0
2009	997,0	1836,3	10,3	14,6	59,7	789,6	130,4	57,3	3,1
2010	957,0	1796,0	10,1	12,5	60,2	770,5	128,6	58,8	2,9
2011	1003,0	1787,3	10,7	12,8	60,4	767,4	130,6	55,1	3,0
2012	1075,8	1838,4	11,0	11,5	64,0	789,4	143,3	55,2	2,9
2013	1137,5	1871,2	11,7	11,6	68,1	786,3	149,0	55,6	3,0
2014	1155,3	1968,0	11,7	13,5	79,0	787,2	161,8	55,6	4,0

^{*)} ilk dəfə qoyulmuş diaqnozla qeydə alınmış xəstəliklər

Təhlilin qarşısında duran ilk hədəf xəstəliklərin artımı ilə atmosferə atılmış çirkləndiricilərin miqdarı arasında asılılığın mövcudluğunu, onun istiqamətini və sıxlığını müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədlə istifadə olunan ən sadə metodlardan biri paralel sıraların gətirilməsi metodudur. Bu metodun mahiyyəti ondadır ki, amil əlamətinin qiymətləri artan sıra ilə düzülür, paralel sırada isə nəticə əlamətinin uyğun qiymətləri əks etdirilir (cədvəl 2).

Cədvəl 2. Göstəricilər üzrə paralel sıralar

İllər	çirkləndirici maddələr, min ton x	Y-in uyğun qiymətləri							
		bütün xəstəliklər, nəfər y	yenitörəmələr Y _(y/t)	psixi pozğunluqlar və davranış pozğunluqları Y _(p/p)	sinir sistemi xəstəlikləri Y _(s/s)	tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri Y _(t)	həzm sisteminin xəstəlikləri Y _(h)	dəri və dərialtı toxumanın xəstəlikləri Y _(d)	anadangəlmə anomaliyalar (inkişaf qüsurları), deformasiyalar və xromosom pozğunluqları Y _(a)
2002	620,0	1669,6	9,0	13,0	55,0	761,0	103,0	47,6	2,7
1996	717,0	1997,0	7,9	13,1	130,4	911,9	133,1	80,0	2,5
1998	756,0	1787,5	7,8	16,0	120,0	812,0	97,3	73,2	2,6
2003	838,0	1695,9	9,3	13,3	53,5	772,8	109,3	52,3	3,1
1997	849,0	1850,4	7,4	13,8	127,5	783,4	132,5	84,7	2,5
2006	875,0	1737,5	9,3	16,7	50,3	758,3	129,0	52,7	3,4
2000	908,0	1703,1	7,9	15,2	106,8	765,1	101,7	47,8	3,3
1999	917,0	1729,6	10,2	18,6	110,8	723,3	106,7	63,3	2,8
2008	937,0	1831,5	10,3	15,0	57,4	785,6	136,2	58,1	3,0
2010	957,0	1796,0	10,1	12,5	60,2	770,5	128,6	58,8	2,9
2007	970,0	1810,8	9,7	16,0	52,9	807,9	127,9	52,6	3,2
2004	975,0	1748,3	9,3	12,4	57,0	795,5	118,1	53,0	3,2
2001	979,0	1675,3	8,2	12,2	55,0	746,9	99,9	47,4	3,2
2009	997,0	1836,3	10,3	14,6	59,7	789,6	130,4	57,3	3,1
2011	1003,0	1787,3	10,7	12,8	60,4	767,4	130,6	55,1	3,0
2005	1054,0	1794,5	8,8	13,5	58,2	808,0	127,9	52,8	3,2
2012	1075,8	1838,4	11,0	11,5	64,0	789,4	143,3	55,2	2,9
2013	1137,5	1871,2	11,7	11,6	68,1	786,3	149,0	55,6	3,0
2014	1155,3	1968,0	11,7	13,5	79,0	787,2	161,8	55,6	4,0
1995	1326,0	2115,5	8,2	11,3	146,1	995,2	122,3	95,7	2,7
1994	1610,1	2108,4	9,8	14,2	171,9	911,8	123,8	90,3	2,5
1993	2086,6	2400,5	9,2	16,8	172,7	1122,8	124,4	91,9	3,2
1992	2347,9	2184,1	10,0	17,2	170,5	878,9	134,2	88,6	3,8
1991	2633,8	2654,1	10,2	18,2	169,5	1210,2	161,6	104,4	3,6
1990	2846,1	2454,6	11,0	16,8	139,4	1143,4	120,6	95,9	4,3

Cədvəldən göründüyü kimi, çirkləndiricilərin ən aşağı səviyyəsi 2002-ci ildə qeydə alınmışdır, xəstəliklərin sayı da məhz həmin ildə ən aşağı səviyyəyə enmişdir. Çirkləndiricilərin miqdarı artdıqca kiçik tərəddüdlərə baxmayaraq, xəstəliklərin sayı da artma meyli almış və sıranın sonlarına doğru hər iki əlamətin qiymətləri özünün ən yüksək həddinə çatmışdır. Nəzəri təhlil bu iki sosial-iqtisadi hadisə arasında düz korrelyasiya əlaqəsinin olduğunu söyləməyə əsas verir. Əlaqənin sıxlığını isə empirik determinasiya əmsalı və empirik korrelyasiya nisbətini hesablamaqla müəyyən edə bilərik. Bu da ardıcıl olaraq, amil əlaməti üzrə qruplaşdırma aparılmasını və həmin qrupların nəticə əlamətinin qiymətlərilə xarakterizə edilməsini, nəticə əlaməti üzrə orta kəmiyyətin, qruplararası dispersiyanın və ümumi dispersiyanın hesablanmasını tələb edir. Analitik qruplaşdırmanın aparılması cədvəl 3-də əks olunmuşdur. Bu zaman 3 yekcins qrup müəyyən edilmiş və hər qrup üzrə y-in orta qiymətləri hesablanmışdır. Qrup orta kəmiyyətlər qrupdakı sıraların səviyyələrini cəmləyib sıraların sayına bölməklə müəyyən edilmişdir. Cədvəlin 29-cu sətirində bütün xəstəliklər, eləcə də ayrı-ayrı xəstəlik sinifləri üzrə ümumi orta kəmiyyət hesablanmışdır. Bu zaman müvafiq sütunlar üzrə bütün sıraların səviyyələri cəmlənərək onların sayına (25-ə) bölünmüşdür. 30-cu sətirdə isə müvafiq sütunlar üzrə bütün xəstəliklər, eləcə də ayrı-ayrı siniflər üzrə qruplararası dispersiya hesablanmışdır. Qruplararası dispersiyanın düsturu aşağıdakı kimidir:

$$\delta^2 = \frac{\sum (y_{i(orta)} - Y_{(orta)})^2 f_i}{\sum f_i}$$

burada, y_i (orta) – qrup orta kəmiyyətləridir. y_i (orta)-nın qiymətləri 21, 24 və 28-ci sətirlərdən (1-8-ci sütunlar üzrə) götürüləcək;

$y_{(orta)}$ -bir il ərzində ilk dəfə qeydə alınmış xəstəliklərin (10 min nəfərə) orta sayıdır, onun qiymətləri 29-cu sətirdə əks olunmuşdur;

f_i -çəkidir.

Cədvəl 3. Analitik qruplaşdırma ($d=(2846,1-620,0)/3=742,0$)

	x-in qiymətlərinə görə qruplar	bütün xəstəliklər, nəfər y	yeni-törəmələr $Y_{(y/t)}$	psixi pozğunluqlar və davranış pozğunluqları $Y_{(p/p)}$	sinir sistemi xəstəlikləri $Y_{(s/s)}$	tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri $Y_{(tənəf)}$	həzm sisteminin xəstəlikləri $Y_{(həzm)}$	dəri və dərialtı toxumanın xəstəlikləri $Y_{(dəri)}$	anadangəlmə anomaliyalar, deformatsiyalar və xromosom pozğunluqları $Y_{(anomal)}$
1	I qrup (620,0-1362,0)	1669,6	9,0	13,0	55,0	761,0	103,0	47,6	2,7
2		1997,0	7,9	13,1	130,4	911,9	133,1	80,0	2,5
3		1787,5	7,8	16,0	120,0	812,0	97,3	73,2	2,6
4		1695,9	9,3	13,3	53,5	772,8	109,3	52,3	3,1
5		1850,4	7,4	13,8	127,5	783,4	132,5	84,7	2,5
6		1737,5	9,3	16,7	50,3	758,3	129,0	52,7	3,4
7		1703,1	7,9	15,2	106,8	765,1	101,7	47,8	3,3
8		1729,6	10,2	18,6	110,8	723,3	106,7	63,3	2,8
9		1831,5	10,3	15,0	57,4	785,6	136,2	58,1	3,0
10		1796,0	10,1	12,5	60,2	770,5	128,6	58,8	2,9
11		1810,8	9,7	16,0	52,9	807,9	127,9	52,6	3,2
12		1748,3	9,3	12,4	57,0	795,5	118,1	53,0	3,2
13		1675,3	8,2	12,2	55,0	746,9	99,9	47,4	3,2
14		1836,3	10,3	14,6	59,7	789,6	130,4	57,3	3,1
15		1787,3	10,7	12,8	60,4	767,4	130,6	55,1	3,0
16		1794,5	8,8	13,5	58,2	808,0	127,9	52,8	3,2
17		1838,4	11,0	11,5	64,0	789,4	143,3	55,2	2,9
18		1871,2	11,7	11,6	68,1	786,3	149,0	55,6	3,0
19		1968,0	11,7	13,5	79,0	787,2	161,8	55,6	4,0
20		2115,5	8,2	11,3	146,1	995,2	122,3	95,7	2,7
21	qrup orta	1812,2	9,4	13,8	78,6	795,9	124,4	59,9	3,0
22	II qrup (1362,0-2104,1)	2108,4	9,8	14,2	171,9	911,8	123,8	90,3	2,5
23		2400,5	9,2	16,8	172,7	1122,8	124,4	91,9	3,2
24	qrup orta	2254,5	9,5	15,5	172,3	1017,3	124,1	91,1	2,8
25	III qrup (2104,1-2846,1)	2184,1	10,0	17,2	170,5	878,9	134,2	88,6	3,8
26		2654,1	10,2	18,2	169,5	1210,2	161,6	104,4	3,6
27		2454,6	11,0	16,8	139,4	1143,4	120,6	95,9	4,3
28	qrup orta	2430,9	10,4	17,4	159,8	1077,5	138,8	96,3	3,9
29	orta kəmiyyət	1921,8	9,6	14,4	95,8	847,4	126,1	66,8	3,1
30	qruplararası dispersiya	49573,9	0,09	1,4	1196,0	10787,5	21,9	189,3	0,09

Cədvəlin 1-ci sütununun məlumatları əsasında bütün xəstəliklər üzrə qruplararası dispersiyayı hesablamaq olar:

$$\delta^2 = \frac{\sum (y_{i(orta)} - y_{(orta)})^2 f_i}{\sum f_i} = \frac{((1812,2 - 1921,8)^2 * 20 + (2254,5 - 1921,8)^2 * 2 + (2430,9 - 1921,8)^2 * 3)}{25} = 49573,9$$

Ümumi dispersiyanın hesablayarkən cədvəl 4-də 4-cü sütun üzrə yekun məlumatdan istifadə ediləcək: $\sigma^2 = \sum(y - y_{orta})^2 / n = 1633140,2 / 25 = 65325,6$

Empirik determinasiya əmsalı: $\eta^2 = \delta^2 / \sigma^2 = 49573,9 / 65325,6 = 0,759$.

Bu, o deməkdir ki, xəstəliklərin variyasiyasının 76 faizi atmosfərə atılmış çirkləndirici maddələrin hesabına baş vermişdir.

Empirik korrelyasiya nisbəti: $\eta = \sqrt{\delta^2 / \sigma^2} = \sqrt{0,759} = 0,871$.

Cədvəl 4. Hər 10 000 nəfərə düşən bütün xəstəliklər üzrə regressiya tənliyinin qurulması

illər	çirkləndirici maddələr, min ton x	bütün xəstəliklər, nəfər y	y-y _{orta} (qr2-1921,8)	(y-y _{orta}) ² (qr3*qr3)	y ² (qr2*qr2)	x ² (qr1*qr1)	xy (qr1*qr2)	Y _x =1438,1+0,3955*x
2002	620,0	1669,6	-252,2	63629,6	2787462,5	384400	1035133,1	1683,4
1996	717,0	1997,0	75,2	5658,7	3988180,9	514089	1431879,9	1721,7
1998	756,0	1787,5	-134,3	18029,0	3195322,5	571536	1351385,2	1737,2
2003	838,0	1695,9	-225,9	51052,2	2875979,8	702244	1421140,2	1769,6
1997	849,0	1850,4	-71,4	5104,9	3423868,8	720801	1570964,0	1773,9
2006	875,0	1737,5	-184,3	33978,6	3018857,1	765625	1520300,1	1784,2
2000	908,0	1703,1	-218,8	47858,6	2900388,5	824464	1546371,9	1797,3
1999	917,0	1729,6	-192,2	36947,8	2991518,0	840889	1586043,7	1800,8
2008	937,0	1831,5	-90,3	8158,4	3354374,3	877969	1716110,9	1808,8
2010	957,0	1796,0	-125,8	15830,3	3225616,0	915849	1718772,0	1816,7
2007	970,0	1810,8	-111,1	12332,2	3278882,0	940900	1756445,3	1821,8
2004	975,0	1748,3	-173,5	30097,5	3056666,1	950625	1704624,1	1823,8
2001	979,0	1675,3	-246,5	60760,3	2806706,3	958441	1640141,0	1825,4
2009	997,0	1836,3	-85,5	7307,8	3372117,9	994009	1830823,7	1832,5
2011	1003,0	1787,3	-134,5	18091,9	3194486,4	1006009	1792674,6	1834,9
2005	1054,0	1794,5	-127,3	16216,4	3220141,0	1110916	1891376,8	1855,0
2012	1075,8	1838,4	-83,4	6957,2	3379746,3	1157346	1977760,0	1863,7
2013	1137,5	1871,2	-50,7	2565,9	3501255,7	1293906	2128449,4	1888,1
2014	1155,3	1968,0	46,2	2132,7	3873024,0	1334718	2273630,4	1895,1
1995	1326,0	2115,5	193,7	37525,1	4475478,6	1758276	2805196,4	1962,6
1994	1610,1	2108,4	186,6	34818,4	4445416,3	2592422	3394759,9	2075,0
1993	2086,6	2400,5	478,7	229154,3	5762493,1	4353900	5008923,6	2263,5
1992	2347,9	2184,1	262,3	68808,6	4770435,6	5512634	5128125,1	2366,8
1991	2633,8	2654,1	732,3	536291,0	7044446,7	6936902	6990467,7	2479,9
1990	2846,1	2454,6	532,8	283832,7	6024954,1	8100285	6985975,0	2563,9
yekun	30571,1	48045,5	x	1633140,2	93967819	46119156	62207474	48045,4

Qeyd edək ki, empirik korrelyasiya nisbətini qiyməti 0-1 aralığında dəyişir. $\eta=0$ olması seçilmiş amil əlamətinin nəticə əlamətinə təsir etmədiyini, $\eta=1$ olması nəticə əlamətinin yalnız seçilmiş amil əlamətinin qiymətindən asılı olduğunu, η -in qiymətinin 0-a yaxınlaşması əlaqənin zəif, 1-ə yaxınlaşması isə güclü olduğunu göstərir. Empirik korrelyasiya nisbətini 1-ə yaxınlaşması ($\eta=0,871$) xəstələnlərin sayının atmosferin çirkləndirilməsi ilə sıx bağlı olduğunu təsdiqləyir.

Beləliklə, x və y-in qiymətləri arasında düz və sıx əlaqənin olduğu təsdiqləndi. Növbəti hədəf a_0 və a_1 parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi və regressiya tənliyinin qurulmasıdır. Bu parametrləri cədvəl 4-ün məlumatları əsasında hesablamaq olar:

$$a_0 = (\sum y \sum x^2 - \sum xy \sum x) / (n \sum x^2 - \sum x \sum x) = (48045,5 * 46119156 - 62207474 * 30571,1) / (25 * 46119156 - 30571,1 * 30571,1) = 1438,1;$$

$$a_1 = (n \sum xy - \sum y \sum x) / (n \sum x^2 - \sum x \sum x) = (25 * 62207474 - 30571,1 * 48045,5) / (25 * 46119156 - 30571,1 * 30571,1) = 0,3955.$$

Regressiya tənliyi aşağıdakı kimi olar:

$$Y_x = a_0 + a_1 * x = 1438,1 + 0,3955 * x$$

Y_x - nəticə əlamətinin hamarlaşdırılmış qiymətləridir. ΣY_x -in qiymətinin (48045,4) Σy -in qiymətinə (48045,5) təxmini bərabər olması hesablamalarda səhvə yol verilmədiyini göstərir (cədvəl 4, sütun 4 və 8).

a_1 parametri regressiya əmsalı adlanır. Bu parametr təhlildə mühüm istiqamətə yol açır. Onun qiyməti göstərir ki, atmosfer havasına atılmış çirkləndirici maddələr 1 min ton artdıqda, 10 min nəfərə düşən xəstələnlərin sayı orta hesabla 0,3955 nəfər artır. Bu, iki hadisə arasındakı asılılığın konkret rəqəmlə ifadəsidir. a_1 -in qiymətini çirkləndiricilərin illik miqdarına vursaq həmin ildə yalnız atmosferin çirklənməsi hesabına 10 min nəfərə düşən xəstələnlərin sayını alarıq.

$$2014\text{-cü il üzrə: } 0,3955 * 1155,3 = 456,9$$

Deməli, 2014-cü ildə atmosferin çirkləndirilməsi sayəsində hər 10 min nəfərə düşən xəstələnlərin sayı 457 nəfər olmuşdur. Bu nəticəni bütün ölkə əhalisinə şamil etmək üçün əhalinin (9415100) sayını 10 minə bölüb 457-yə (496,9-a) vurmaq lazımdır.

$$456,9 * 9415100 / 10000 = 430250$$

Bu o deməkdir ki, 2014-cü ildə ölkədə 430250 nəfər yalnız atmosferin çirklənməsi hesabına xəstələnmişdir. Ötən il bütün siniflər üzrə xəstələnlərin ümumi sayı 1852918 nəfər olmuşdur. Onda yalnız atmosferin çirkləndirilməsi hesabına xəstələnlərin xüsusi çəkisi $430250 / 1852918 * 100 = 23,2$ faiz təşkil edər. Tədqiq olunan dövr üzrə orta göstərici isə ildə 386285 nəfər və ya 24,3 faiz təşkil edir. 1990-2014-cü illər üzrə yalnız atmosferin çirklənməsi hesabına xəstələnlərin hesablama nəticəsində əldə olunmuş sayı və xüsusi çəkisi cədvəl 5-də (4,5,7 və 8-ci sütunlar) əks etdirilmişdir.

Cədvəl 5. Atmosferin çirklənməsi və bütün xəstəliklər arasındakı asılılığa dair alınmış nəticələr

İllər	əhalinin orta illik sayı, min nəfər	atmosferə atılmış çirkləndirici maddələr, min ton	Hər 10 min nəfərə düşən xəstələnlər			Əhali üzrə xəstələnlər, cəmi		
			Bütün xəstəliklər, nəfər	ondan: yalnız atmosferin çirklənməsi hesabına		Bütün xəstəliklər, nəfər	ondan: yalnız atmosferin çirklənməsi hesabına	
				nəfər ($a_1 * qr_2$)	faizlə ($qr_4 / qr_3 * 100$)		nəfər ($qr_4 * (qr_1 / 10)$)	faizlə ($qr_7 / qr_6 * 100$)
1990	7055,2	2846,1	2454,6	1125,8	45,864	1731754	794257	45,864
1991	7151,4	2633,8	2654,1	1041,8	39,252	1898080	745033	39,252
1992	7262,1	2347,9	2184,1	928,7	42,521	1586139	674440	42,521
1993	7374,8	2086,6	2400,5	825,4	34,382	1770335	608683	34,382
1994	7476,6	1610,1	2108,4	636,9	30,206	1576378	476166	30,206
1995	7564,9	1326,0	2115,5	524,5	24,793	1601014	396778	24,783
1996	7643	717,0	1997,0	283,6	14,201	1526340	216763	14,201
1997	7718,3	849,0	1850,4	335,8	18,149	1428171	259197	18,149
1998	7793	756,0	1787,5	299,0	16,729	1393035	233039	16,729
1999	7871,1	917,0	1729,6	362,7	20,971	1361385	285500	20,971
2000	7953,6	908,0	1703,1	359,2	21,089	1354540	285661	21,089
2001	8032,9	979,0	1675,3	387,2	23,115	1345770	311069	23,115
2002	8110,3	620,0	1669,6	245,2	14,689	1354071	198898	14,689
2003	8189,2	838,0	1695,9	331,5	19,546	1388783	271448	19,546
2004	8278,3	975,0	1748,3	385,7	22,059	1447322	319262	22,059
2005	8380,3	1054,0	1794,5	416,9	23,233	1503824	349383	23,233
2006	8489,6	875,0	1737,5	346,1	19,920	1475056	293830	19,920
2007	8603	970,0	1810,8	383,7	21,189	1557804	330083	21,189
2008	8718,5	937,0	1831,5	370,6	20,236	1596789	323134	20,236
2009	8827,3	997,0	1836,3	394,4	21,476	1620986	348116	21,476
2010	8934,3	957,0	1796,0	378,5	21,077	1604610	338200	21,077
2011	9053,1	1003,0	1787,3	396,7	22,197	1618072	359170	22,197
2012	9175,8	1075,8	1838,4	425,5	23,147	1686887	390460	23,147
2013	9296,8	1137,5	1871,2	449,9	24,046	1739584	418298	24,046

İllər	Əhalinin orta illik sayı, min nəfər	atmosferə atılmış çirkləndirici maddələr, min ton	Hər 10 min nəfərə düşən xəstələnlər			Əhali üzrə xəstələnlər, cəmi		
			Bütün xəstəliklər, nəfər	ondan:yalnız atmosferin çirklənməsi hesabına		Bütün xəstəliklər, nəfər	ondan:yalnız atmosferin çirklənməsi hesabına	
				nəfər (a ₁ *qr ₂)	faizlə (qr ₄ /qr ₃ *100)		nəfər qr ₄ *(qr ₁ /10)	faizlə (qr ₇ /qr ₆ *100)
2014	9415,1	1155,3	1968,0	457,0	23,220	1 852 918	430250	23,220
yekun	x	30571,1	48045,5	12092,4	25,169	39019647	9657118	24,749
orta kəmiyyət	x	x	x	483,7	24,292	x	386285	24,292

a₁ parametri bəlli olduqda elastiklik əmsalını da hesablamaq mümkündür:

$$E = a_1 * (x_{orta} / y_{orta}) = 0,3955 * (1222,8 / 1921,8) = 0,25168$$

Elastiklik əmsalı göstərir ki, atmosferə atılan çirkləndiricilərin miqdarı 1 faiz artdıqda 10 min nəfərə düşən bütün xəstəliklər orta hesabla 0,25168 faiz artar. Başqa sözlə, çirkləndiricilərin 100 faiz azalması 10 min nəfərə düşən xəstəliklərin 25,168 faiz azalması deməkdir. Bu göstəricinin cədvəl 5-də 5-ci sütunun yekunu ilə üst-üstə düşməsi düzgün nəticə əldə etdiyimizə dəlalət edir.

Regressiya-korrelyasiya metodunun köməyi ilə atmosferə atılmış çirkləndirici maddələrlə ayrı-ayrı xəstəlik sinifləri arasındakı əlaqə də müəyyənləşdirilmişdir. Hesablamalar nəticəsində alınmış göstəricilər cədvəl 6-da əks olunmuşdur.

Cədvəl 6. Atmosferin çirklənməsi və xəstəlik sinifləri arasındakı asılılığa dair alınmış nəticələr

Xəstəlik sinifləri	Atmosferin çirklənməsi səbəbindən il ərzində orta hesabla xəstəliklərə yoluxanlar	
	nəfər	faiz
Bütün xəstəliklər	386285	24,29
ondan:yenitörəmələr	654	8,52
psixi pozğunluqlar və davranış pozğunluqları	1712	14,73
sinir sistemi xəstələri	50214	70,94
tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri	182215	26,07
həzm sisteminin xəstəlikləri	9309	9,2
dəri və dərialtı toxumanın xəstəlikləri	22156	40,87
anadangəlmə anomaliyalar (inkişaf qüsurları), deformasiyalar və xromosom pozğunluqları	447	18,88

Alınmış nəticələr göstərir ki, son 25 il ərzində hər il orta hesabla 654 nəfər yalnız havanın çirkləndirilməsi səbəbindən yenitörəmə (buraya həm xoşxassəli, həm də bədxassəli yenitörəmələr daxildir) diaqnozu ilə qeydə alınmışdır. Bu isə yenitörəmələrə yoluxanların orta illik sayının 8,5 faizi deməkdir. Müvafiq göstəricilər psixi pozğunluqlar və davranış pozğunluqları xəstəlikləri üzrə 1712 nəfər və ya 14,73 faiz, sinir sistemi xəstəlikləri üzrə 50214 nəfər və ya 70,94 faiz, tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri üzrə 182215 nəfər və ya 26,1 faiz, həzm sistemi xəstəlikləri üzrə 9309 nəfər və ya 9,2 faiz, dəri və dərialtı toxumanın xəstəlikləri üzrə 22156 nəfər və ya 40,9 faiz, anadangəlmə anomaliyalar (inkişaf qüsurları), deformasiyalar və xromosom pozğunluqları üzrə 447 nəfər və ya 18,9 faiz təşkil etmişdir.

Atmosferin çirkləndirilməsinin sağlamlığımıza necə təsir etdiyinə aydınlıq gətirildikdən sonra onun ömrün uzunluğundakı rolunu da aydınlaşdırmağa lüzum yaranır. Atmosfer havasına atılmış çirkləndirici maddələrin miqdarı və ölüm arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün hesablamalar analoji qaydada aparılmış və alınmış nəticələr cədvəl 7-də əks olunmuşdur.

Nəticələr göstərir ki, son 25 ildə yalnız atmosferin çirklənməsi səbəbindən hər il orta hesabla 3691 nəfər dünyasını dəyişir. Yalnız çirklənmə səbəbindən ölənlərin xüsusi çəkisi ildə 7,4 faizdir. Bu göstəricilər 2012-ci il üzrə 3731 nəfər və ya 6,8 faiz, 2014-cü il üzrə 4112 nəfər və ya 7,4 faiz olmuşdur.

Cədvəl 7. Atmosferin çirklənməsi və ölüm arasındakı asılılığa dair alınmış nəticələr

illər	əhalinin orta illik sayı, min nəfər	atmosferə atılmış çirkləndirici maddələr, min ton	hər 100 min nəfərə düşən ölənlər			cəmi əhali üzrə ölənlər		
			nəfər	ondan:yalnız atmosferin çirklənməsi hesabına		nəfər	ondan:yalnız atmosferin çirklənməsi hesabına	
				nəfər, $a_1 * qr_2$	faizlə, $qr_4 / qr_3 * 100$		nəfər $qr_4 * (qr_1 / 100)$	faizlə, $qr_7 / qr_6 * 100$
1990	7055,2	2846,1	606,9	107,6	17,727	42819	7590	17,726
1991	7151,4	2633,8	624,5	99,6	15,942	44659	7120	15,943
1992	7262,1	2347,9	705,8	88,8	12,574	51258	6445	12,574
1993	7374,8	2086,6	716,1	78,9	11,014	52809	5817	11,015
1994	7476,6	1610,1	734,6	60,9	8,285	54921	4550	8,285
1995	7564,9	1326,0	671,9	50,1	7,460	50828	3792	7,460
1996	7643	717,0	631,2	27,1	4,294	48242	2071	4,294
1997	7718,3	849,0	608,5	32,1	5,274	46962	2477	5,274
1998	7793	756,0	594,1	28,6	4,810	46299	2227	4,810
1999	7871,1	917,0	588,2	34,7	5,893	46295	2728	5,893
2000	7953,6	908,0	587,2	34,3	5,845	46701	2730	5,845
2001	8032,9	979,0	563,7	37,0	6,565	45284	2973	6,565
2002	8110,3	620,0	573,6	23,4	4,086	46522	1901	4,086
2003	8189,2	838,0	598,4	31,7	5,294	49001	2594	5,294
2004	8278,3	975,0	598,8	36,9	6,155	49568	3051	6,155
2005	8380,3	1054,0	620	39,8	6,426	51962	3339	6,425
2006	8489,6	875,0	615,4	33,1	5,375	52248	2808	5,374
2007	8603	970,0	623,7	36,7	5,879	53655	3154	5,879
2008	8718,5	937,0	604,6	35,4	5,858	52710	3088	5,858
2009	8827,3	997,0	594,9	37,7	6,335	52514	3327	6,335
2010	8934,3	957,0	599,7	36,2	6,032	53580	3232	6,032
2011	9053,1	1003,0	593,9	37,9	6,384	53762	3432	6,384
2012	9175,8	1075,8	599,6	40,7	6,782	55017	3731	6,782
2013	9296,8	1137,5	585	43,0	7,350	54383	3997	7,350
2014	9415,1	1155,3	591,1	43,7	7,388	55 648	4112	7,389
yekun	x	30571,1	15431,4	1155,6	7,489	1257647	92286	7,338
orta kəmiyyət	x	x	x	46,2	7,401	x	3691	7,401

Beləliklə, aparılmış statistik təhlil əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Əhalinin sağlamlığı və uzunömürlülüyü atmosfer havasının keyfiyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir.
2. Yalnız havanın çirklənməsi səbəbindən ölkəmizdə hər il, orta hesabla, 386285 nəfər müxtəlif xəstəliklərə (ilk dəfə qoyulmuş diaqnozla) yoluxur ki, bu da bütün xəstələnlərin orta illik sayının 24,3 faizidir.
3. Atmosferin çirklənməsi ölkə əhalisində ən çox sinir sistemi, dəri və dərialtı toxumanın, tənəffüs orqanlarının, anadangəlmə anomaliyalar (inkişaf qüsurları), deformasiyalar və xromosom pozğunluqları, psixi pozğunluqlar və davranış pozğunluqları, həzm sistemi xəstəliklərinin və yenitörəmələrin artmasına səbəb olur.
4. Hər il sinir sistemi xəstəliklərinə yoluxmaların 70,9 faizi, dəri və dərialtı toxumanın xəstəliklərinə yoluxmaların 40,9 faizi, tənəffüs orqanları xəstəliklərinə yoluxmaların 26,1 faizi, anadangəlmə anomaliyalar (inkişaf qüsurları), deformasiyalar və xromosom pozğunluqları yoluxmalarının 18,9 faizi, psixi pozğunluqlar və davranış pozğunluqları yoluxmalarının 14,7 faizi, həzm sistemi xəstəliklərinə yoluxmaların 9,2 faizi, yenitörəmələrə yoluxmaların 8,5 faizi atmosferin çirklənməsi hesabına baş verir.
5. Atmosferin çirklənməsi nəticəsində hər il 654 nəfər ölümlə nəticələnmə ehtimalı yüksək olan yenitörəmələrlə yoluxur.
6. Atmosferin çirklənməsi hər il, orta hesabla, 3691 nəfərin ölümü ilə nəticələnir. Hər il dünyasını dəyişənlərin 7,4 faizi havanın çirkləndirilməsinin qurbanı olur.

Qeyd edək ki, yalnız atmosferin çirklənməsi hesabına ölənlərin xüsusi çəkisinin ÜST-nin müəyyənləşdirdiyi ümumdünya göstəricisindən bir qədər aşağı olması ölkəmizdə atmosferin çirklənmə səviyyəsinin ümumdünya səviyyəsindən aşağı olduğunu göstərir. Lakin bu heç də ölkə əhalisinin havanın çirkləndirilməsindən zərər çəkmədiyini anlamına gəlmir. Bu səbəbdən, hər kəsin üzərində havanın keyfiyyətinin mühafizəsi məsuliyyəti yaranır. Hər kəs qəbul etməlidir ki, atmosfərə vurduğu ziyan bumeranqtək onun üzərinə qayıdır və gec-tez onun həyatında iz qoyacaqdır. Bunu nəzərə almalı və havanı çirkləndirməkdən mümkün olduğu qədər qaçmalıyıq.

İlqar Vəliyev
Atmosferin çirkləndirilməsinin əhalinin sağlamlığına
və ömür uzunluğuna təsirinin statistik təhlili
Xülasə

Məqalədə statistik metodlardan istifadə etməklə atmosfer havasının çirkləndirilməsinin insanların sağlamlığına və uzunömürlülüynə təsir dərəcəsi müəyyənləşdirilmiş, çirkləndirmə səbəbindən xəstələnlərin və ölənlərin sayı və xüsusi çəkisi hesablanmışdır.

Илгар Велиев
Статистический анализ влияния загрязнения атмосферы
на здоровье и продолжительность жизни населения
Резюме

В статье, используя статистические методы, определяется степень влияния загрязнения воздуха на здоровье и продолжительность жизни населения. Определены количество и удельный вес заболеваний, а также число случаев смерти по причине загрязнения атмосферы.

Ilgar Valiyev
Statistical analysis of the impact of atmospheric pollution
on health and life expectancy
Summary

In this article the level of influence of air pollution on health and life expectancy is determined using statistical methods. The number and proportion of the disease and the number of deaths due to air pollution is determined.

Açar sözlər: atmosferin çirklənməsi, reqressiya əmsalı, elastiklik əmsalı.

Ключевые слова: загрязнение атмосферы, коэффициент регрессии, коэффициент эластичности.

Keywords: air pollution, regression coefficient, the coefficient of elasticity.

Ədəbiyyat

1. «Ежегодно из-за загрязнения воздуха умирает 7 млн. людей» - <http://ubratana.com/chitalka/novosti/ezhegodno-iz-za-zagryazneniya-vozduxa-umiraet-7-mln-lyudej.html>
2. «Всемирная ассамблея здравоохранения завершила работу, приняв резолюции по загрязнению воздуха и эпилепсии» - <http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2015/wha-26-may-2015/ru/>
3. «Влияние загрязнения атмосферного воздуха на здоровье человека» - <http://www.matrix.com.ru/vliyanie-zagryazneniya-atmosfernogo-vozdux-na-zdorove-cheloveka>
4. «Как загрязнение воздуха влияет на здоровье» - http://www.dishisvobodno.ru/air_and_health.html
5. “Atmosferin çirklənməsi” - http://www.ecosoil.bsu.edu.az/az/news/atmosferin_irklnmsi
6. “Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi” - S.M. Hacıyev. Bakı-2005.

